

САИД АҲМАД

ЙЎҚОТГАНЛАРИМ ВА ТОПҚАНЛАРИМ

«Sano-standart» нашриёти
Тошкент — 2014

Саид Аҳмад.

Йўқотганларим ва топганларим. — Т.: “Sano-standart” нашриёти, 2014. Хотиралар. Адабий ўйлар. — 352 б.

Ушбу китоб муаллифи — Ўзбекистон Халқ ёзувчиси Саид Аҳмад ҳозирги кунда унутилмас хотираларга айланган атоқли адабиёт арбоблари билан узоқ вақт бирга бўлган. Уларга сафарларда ҳамроҳлик қилган. Халқимиз ардоғидаги бу беназир инсонларнинг нурли кунларида ҳам, алам-изтироб чеккан онларида ҳам ёнларида бўлган. Хотираларда адабий тўқималар йўқ. Тасвирланган воқеалар синчковлик билан кузатилган, ёзувчининг ўткир нигоҳидан ўтган соф ҳақиқатдир.

Китобнинг биринчи бобида тилга олинган ва ажиб меҳр билан тасвирланган устозлар энди йўқ. Улар халққа, ватанимиз бадиий хазинасига қимматбаҳо гавҳарлар қолдириб йўқлик сари кетганлар.

Китобнинг иккинчи бобида ҳозирги кунда ижод қилаётган ва бугунги кунда етук ёзувчи бўлган, халқ ҳурматига сазовор бўлган ёзувчилар, китоб муаллифи шоғирдлари тўғрисида қайноқ фикрлар баён қилинади.

Учинчи бобда гоҳ нурли, гоҳ нурсиз кунларни бошидан кечирган муаллифнинг изтироблари, кўп машаққатлар билан топган иқболи тўғрисида таъсирли фикрлар баён қилинади.

Ўйлаймизки, бу асар ўқувчиларни бефарқ қолдирмайди. Уларни ўйлашга чорлаб, бу ёруғ кунларда яшаш бахти қанчалар машаққатлар ҳисобига келганини баён қилади.

Қайта нашр муаллифи:

Хусанходжаева Нодира Саид Аҳмад қизи

ISBN 978-9943-4473-7-0

© “Sano-standart” нашриёти, 2014 й.

Йўқотганларим...

ШУЪЛА

Ўтди даврон,
Кетди карвон,
Энди карвонлар қайдадир.

Қўшиқ

Устоз Ойбек тўғрисида билганларимни ёзмоқчиман. Аммо ҳар гал жазм қилганимда журъатсизлик қўлимни қайтаради. Буюк одамлар ҳақида гап айтиш, балки, осондир, қоғозга тушириш эса ниҳоятда қийин. Айтилган гап ўша жойда қолиб кетиши мумкин. Қоғозга тушгани тарих мулкига айланади. Ана шунинг учун ҳам журъатсизлик кўпинча хоҳишдан устун келади.

Шундай ҳолни ҳатто буюк Навоий бобомиз ҳам бошидан кечирган. У «Ҳамса»нинг бағишлов қисмида шундай ёзади:

Эмас осон бу майдон ичра турмоқ,
Низомий панжасига панжа урмоқ.

Ойбек «Навоий» романининг биринчи сатрларини ёзаётганда қандай ҳолга тушган, буни билмайман.

Шуни биламанки, Навоий даҳосининг салобати, қудрати, буюклиги олдида Ойбекдек мумтоз ёзувчида ҳам кўрқув, журъатсизлик бўлган.

Энди мен Ойбек даҳоси олдида «Борса гумон» йўл бошида ҳайрон турибман. Умуман, Ойбек тўғрисида бирон нима ёзишга ҳаддим сиғадими? Унинг ўзига муносиб гаплар топа оламанми?

Навоий Низомий даҳосидан, Ойбек Навоий қудратидан истиҳола қилган бўлса, энди мен Ойбекнинг буюклиги қаршисида довдираяпман.

Ҳаётнинг минг бир чиғириғидан омон ўтган, туҳматларга, маломатларга бир эр киши бўлиб чидаган, соғлигини душ-

манлари йиллар бўйи емирган бир сабр-бардошли ўғлон тўғрисида устозларнинг руҳи мададкор бўлсин, деб ёзишга журъат қилдим...

Минг тўққиз юз ўттиз саккизинчи йилнинг авжи баҳор пайти эди. Ёш-ялангнинг қулоғида қўшалок гилос. Қулупнайдан қип-қизил доғ ўтирган қоғоз бўлақларини шамол уёқдан буёққа учиради. Дунёни сув босса тўпигига чиқмайдиган ўспиринлар бодрингфуруш олдида тик туриб «учириқ» ўйнашади.

Хадрадан Эски Жўва томон озроқ юрсангиз, чапдаги чоғроқ кўча олдидан чиқасиз. Кўча бошида Ҳамза театрининг биноси бор (Ҳозир бу бинода А. Ҳидоятлов номидаги театр жойлашган). Тунука бозорига борилади. Ўнг томондан катта бозорга йўл тушган.

Жами бозорлар ичида сершовқини шу тунука бозори. Тунукага урилган болғаларнинг овозидан қулоқларингиз битади. Бунда пақир, обдаста, самовар карнайи, хокандоз, патнис, тоғоралар ясалади.

Шу ердаги банк ва омонат касса биносининг зинасида Ойбек олдига янги картошка, бодринг, гилос солинган саватчани қўйиб, газета ўқиб ўтирибди. У газета ўқишга шунчалик берилиб кетган эдики, тунука бозорининг шовқини ҳам қулоғига кирмасди. Ёнидан кўчат судраган, қўй етаклаган, қоп орқалаган кишилар ўтади. У буни сезмайди.

Ойбек бундан саккиз ой олдин Ёзувчилар уюшмасидан ўчирилган.

Ботуни Самарқандда ҳибсга олишди. У бир неча йилдан бери қамоқда ётибди. Санжар Сиддиқни Қибрайдаги дам олиш уйидан, Қурбон Берегин билан Анқабойни ёзувчиларнинг IV пленуми президиумидан ижод аҳлининг кўзи олдида қўлларига кишан солиб олиб кетишди. Ўша пленумда Ойбек билан Ҳамид Олимжон уюшмадан ўчирилди. Шу жойнинг ўзида аъзолик ҳужжатлари тортиб олинди.

Киоскалар олдида одам кўп. Газеталар ҳар куни «халқ душманлари» тўғрисида қулоч-қулоч мақолалар босиб чиқаради.

Фитрат, Чўлпон, Қодирий, Ғози Юнус, Элбек, Усмон Носирларни фош қилувчи мақолаларнинг кети узилмайди. Улар бу хил ҳужумлардан қамалганларидан кейин ҳам қутилишмади.

Ойбек тунука бозорининг даранг-дурунгига парво қилмай, мук тушганича газета ўқияпти. Мақолалардан ўз номини ахтаради. Хайрият, бу гал номи йўқ экан.

Уч-тўрт боғ редиска кўтариб хотини Зарифахоним келди.
— Юринг, кетдик, — деди у. — Газетада нима гап? Сизни нима дейишяпти?

— Отажон Ҳошимни ёзибди.

Отажон Ҳошим тил ва адабиёт институтининг директори, таниқли адабиётшунос олим эди.

Иккови то трамвай бекатига етгунча индамай боришди.

Зарифахоним эрини сира ёлғиз қолдирмасди. Қаерга бор-са, бирга борарди. Нашриётларга, таҳририятларга борганда эшик олдида кутиб ўтирарди. Ёнида бўлсам, олиб кетишол-майди, деб ўйласа керак.

Ойбек ўша пайтларда болалари билан тор бир уйда яшарди. Ижод қилиш учун мутлақо шароит йўқ эди. Эр-хотин ўйлаб-ўйлаб яшаб турган хонанинг шифти билан поли оралиғида болахона қилишди. Ойбек унга нарвонда чиқар, то сахаргача мук тушиб ёзарди. Ёзиб чарчаган пайтларда қаддини ростла-са боши шифтга тегарди. Кундузлари баъзан Эски Жўвадаги «Октябрь» кутубхонасига бориб ёзарди.

Бу кутубхона илгари «Турон» номи билан аталган. Абдул-ла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Фафур Фулом, Ойбек, Мирте-мирлар бу ерга тез-тез келиб туришган.

«Турон» сўзини эшитганда Шўро ҳукуматининг лаби-га учуқ тошарди. Ҳамзанинг «Яша Турон» шеъри ҳам «Яша Шўро» қилиб ўзгартирилди. Илгари Турон замонга қофия эди. Энди Шўро замонга қофия бўлибди. Бечора шеърни куп-па-кундузи қароқчилар ечинтириб, қофиясини ўғирлаб кетган эдилар.

Уюшмадан Ойбекка уч хонали яхши бир уй беришди. Эр-хотиннинг қувончлари чексиз эди. Юкларини ортиб янги уй-нинг ҳовлисига туширишди. Бироқ бу юкларни уйга олиб ки-риш насиб қилмади. Ойбекни уюшмадан ўчиришди. «Буржуа миллатчиси» сифатида уюшмадан ўчган Ойбекка янги уйнинг калитини беришмади. Юкларни қайтариб олиб кетди.

Зарифахоним қишлоқ хўжалиги институтида, медицина институтида кимёдан дарс берарди. Олган маошини тежаб-тергаб рўзғор қиларди.

Ҳамид Олимжон билан Ойбекни дўстлар Ўқув-педагогика нашриётига ишга жойлаштирадилар. Икковлари ҳам нашриёт ишларини уйда бажаришарди. Ойбек тиним билмай ишларди. У нашриёт учун қадимги дунё адабиёти тарихи дарслигидан

Юнон адабиёти қисмини таржима қилди. Айни пайтда бошлаб қўйган романини давом эттирди.

Бу пайт қама-қамалар сал-пал босилган, Ойбекни таъқиб қилмай қўйгандилар. Газеталарда шеърлари босила бошлади. Достонлари яна дарсликларга киритилди.

1938 йилнинг кеч кузи эди. Акам кечкурун Ойбек, Мир-карим Осим, Ҳомил Ёқубов ва Ҳоди Зарифларни уйга бошлаб келди. Ойим ош дамлади. Озроқ вино ичиб кайф қилишди. Патефон қўйиб Бобораҳим Мирзаевнинг ўша пайтда жуда машҳур бўлган «Фигон» қўшиғини қайта-қайта қўйиб эшитишди. Вақт алла-палла бўлганда меҳмонларни Раис кўчадан Пушкин парки дарвозасигача кузатиб чиқдик. Бирдан Ойбек безовталаниб қолди. У ҳаяжонланганида озроқ дудуқланиб қоларди.

— Роман қани? Роман, роман...

Аввалига нима деяётганига тушунмай бир-биримизга қарадик. Боя дераза раҳига омонат қўйилган қоғоз папка эсимга келди. Ҳозир олиб келаман дедиму лой кечиб, уйга югурдим. Зум ўтмай оғир, қалин папкани олиб келдим. Ойбек қувониб кетди. Бағрига босиб, елкамга қоқди.

— Раҳмат, раҳмат, — деярди у тугилиб. — Бу роман, роман...

Болалигимда китобга жуда ўч эдим. Қодирий, Қаҳҳор романларини берилиб ўқиганман. Фафур Фулом ҳикояларини ёд билардим. Ойбекнинг достонларини, шеърларини ўқигандиму, аммо бирон ҳикоясига кўзим тушмаган эди. Демак, у роман ёзган.

1939 йилнинг баҳорида Давлат нашриётида Ойбекнинг романи ўқияпти, деб эшитдим. Мен у пайтда «Муштум»да ишлардим. Таҳририят ҳам, нашриёт ҳам тўртинчи қаватда эди. Илгарилари ҳам уюшмада бўладиган муҳокамаларда қатнашиб турардим. Уюшмада Чўлпоннинг «Аваз» деган пьесаси ўқилиб, муҳокама қилинганди. Негадир пьесани Чўлпоннинг ўзи эмас, Аброр Ҳидоятлов ўқиганди. У ўқиёлмай қийналган ёки тўғри ўқимаган жойларини ундоқ эмас, бундоқ деб Чўлпоннинг ўзи тузатиб турарди. Кейинчалик нима сабабдандир «Аваз» Аброр Ҳидоятлов номи билан саҳнага қўйилди.

Нашриёт директорининг кабинетида ёзувчилар, муҳаррирлар тўпланиб туришган экан. Ўртадаги столда ҳу ўша, бизнинг уйда қолган папка. Унда «Ойбек. Қутлуғ қон, роман», деган ёзув бор эди.

Қўлёзма араб алифбосида ёзилгани учун шу алифбони биладиган муҳаррир Маъруф Ҳаким ўқийдиган бўлди.

Менимча, роман ўн кунга яқин ўқилган бўлса керак. Мен тўрт марта қатнаша олдим, холос.

«Қутлуғ қон» муҳокамада жуда яхши баҳо олибди. Босиб чиқаришга тавсия қилишибди, деб эшитдим.

Баъзи қитмирлар роман, албатта, Ёзувчилар уюшмасида муҳокамадан ўтиши керак, нашриёт муҳокамаси етарли эмас, деб туриб олишди. «Қутлуғ қон» яна муҳокама қилинди. Китобдан анча «сиёсий хатолар» топишди. Туркистон халқларининг революцион онгини ўстиришда рус пролетариатининг роли кўрсатилмаган. Асар қаҳрамони Йўлчи улуғ рус халқининг илғор фикрли вакиллари фаолиятидан баҳраманд бўлмаган. Китобга, албатта, улуғ рус халқининг вакилларини киритиш керак, деган фикрлар муаллифга зўрлаб тиқиштирилди.

Яқиндагина ўттиз етти, ўттиз саккизинчи йилларнинг олатўполонидан бир амаллаб ўтиб олган Ойбек учун китобда кўрсатилган «нуқсонлар» яна янги айблар қўйишга баҳона бўлиши мумкин эди. Начора, уларнинг айтганларини қилмаса бўлмайди. Акс ҳолда, роман босилмай қолиб кетади.

Романнинг охирида Ойбек ўзини зўрлаб бўлса ҳам рус инқилобчиси Петров образини киритади. У қамоқда Йўлчининг онгига инқилобий рух сингдиради. Мутлақо саводи йўқ Йўлчини ўрисча китоб ўқишга ўргатади. Йўлчи ундан зулмга қарши террор йўли билан эмас, онг билан, тактика билан курашиш йўллариини ўрганади. У ёзиб берган хат орқали инқилобчи Андреев билан танишади.

Ойбек Йўлчи нутқига ҳам унча-мунча ўзгартиришлар киритади. У энди оддий, содда қишлоқ йигити эмас, оқу қорани таниган, ҳар бир гапни ўйлаб гапирадиган «инқилобчи» даражасига етади.

Ана шундан кейин «Қутлуғ қон» нашр қилинади.

«Ўтган кунлар» дан, «Меҳробдан чаён»дан, «Кеча ва кундуз»дан жудо бўлган ўзбек китобхони романни ниҳоятда қувонч билан кутиб олди. У қўлма-қўл бўлиб ўқилди.

Илгари бирон ҳикоясини ўқимаган китобхон Ойбекнинг бирдан шундай мукамал роман ёзганига ҳайрон эди.

Ойбекнинг ўлиmidан кейин Зарифахоним ёзувчининг архивидан бир неча ҳикоясини эълон қилди. Биз, Ойбекнинг мухлислари устозимизнинг роман ёзишдан олдин ҳикоялар

ёзиб, машқ қилганини билдик. Ўша эълон қилинган ҳикоялар жиндек ўзгаришлар билан «Қутлуғ қон»га алоҳида боб қилиб киритса бўладиган даражада эди. Улардан «Қутлуғ қон»нинг ҳиди келиб турарди.

Романнинг бунчалик доврўғига сабаб нима эди? Унда акс эттирилган воқеаларнинг шоҳидлари ҳали ҳаёт эдилар. Инқилоб бўлганига атиги йигирма йил бўлган. Ёзувчининг жиндек уйдирмасини ўқувчининг синчков назари дарров илғаб оларди. Ойбек воқеаларга ёлғон аралаштирмади. Рост гапни ёзди.

Хақиқий рассомлар одамнинг ўзига қараб суврат ишлайди. Бундай сувратда чинакам инсон қиёфаси тўғри акс этади. Ойбек ҳам ўз қаҳрамонларини ўтқизиб қўйиб, сўз билан сувратини ишлагандек. Ҳаким бойвачча, Танти бойвачча, Олимхон элликбоши, Ёрмат, Нури, жадид Абдушукур... Буларнинг ҳаммаси ўзига қараб чизилган қиёфалар.

Ёки Тошкентнинг инқилоб арафасидаги кўринишини олайлик. Худди ўзи. Унда тахминан тасвирланган жойлар йўқ. Ҳаммасини Ойбек кўрган, неча марталаб кезиб чиққан кўчалар, гузарлар, расталар...

Роман тили ниҳоятда ўзбекона.

«Қутлуғ қон»нинг муваффақияти Ойбекка қанот берди. Кўп йиллардан бери дилига тугиб қўйган, унча-мунча бобларини хомаки ёзиб қўйган «Навоий» романига тайёргарлик кўра бошлади.

Навоийга алоқадор нимаики бўлса барини синчковлик билан ўрганди.

Ҳирот харитасини олдига қўйиб, кўҳна шаҳар кўчаларини ҳаёлан неча марталаб кезиб чиқарди. Навоий замондошлари, уларнинг шоир ҳақида айтган гаплари, сарой зиддиятлари, дўстлари ва душманлари, подшоҳнинг беқарор ўйлари — бари-бари Ойбек хотирасига ўрнашиб қолди. Буюк шоир ёзган жами асарларни қунт ва сабот билан ўрганиб чиқди.

Ана шундан кейингина Навоий қиёфаси бир бутун ҳолда кўз олдида пайдо бўлди.

Иккинчи жаҳон уруши жанггоҳларида шиддатли жанглар кетаётган пайт. Радио ҳар тонг дилларни вайрон қилгувчи хабар тарқатади. Киев қўлдан кетди. Смоленск остоналарида шиддатли жанглар давом этмоқда. Ленинград ҳамон қуршовда. Почтачилар «қора хат» тарқатиш билан банд.

Ойбек «Навоий» романи устида тинимсиз ишлайди. Кечаси ҳам, кундузи ҳам ёзади.

Тошкентда одам кўпайиб кетган. Уруш бўлаётган жойлардан қоп орқалаб келаётганларнинг сон-саногини йўқ. Москва ҳамда Москва остоналаридаги заводлар кўчириб келтирилган. Нон етишмайди. Электр энергияси ҳам камайган. Ҳарбий заводлар электр қувватини сўриб қўймоқда. Ҳатто трамвайлар ҳам кеч саодат ўн бирдан кейин юрмайди. Тошкент кўчаларини кечалари чароғон қиладиган лампочкалар қисқартирилган.

Ойбек керосин лампа ёқиб, оч-наҳор роман ёзипти. Тезроқ романни тугатишга шошади. Ҳамма ғалаба учун кечани кеча, кундузни кундуз демай ишлаётган бир пайтда беш юз йил нарёқдаги воқеалар билан ўралашиб қолганидан хижолат бўлади. Нима бўлса ҳам китобни тугатишим керак, деб уриниб ётибди.

Зарифа Саидносирова ўша дамларни эслаб «Ойбегим менинг» китобида шундай ёзади:

«Бир кеча ёдимда. Ойбек ёзиб ўтирарди. Мен ҳам ёзибми, ўқибми ўтирибман.

— Зарифа, қорним оч, жуда очикдим, — деб қолди Ойбек.

Мен нима дейишни билмайман, индамадим. Жавоб қилолмадим. Негаки уй қўп-қуруқ эди.

— Бирор нарса йўқми? — сўради Ойбек. Ўрнимдан туриб шкафни ахтардим. Ҳужрадаги хурмача, халталарни текширдим. Бир ҳовуч йирик кепак, бири-кки қошиқ шакар топдим, сўнг хурмачанинг тагини сидира-сидира бир қошиқ ёғ олдим. Примусда кепакни қовуриб, сўнг унга шакар аралаштириб дастурхонга тортдим. Билмадим, бу қандай таом бўлди экан? Ойбек ҳазратлари номи менга ҳам номаълум бўлган бу таомдан бир-икки марта қошиқ учиди олган бўлди. Сўнг «сен ҳам егин» деб мени қистади.

— Йўқ, очикмадим, ўзингиз еяберинг, — дедим унга. Менинг курсогимда ҳеч нарса йўқ эди. Фақат қаноат бор, холос. Ойбек озгина еди. Озгинасини қолдириб деди:

— Эрталаб болаларга берарсан.

Менга боқиб жилмайди-да, тагин ёзувга киришди...»

Москва хавф остида. Пойтахтга яқин келиб қолган фашистлар дурбинда Москвани бемалол кўриб турардилар.

Ойбек тиним билмай ишларди. Рўзгор ишлари Зарифа-хонимнинг гарданида. Ишдан келибоқ тунука банка кўтариб

керосин топиб келишга чиқиб кетади. Чунки бу уйда тонг отгунча чироқ ўчмасди. Ойбек кечаси билан ишлаб, тонг ёришгандагина чироқни пуфлаб ўчирарди.

Ўша пайтларда Ойбек озиб, кўзлари киртайиб қолганди. Шундоқ бўлса-да, у ишлаб чарчамасди. У «Навоий»ни тугатаману, уруш тўғрисида зудлик билан янги роман бошлайман, деб дилига туғиб қўйганди. Унда бошқа ёзувчиларда учрамайдиган бир одат бор эди. Бирон асар устида ишлаётган пайтда бошқа яна бир асарни пишитиб борарди. «Қутлуғ қон»ни ёзаётганда «Навоий» романи ҳам етилиб қолган, энди у «Навоий»ни тугатаётганда уруш мавзуидаги романни кўнглида пишитарди.

Ниҳоят, уруш олови чақнаб турган бир пайтда романга нуқта қўйилди.

Ўша йиллари мен Бекобод шаҳридаги Фарҳод қурилишида мухбир бўлиб ишлардим. Ойда бир Тошкентга келиб «Қизил Ўзбекистон» таҳририятига ҳисоб берардим. Бир гал келганимда янги шаҳардаги китоб дўконида одамларнинг навбатда турганларини кўриб ҳайрон бўлдим. Одамлар нон, керосинга навбатда туришарди. Нечукки, улар китоб дўконида навбатда туришади? Яқин келиб суриштирсам, Ойбекнинг «Навоий» романи сотилаётган экан. Навбатда туриб биттасини сотиб олдим. Варақлаб кўрдим. Беш юз йигирма беш саҳифа. Унга марҳум Ҳамид Олимжон муҳаррирлик қилган экан. Номи қора рамкага олинган. Демак, у ўзи муҳаррирлик қилган бу китобни кўролмаган. Ҳамид Олимжон шу йили баҳорда ҳалок бўлган эди.

Китобни Бекободга олиб кетдим. Уни қўлимдан қўймайман. Қурилиш трассаларига борганимда ҳам, ертўла «квартирам»да ҳам ўқийман. Уқиганларимни қурувчиларга гапириб бераман.

Романни ҳали ўқиб тугатмаган эдим, ғалати бир хабар эшитдим ҳайрон бўлиб қолдим. Ойбекни армия сафига чақириб, фронтга жўнатиб юборишибди. Тавба, бу қанақаси бўлди? Бозор тўла савдогар, чайқовчи. Арзимаган ишлар билан ивирсиб юрган сўлақмондек йигитлар қолиб, ўзбекнинг фахри, гурури, номдор ёзувчиси Ойбекни жангга жўнатишадими? Наҳотки раҳбарларимиз бунга йўл қўйишди экан?

Бу гапнинг қанчалик рост-ёлгонлигини билиш учун Тошкентга – таҳририятга телефон қилдим. Муҳаррир ўринбосари Рихси Сахибобоев, Ойбекнинг ўзи марказқўмга ариза бериб,

янги романга материаллар йиғиш учун бир муддат фронтга юборишларини сўраганини, уни фронтдаги ўзбек жангчиларига концерт қўйиш учун кетаётган артистлар билан фронтга юборишганини айтди. Мен унга:

— Фарҳод курилишига республиканинг жами областларидан минг-минглаб қурувчилар келган. Бу гап тез орада ҳамма областларга тарқаб кетади. Ойбекнинг нима мақсадда фронтга кетгани тўғрисида кичкинагина бўлса ҳам хабар берсанглар яхши бўларди, — дедим. Бу гапим унга маъқул тушди.

Қўлимдаги китобни Ойбек кўрганмикан? Ё китоб босмадан чиққунча сабри чидамай кетавердимикан, деб ўйлайман.

Ойбек жанг майдонларида окопма-окоп юриб ўзбек жангчиларини қидирди. Ўқлар ёғилиб турган, ҳаёт-мамот жанглари бўлаётган пайтларда улар билан гаплашди. Исм-фамилияларини ёндафтарга ёзиб олди. У бомба самолётдан ташлангандан то ерга тушиб портлагунча қанақа овоз чиқазишини, замбарак залп берганда неча қарич орқага сурилишини ўз кўзи билан кўрди. Санитар қизларнинг ўқ ёмғири остида ярадорларни қандай олиб чиқишларини кузатди. Душман вайрон қилган шаҳарларда кезди. Асир олинган фашистларни ҳайдаб келаётганларини кўрди, уларнинг жирканч афт-ангорларига нафрат билан қаради.

Унинг бу жойларда кўрган-кечирганлари бўлғуси «Қуёш қораймас» романи учун детал вазифасини ўташи керак. У нимаки кўрган бўлса, барини ёндафтарига ёзиб қўйди.

Ойбек уруш тутагандан кейин ҳам Сталинград тикланмай туриб, шаҳар вайроналарини ўз кўзи билан кўриш учун «Қаҳрамон шаҳар»га бориб келди. Ана шундан кейин у роман устида муқим ўтириб иш бошлади.

Михаил Шолохов ҳам ҳали «Очилган кўриқ»нинг иккинчи китобини тугатмай туриб «Улар Ватан учун жанг қилганлар» романини бошлаган эди. У ёзган бўлимларини «Известия» газетасида давомли бостириб турди. Кейинчалик иши юришмадими ё бирон нимадан кўнгли тўлмадими «Очилган кўриқ» устидаги ишини давом эттирди. «Инсон тақдири» қиссасини, «Нафрат илми» асарларини ёзди. «Улар Ватан учун жанг қилдилар» қолиб кетди. Урушдан кейин ҳам романни давом этдирмади. Пешма-пеш матбуотда эълон қилинган бобларни китоб ҳолида нашр қилиб қўяқолди. Аммо Ойбек «Қуёш қораймас» романини охирига етказди.

Ойбек «Навоий» учун биринчи даражали Давлат мукофоти сазовор бўлди. Ўзбекистонда ташкил қилинган Фанлар Академиясининг ҳақиқий аъзолари қаторидан жой олди. У Иттифоқ Олий Кенгашига депутат қилиб сайланди.

Унинг бу муваффақиятларидан дўстлари шод бўлдилар. Душманлари асабийлашдилар.

Ойбек лауреат, Ойбек депутат, Ойбек академик, Ойбек Ёзувчилар уюшмасининг раиси...

У шунча унвонлардан ҳаволанмади. Аввал қандай бўлса ўшандай яшади. Ўшандай меҳнат қилди.

Ижодда омади келмаган рақибларининг ичлари куйиб кетди. Унга очиқдан очиқ ҳужум қила бошладилар. Улар нима бўлса ҳам Ойбекнинг асабига тегиш, шу йўл билан уни ижоддан узиб қўйишлари керак эди. Мажлисларда, матбуот саҳифаларида очиқдан очиқ туҳмат қила бошладилар. «Навоий» романидан хато қидириш асосий вазифалари бўлиб қолди.

Собиқ Ўзбекистон Компартиясининг биринчи котиби Ниёзов партиянинг 1952 йил февраль пленумида қилган докладининг асосий қисмини Ойбек шу пайтгача нимаики ёзган бўлса, ҳаммасини миллатчилик руҳида ёзган, феодал тузумини қўмсаган, тарихий жараёни марксистик нуқтаи назардан таҳлил қилмаган, деб айблади.

Унинг бу докладидан илҳомланган олим Абдуғани Мирзаев ўша йилнинг 7 декабрида «Коммунист Таджикистана» газетасида «Тарихий воқеаларни бузиб кўрсатишга қарши» деган катта бир мақола бостирди.

Мақолада Ойбекка шундай айблар қўйилган эди:

«Навоийнинг ватанпарварлиги фақат Ҳиротни севиш билан чегараланган. Биноий шахсида у тожик ва ўзбек халқининг маданий ҳамкорлигини атайин бузиб кўрсатган. Навоий ижодига марксистик нуқтаи назардан ёндашмагани жиддий идеологик хатоларга олиб келган. Бу ҳол буржуа миллатчиларининг бир вақтларда Ойбекка ўтказган таъсири шу кунларгача сақланиб келаётганидан дарак беради».

Ўша давр нуқтаи назаридан қараганда бу мақола Ойбекни қамоққа олиш учун асос бўла оларди. Қодирий, Чўлпон ва Фитратлар айнан шу айб билан қамалган эдилар.

Мирзаев шу мақоласи учун раҳбарларнинг илтифотига сазовор бўлди. Яъни у «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби» унвони билан тақдирланди.

Орадан беш ярим ой ўтиб «Қизил Ўзбекистон» газетаси Ботир Файзиевнинг «Навоий» романи тўғрисидаги ачимсиқ мақоласини эълон қилди. Ундаги гаплар Абдуғани Мирзаев фикрлари билан ҳамоҳанг эди.

Мақолада Ойбек ўтмишни сохталаштирган, Навоийни идеаллаштирган, Биноий камситилган, бунда Ойбекнинг миллатчилик кайфияти сезилиб туради, дейилган эди. Файзиев романдаги «Тўғонбек қимиз ичган қозоқдек ҳузур қилди», деган жумлага қаттиқ ёпишиб олади. Ойбек бу ерда қардош қозоқ халқини ҳақорат қилган, деб туриб олади. Хўш, қозоқлар маза қилиб қимиз ичса, бунинг нимаси ҳақорат экан? Мабодо Ойбек кўк чой ичган ўзбекдек ёки вино ичган грузиндек, пиво ичган немисдек маза қилди, деса шу халқлар хафа бўлишадими?

Ойбек бу хил бачкана, куракда турмайдиган гаплардан баъзан асабийлашар, баъзан кулибгина қўяқоларди.

Бу хил мақолаларнинг кўпини Зарифахоним Ойбекка кўрсатмай архивга ташлаб қўярди.

«Навоий» метин қоядек бу хил бўронларни писанд қилмас, аксинча, минг-минглаб ўқувчи меҳрини тортарди. Ойбек эса бир дам бўлсин ижоддан тўхтамасди.

Эллигинчи йилнинг апрел ойида Ойбекнинг рақиблари ташкил қилган бир муҳокама мажлисида қатнашган эдим.

Китоб ҳолида босилиб чиққан «Олтин водийдан шабадалар» романи муҳокамага қўйилган эди. Қанча гап бўлса қўлёзма пайтида айтмайсизларми, китоб ўқувчилар томонидан қизиқиб ўқиладиган бир пайтда муҳокама қиласизларми, деб айтадиган азамат топилмади. Бу йигинга, асосан, Ойбекнинг рақиблари тайёрланиб келишганди. Муҳокама хабарини эшитиб келган китобхонлар адабиётчилар уйини тўлдириб ўтиришарди.

Сўзга чиққан Назир Сафаров шундай дегани кечагидек эсимда (жумлаларни, сўзларни айнан келтираман):

— Ойбекнинг бу романи аригинал асар эмас, плагат. Сиймон Бобоевсканинг «Коволерия золотой звезда» китобидан кўчириб олинган.

Залда гуррос кулги кўтарилди. Сафаров одамларнинг нимага куладиганига ҳайрон эди. Ойбек ҳам силкиниб-силкиниб, мириқиб куларди. Сафаров унга ўқрайиб қаради.

— Нега куласиз?

Ойбек ўтирган жойида жавоб қилди:

— Сиз умуман ўрисча билмайсиз. Бу роман ҳали ўзбек тилига таржима қилинмаган. Ўқимагансиз. Китобнинг номини ҳам, авторининг фамилиясини ҳам билмайсиз. Ундан кўчириб олганимни қаёқдан билақолдингиз. Дўстларингиз дурустроқ ўргатишмабди-да...

Пастдагилар чапак чалиб юборишди. Айниқса, студентлар жон-жаҳдлари билан қарсак уришарди.

— Бу шунақа, — деди Сафаров чапак босилгандан кейин. — Бу кишининг танқидга тоқатлари йўқ. Бетимнинг қалини — жонимнинг ҳузури, дейдиганлардан у.

Пастдан «ҳой, ҳой, оғзингизга қараб гапиринг», деган овоз чиқди.

Сафаров шовқин-суронда гапиролмай тушиб кетди.

Ана шундан кейин романни оёқости қилишга келганлар минбарга чиқмай жойларида бўшашиб ўтиравердилар.

Романнинг ютуқлари тўғрисида, йўл қўйилган хатолари тўғрисида очиқ-ойдин гаплар бўлди.

Бу йиғинда Ойбек билан Абдулла Қаҳҳорнинг жиндек чўқишиб қолганликлари эсимда. Одатда Абдулла Қаҳҳор сўзга чиққанда зал жим бўлиб қолар, чеккани коридорга чиқиб кетганлар ҳам оёқ учида юриб жойларига келиб ўтирардилар. Абдулла Қаҳҳор романнинг қайсидир қаҳрамонини ўта силлиқ, ҳаддан ташқари ижобий бўлиб қолганини айтганда Ойбек сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Сизга ўхшаб «совет кишилари»ни шафтолиқоқиға ўхшатиб тасвирламайман.

Абдулла Қаҳҳор шафтолиқоқи ҳам ёмон нарсас эмас, деб кулиб қўяқолди.

Муҳокама мажлиси «Олтин водийдан шабадалар»ни асосан ижобий баҳолади. Ниятлари амалга ошмаган рақиблар бўшашиб чиқиб кетишди.

«Олтин водийдан шабадалар» романининг муҳокамасидан кейин Ойбек домлани кўчагача кузатиб чиққан эдим. У машинага ўтираркан, эплашолмади-я, деб қўйди. Кейин орқа ўриндиқдан битта романни олиб тиззасига қўйди-да, авторучка билан қуйидаги сўзларни ёзди: «Ёш дўстим ва ҳамкасбим Саид Аҳмадга юракдан ёдгорлик. Ойбек. 18.IV.50».

Шу йили собиқ Марказ Давлат мукофоти комитети «Олтин водийдан шабадалар»ни мукофотга лойиқ асар деб баҳолайди,

тезда мукофотга тавсия қилинглар, деб уюшмага телеграмма юборади. Уюшмадан жавоб бўлмайди. Яна телеграмма келади. Уюшма раиси яна жавоб бермайди. Ойбек ҳадеб мукофот олаверадими, деб гайирлик қилади. Комитет Ойбекнинг ўзига телеграмма юбориб романдан ўн нусха юборишини сўрайди. Зарифахоним бу илтимосни бажонидил бажаради.

Уюшма раҳбарлари Москва бизнинг розилигимизни олмай мукофот бериб юбориши мумкин, деган ташвишда, зудлик билан романга қарши мақолалар уюштирадилар. Воҳид Зоҳидов «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 50-йил 15, 16, 17 февраль сонларида романга қарши узундан-узоқ мақоласини бостиради. Ва уни Давлат мукофоти комитетига юборади.

Рақиблар ниятларига етадилар. Ўша йили Ойбек ўрнига туркман ёзувчиси Берди Кербобоевга «Ойсултон оқ олтин водийсидан» деган қиссаси учун иккинчи марта Давлат мукофоти берадилар.

Ойбек кечиримли одам эди. У ҳеч қачон рақибларидан ўч олмасди. Худога солиб қўярди. Ўзига ёмонлик қилган дўстларига ҳам яхшилик қилаверарди. Дилига қўп озор берган, уни бадном қилишга уринган, асабларини ишдан чиқарган уюшма раиси қарз сўраб келганда йўқ демай, ўн минг сўм пул берганига ўзим гувоҳман.

Ҳамма вақт йўлига тўғаноқ бўладиган Воҳид Зоҳидов докторлик диссертациясини олиб келганда Ойбек ёзиб турган романини тўхтатиб, 1200 саҳифали қўлёзмани синчковлик билан ўқиб чиқади. Унга қимматли маслаҳатлар беради. Атайин Москвага бориб ҳимояга бағишланган илмий йиғинда нутқ сўзлаб, уни ёқлайди. Москва олимлари унинг нутқини тинглаб Навоийни яна бир бор кашф қилганликларини узоқ вақт гапириб юришади. Мана шу одам миннатдорчилик ўрнига «Олтин водийдан шабадалар»га тўхмат қилди.

«Навоий» романига ҳужум қилган, уни бадном қилишга уринган Ботир Файзиев номзодлик диссертациясини ҳимоя қилаётганда хаста ётган Ойбек йиғинга бориб, гина-кудуратларни унутиб, уни ҳимоя қилди ва овоз берди.

Ойбекка қарши курашиб тўймайдиган уюшма раиси яна бир пасткашликка қўл уради. Ойбек устидан 22 саҳифалик тўхматдан иборат хат тайёрлаб унга ўзи, Шевердин, Ойдин, Мильчаков ва яна кимдир имзо чекадилар.

1950 йилнинг 1 февралда партбюро мажлисида шу хатни муҳокама қиладилар. Ойбек бу гаплар тўхмат эканлигини айтиб, раис билан санманга боради ва мажлисни ташлаб чиқиб кетади.

1959 йилнинг мартада Москвада ўзбек адабиёти ва санъати ўнкунлиги бўлган эди. Ёзувчилар, бастакорлар, рассомлар, театрлар бу издиҳомга янги асарлар билан боришган эди. Адабиётчилар уйида ўзбек ёзувчиларининг асарлари муҳокама қилинади. Ўша пайтда Ўзбекистон Олий Совети президиуми раиси бўлган Шароф Рашидов литфондимизнинг директори Шомил Алядинга бир папка берди.

— Тезда Тошкентга жўнайсиз. Шу қўлёзмани уч кун ичида китоб қилиб, олиб келасиз, — деди. — Матбуот бошқармасидагилар сизни аэропортда кутиб олишади.

Бу рус тилига таржима қилинган «Куёш қораймас» романининг қўлёзмаси эди.

Уч кун эмас, беш кун ўтиб Ш. Алядин янги босмадан чиққан «Солнце не померкнет» китобидан 20-30 нусхасини олиб келди.

Бу қадар тез китоб чиқиши мумкинлигини бировга айтса, ўлай агар, ишонмайди. Аммо бу ҳақиқат эди. Рашидов романининг бир неча нусхасини Марказ ёзувчилари олдига қўйди. Бундан беш кун олдин картон папка ичидаги қўлёзма чиройли китоб бўлиб келганига ҳайрон эдилар.

Шу пайт Ўзбек ва Туркман адабиёти бўйича мутахассис, москвалик кинодраматург Кладо ўзбек драматургияси ҳақида гапираётган эди. У бир дам сўзини тўхтатиб, ҳали муқовасининг елими қурмаган китобни қўлига олиб варақлади. Кейин Зарифахоним билан ёнма-ён ўтирган Ойбекка қараб икки панжасини жуфтлаб «Қутлуг бўлсин» маъносида эгилиб қўйди.

— ... Шундай қилиб, — дея сўзини давом эттирди у. — Ўзбек драматургияси йилдан йилга куч йиғяпти. Ўнкунликка олиб келинган асарлар бунга мисол бўла олади. Бироқ шу яхши асарлар орасида хом, ниҳоятда дидсизлик билан ёзилган саёз драмалар ҳам борлигини очиқ-ойдин айтишимиз керак. Ўзингиз биласиз, йигирманчи, ўттизинчи йилларда деҳқоннинг ер ҳайдаш қуроли омон эди. Ҳозир қудратли тракторлар билан ер ағдаряпти. Муқимий номидаги музыкали драма ва комедия театри сахнасида қўйилган «Олтин қўл» пьесаси ҳатто омон даражасида ҳам эмас.

Ойбекнинг рақиби, номдор ёзувчининг ранги қув ўчди. Нотикқа ғазаб билан тикилди.

Ана шу муҳокамадан кейин орқаворотдан уни омоч, деб атайдиган бўлишди.

Ойбек тантана қилиш ўрнига, «омоч»нинг олдига бориб, қўяверинг, айтаверади, деб юпата бошлади.

1949 йилнинг июль ойида Ўзбекистон Ёзувчилари уюшмасининг пленуми бўлган эди. Унда Марказқўмнинг уюшма фаолиятини умуман ёмон баҳолаган қарорининг муҳокамаси бўлганди. Қарорда янги гап йўқ. Аввалги йилда бўлиб ўтган февраль пленумида биринчи котиб Ниёзов қилган нутқ қарорга асос қилиб олинган. Уч кун давом этган пленумда Ойбекнинг рақибларига худо берди. Улар яйраб-ййраб гапиришди. Ойбекка тақалмаган айб қолмади. Пленумнинг учинчи кўни Ойбекни вазифасидан озод қилишди. Илгари «Қизил Ўзбекистон» газетасида муҳаррир бўлиб ишлаган Шароф Рашидовни раис, Уйғун билан Шевердинларни раис ўринбосарлари қилиб сайладилар.

Орадан бир йил ўтмай Рашидов Ўзбекистон Олий Совети президиумига раис бўлди. Энди уюшма Уйғун билан Шевердинлар кўлида қолди.

Рашидовнинг бошқа ишга кетиши Ойбек рақибларини фаоллаштирган эди,

Рашидов Ойбекни ниҳоятда ҳурмат қиларди. Ўзбекнинг шундоқ мумтоз ёзувчиси борлигидан қувонарди. «Олтин водийдан шабадалар» романига ўзи муҳаррирлик қилганди. У уюшмага раислик қилган вақтда романга ҳужум қилишга ботинмагандилар. Рашидов бундай қилишга йўл қўймасди ҳам.

Ойбекни унвонлардан маҳрум қилиш кўлларида келмасди. Академик унвони унга умрбод берилганди. Аммо депутатлик ваколати атиги беш йил. Унга қарши курашнинг энг яқин йўли уни бадном қилиш. Асарларидан хато топиш.

Ойбек рақибларининг илҳомчиси, «сардори» тўғрисида Абдулла Қаҳҳор шундай деганди: «Ҳаммаёққа ўт тушсаю, ёнган уйнинг мўрисидек бўлиб бир ўзи қолса».

Ойбек Украина ёзувчиларининг съездига вакил бўлиб борганда «Навойй» ва «Қутлуғ қон»ни ўқиган бир рус аёли билан танишади. У аёл айниқса «Навойй» романини ҳузур қилиб ўқиганини, шу роман орқали Навойй ижодига қизиқиб қолганини айтади. Тошкентга борганингизда Навоййнинг рус

тилига таржима қилинган шеърларидан юборсангиз, деб илтимос қилади.

Ойбек ижод билан, академия ишлари билан банд бўлиб, Киевга Навоий шеърларини юборишни унутади. Киевлик хонимда Ойбекка нисбатан қандайдир муҳаббатга ўхшаган бир ҳис пайдо бўлганга ўхшарди. Ҳам ошиқона, ҳам таъналарга тўла хат юборади. Бу хат Ойбекка келиб тегмайди. Уюшмадаги рақиблар хатни очиб ўқиб, уни Ойбекка қарши қуролга айлантирадилар. Партия мажлиси чақириб Ойбекни ахлоқсизликда айблайдилар. Пок рус аёлини алдаган, деб таъналар қиладилар. Мажлисида ундан хотинингни қўйиб, ўша аёлга уйланасан, деб туриб оладилар. Хотининг туркистонлик капиталист Саидносир бойнинг қизи. Сен коммунистсан. Совет тузумига ёт оилада тарбия қўрган аёл билан яшашинг мумкин эмас. Агар рус аёлига уйлансанг, сендаги миллатчилик кайфияти ҳам ўз-ўзидан йўқ бўлади, — дейдилар.

Бу пайт Ойбекнинг уч ўғил, бир қизи олдинма-кетин во-яга етиб келаётган эди.

Ойбек бу гапга кўнмайди. Киевлик рус аёли мен учун оддий бир китобхон, холос, дейди.

Ойбек хотиндан ёлчиган одам эди. Зарифахонимдек фидойи аёлни китобларда ҳам учратмаганман. У бутун умрини Ойбекка бағишлади. У Ойбек деб яшади.

Икковлари қовушган кунларидан бошлаб, Зарифахоним Ойбек ёзган ҳар бир варақ қоғозни кўз қорачиғидек эҳтиёт қилади. Ҳозир Ойбек архивига кўз ташласангиз унинг жамики матбуотда эълон қилинган шеърлари алоҳида конвертда, қайси газетада, қайси куни босилгани ёзиб қўйилган. Юзлаб шунақа конвертлар Ойбек меросини ўрганувчиларга хизмат қиляпти.

Ойбек умрининг охириги йилларида гапиролмай қолди. Бармоқлари қалам тутолмасди. Бўлғуси асарларини бировга айтиб ёздиришнинг ҳам иложи йўқ. Ўзим ёзай деса, бармоқлари қалам тутишга ярамайди.

Эр-хотин бир-бирларига шунчалик ўрганиб кетишган эдики, бир имо билан Ойбекнинг нима демоқчилигини Зарифахоним билиб оларди.

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, Беруний номидаги Давлат мукофоти лауреати, профессор Зарифа Саидносирова уйда Ойбекнинг шахсий котибаси ва хонадон соҳибаси эди. Ойбекнинг кейинги ўн йил ичида яратган ро-

ману қиссаларини, достону шеърларини, мақолаларини Зарифахоним унинг имо-ишораларидан, кўз қарашларидан, қўл ҳаракатларидан сезиб қоғозга туширганди.

Бир хотин бўлса шунчалик бўлади-да!

Сароймулкхоним бобомиз соҳибқирон Амир Темурнинг содиқ рафиқаси, доно кенгашчиси, таянчи, буюк Туроннинг гўзал маликаси Бибихоним эди.

Вафо ва садоқат тимсоли бўлган Моҳларойим Фарғона хони шоир Амир Умархоннинг умр йўлдоши, беназир маслаҳатчиси, шеърият осмонида чақнаган юлдуз Нодирабегим эди.

Қозоқнинг тенгсиз шоири Абайнинг севгилиси сулув Айгерим (ўзбекчада Ойқарам) ҳамиша илҳом париси бўлиб, уни ижодга ундарди. Айгеримнинг ҳусну малоҳатидан, пурмаъно сўзларидан, ноз-қарашмаларидан шеър тўкиларди. Абай табиатнинг бу ноёб мўъжизаси олдида ҳайрону лол бўлиб, қалами учига шеър қуйилиб келаётганини сезмай қоларди.

Адабиётимиз хазинасига мумтоз асарлар қолдирган, халқнинг фахри, ғурури бўлган Ойбекка бутун меҳрини, муҳаббатини бағишлаган, ўзлигидан, роҳат-фароғатдан кечиб устозимизга ижод имкониятларини яратиб берган Зарифахоним ўша Сароймулкхонимнинг, ўша Моҳларойимларнинг, ўша Айгеримларнинг бири эди.

Ойбек ишлаб чарчаган пайтларда уйидан чиқиб, дарахтлар қуюқ соя ташлаган кўчасида қўлини орқасига олиб айланиб юарди.

Дарвозадан ўнг томонга юрса, Уста Ширин кўчасидаги бекатга чиқади. Бу жой жуда гавжум. Кўчанинг икки бетида автобус, троллейбуслар бекати. Тўғрида озиқ-овқат дўкони. Одам кўп. Учраган одамки бор, унга салом бериб, ҳол-аҳвол сўраб ўтади. Шундоқ буюк одамнинг суҳбатидан баҳраманд бўлай, деб атайин эзмаланиб гаплашадиганлар ҳам кўп бўлади. Бу жойда Ойбек фикрини бир жойга тўплаёлмайди. Кўпинча у уйидан чиқиб, чап томонга юради. Сал нари борса, ўша катта йўлга олиб чиқадиган кўча бор. Бу жой Уста Ширин бекати билан Янгиариқ бекати оралиғида. Деярли одам учрамайди. Учрашганлари ҳам шошиб-пишиб саломлашади-да, автобусдан қолиб кетмай деб, бекат томон чопади.

Ойбек дарахтга суяниб ўй ўйлайди. Унинг қизиқ одати бор эди. Ўйлаганда албатта Навоийнинг ўзи севган мустазодни овоз чиқариб ёд ўқирди.

Дин офати бир муғбачайи моҳи лиқодир,
майхорау бебок.
Ким ишқидин оний ватаним дайри фанодир,
сармасту ёқам чок.
Ҳам куррасининг дуди вара белига зуннор,
мен кофири ишқи.
Ҳам юзи маъжус ўти киби шуъла сизодур,
мен ўртанибон пок.

Қирқ етти, қирқ саккизинчи йилларда «Шарқ юлдузи»да ишлаган пайтларимда Ойбек уюшмамизнинг раиси эди. Баъзан кабинетдан чиқиб хоналарни айланар, бирон сўз демай яна чиқиб кетарди. Ўшанда ҳам Навоийнинг шу мустазодини овоз чиқазиб ўқиб юрарди. Шунақа пайтда унга салом берсангиз, худди уйқудан уйғониб кетгандек чўчиб тушарди, чунки сиз салом берган пайт у ёзаётган асарининг қаҳрамонлари билан гаплашиб турган пайтга тўғри келиб қоларди.

Назаримда, улуг бобомизнинг бу ғазали Ойбек учун ижод тилсимини очадиган сеҳрли калит эди.

Худди шу жойда, 1966 йилнинг кузида Ойбек менга, Фафур ҳақида ёзинг, уни яхши биласиз, деган эди.

Ёзадиган гап кўп. Ҳаммасини ёзиб бўлмайди. Ойбекнинг мотами кунга газетада эълон қилинган таъзияномага асосан унга озор берган, унинг ўлимини тезлаштирган кишилар имзо чеккан эдилар. Бу нима? Бу уларнинг таъзиясими ё қувончими?

Ойбекнинг ўлимидан уч-тўрт ой олдин Зарифахонимни дўконда учратиб қолдим. Сут олгани чиққан экан.

— Бизникига бир киринг, домла шу кунларда сал тажанг бўлиб юрипти, сизни кўриб зора ёзилса, — деб қолди.

Ўша куни домланинг уйига чиқдим. Ойбек дарахт соясида чирманда чалиб ўтирарди. Кулгим қистадию ўзимни босдим. Шундоқ буюк одамнинг чирманда чалиши менга ғалати туюлди. Зарифахоним жуда хушёр аёл эди. Дарров изоҳ берди:

— Докторлар буюрган. Чирманда чалсанг, бармоқларинг ҳаракатга келади, деган.

Дарҳақиқат, Ойбекнинг бармоқлари қалам тутолмасди. Ёзадиган асарлари дилида тайёр турипти. Қани эди, бармоқлари ишлаб кетсаю, дилдаги асарларини қоғозга тўкса. Ҳеч бўлмаса, ярим-ёрти бўлса ҳам гапиролса, оғзидан чиқмай

туриб Зарифахоним ёзиб оларди. Афсуски, кейинги пайтларда на тил ишлайди, на қўл. Дилида пишиб турган шеърлар, достонлар, романлар галаён қияпти.

Зарифахоним айтган «бир оз тажанглиги» ана шундан эди.

Салом-алиқдан кейин Ойбек қўлидаги чирмандани менга узатиб, чалинг, деди. Чалишни билмаслигимни айтдим. Икковимиз ҳам жимиб қолдик. Чой олиб чиққан Зарифахоним менга, қизиқ-қизиқ гаплардан айтинг деб, ошхонага кириб кетди.

Мен Мирзакалон Исмоилийнинг 60 йиллик юбилейида саҳнада шимининг тутмаси узилиб кетганини, икки қўли совға-саломлар билан банд бўлганидан тиззасига тушиб қолган шимини кўтаролмай кўзлари жовдираб қолганини айтганимда Ойбек қарсиллаб кулиб юборди. Қўлидан чирмандаси тушиб, ерда гилдираб кетди. У қотиб-қотиб куларди, силкиниб-силкиниб куларди. Зарифахоним нима гап, деб ошхонадан чиқди. Ойбек, сен эшитма, дегандек ишора қилди.

Ойбек тагин, тагин деб қистайди. Мен нима дейишимни билмайман. Охири Фафур Фуломнинг бир раис ошнасиникига Ҳабибий домлани Навоий деб олиб борганини, раис қўй сўйиб, меҳмон қилганини, “Навоий”га тўн кийдирганини айтганимда Ойбек боягидан ҳам қаттиқ кулди. У кулгидан тўхтаб тагин, тагин дерди.

Ойбекнинг галати одати бор эди. Қўлига қоғозми, гугурт чўпими тушса, бир чеккасидан тишлаб узиб ташлайверарди.

Энди Фафур Фуломнинг Ойбек тўғрисида тўқиган латифаларидан айта бошладим.

— Бир куни Ойбек хотини билан кинога борипти. Билет олишипти. Кинохона эшигидаги хотин улардан билет сўрапти. Билет йўқ. Ойбек билетни ямлаб қўйган экан.

Ойбек ёлғон, ёлғон, деди қийналиб. Латифани эшитиб турган Зарифахоним рост, деди.

— Нашриёт бухгалтери пул ёзиб берган қоғозни кассага боргунча «еб» қўйганингиз эсингиздан чиқдими, — деди Зарифахоним.

Икковлари маза қилиб кулишди.

Ойбекка оёқ кийим чидамасди. Икки ойга қолдирмай қийшайтириб, жағини айириб ташларди. Шу тўғрида Ғайратий тўқиган латифани айтдим.

Ойбек Катта Фаргона канали қурувчилари тўғрисида очерк ёзгани борганди. Унинг «Оқсоқоллар» деган очерки ҳам газетада босилганди.

Ойбек канал қурувчиларидан бир чол билан гаплашиб қолибди. Чол унга разм солиб:

— Зап қоматдор, файзли йигит экансизу, аммо оёқдан ёлчимаган экансиз-да, — депти.

— Э, э, ёл-ғооон, — деди Ойбек қийналиб.

Кейин оёғига қараб, жағи айилиб, бир томонга қийшайиб кетган ковушини кўриб, кулиб юборди.

— Прооост, — деди у бўйнига олиб.

Ўша куни кечгача Ойбекнинг уйида кулишиб ўтирдик.

Ана шундан кейин сал вақт ўтмай Ойбек бу ёруғ оламни ташлаб кетди.

Унинг шодон кулгилари ҳамон қулоғимдан кетмайди.

«Сиз Фафурни яхши биласиз, ёзинг», деганди.

Энди унинг ўзи тўғрисида ёзиб ўтирибман.

Одамлар бор, ўлгандан кейин унутилиб кетади.

Одамлар бор, ўлгандан кейин ҳам яшайверади.

Ойбек эса қанча узоқлашса, шунча яқинлашяпти. Узоқлашган сари қадри ошяпти. Узоқлашган сари одамлар меҳри уни бағрига тортяпти. Узоқлашган сари овози тиниқ, ёрқин эшитиляпти...

Олимларнинг далолат беришларича, ҳозир осмонда чақнаб турган сонсиз юлдузларнинг кўпи минг йиллар олдин сўнган, аммо уларнинг шуъласи ҳалигача келиб турибди.

Ойбек жисмонан сўнди, лекин унинг даҳоси таратган шуъла дилларимизни ҳамон ёритиб турибди.

Мен ана шундай буюк зот билан кўп суҳбатларда бўлганимдан ғурурланаман, шундай алломанинг назари тушганидан қувонаман.

30 ноябрь, 1996 йил.

ҚУТЛУҒ ДАРГОҒ

Фурсат ғаниматдир, шоҳ сатрлар-ла
Безамоқ чоғидир умр дафтарин.

Ғафур Ғулом

Ойбек домла билан бир маҳаллада турамиз. Баъзан Ойбек ака ишлаб чарчаганда дарахтлар қуюқ соя ташлаган сокин кўчада қўлини орқасига қилиб ўйланиб юради. Бир ғал у кишига рўпара келиб қолдим. Шунда Ойбек домла бир гап айтди:

— Сиз Ғафур билан жуда узоқ вақт бирга бўлгансиз. Ёзинг! Нимаики билсангиз ҳаммасини ёзинг. Шеърларининг маъносини чақаман, деб уринманг. Бу гапларни адабиётшуносликка қўйиб беринг. Ғафурнинг ўзи қанақалигини ёзинг. Гапи қанақа, юриши қанақа, қилиғи қанақа, шуларни ёзинг. Агар Ибн Сино, Рудакий, Беруний каби алломаларнинг ёнида юрган дўстлари хотиралар ёзишганда, тарихчилар қийналиб ўтиришмасди. Бизда ҳатто кечагина ўтган Муқимийнинг сура-ти ҳам йўқ. Агар шу ишни қилсангиз, Ғафур тўғрисида ёзилган илмий асарлар қаторига яхши бир хайрли иш қўшган бўласиз. Ёзинг. Албатта, ёзинг!

Ойбек домланинг бу гапидан кейин Ғафур ака тўғрисида жуда кўп ўйлайдиган бўлиб қолдим. Бисотимни титкилаб қарасам, ёзса арзигулик анчагина хотиралар бор экан. Қанчадан қанча сафарларда бирга бўлганман. Юзлаб лати-фалар, ҳикоялар эшитганман. Қувнаган, руҳан эзилган онлари-да ёнида турганман. Азиз фарзандидан жудо бўлиб, ўкириб йиғлаганини, қиз узатиб, ўғил уйлаган саодатли дақиқаларини кўрганман. Қизалогининг сочи-га лента таққандан тортиб, невараларини опичлаб юрганларини кўрганман.

Арманистонда, Туркманистону Тожикистонда бутун бир халқ адабиётининг обрўси бўлиб, бахтга тўлиб юрганларига гувоҳман. Мана шу кўрганларим, учрашганларим қоғозга туш-са, Ғафур Ғулом қиёфасини оз бўлса-да, баҳоли қудрат акс

эттирар, деган ният билан ёзишга киришдим. «Вақт» шеърининг туғилиши ҳақидаги биринчи хотирам эълон қилинганда Ойбек ака бу ёруғ оламда йўқ эди.

Тошкентнинг Арпапоя маҳалласидаги биринчи уй Ғафур Ғуломники эди. Бу ҳовлида бутун дунё шоиру адибларининг йўллари кесишган. Бу уйда ҳинд, араб, италян, турк, чех, афғон, олмон, инглиз, куба, поляк, покистон, фаранг шоирлари мушоира тузишган. Бу уйда ўтмиш, бутун, эртанги адабиёт ҳақида қизғин баҳслар бўлган. Ўрта Осиё ва Қозоғистон, Кавказ адиблари бу уйни ўз уйларидай билишарди. Бу уйда мен Петр Павленкони, Луговскойни, Вера Инберни, Якуб Коласни, Микола Бажан, Николай Тихонов, Константин Симонов, Николай Погодин, Мухтор Аvezов, Собит Муқонов, Берди Кербобоев, Самад Вурғун, Севунц, Жалол Икромий, Абашидзе, Турсунзода, Лоҳутий, Айнийларни кўрганман.

Бу давраларда Ғафур Ғулом тўлиб-тошиб шеърлар ўқирди. Нимаики бисотида бўлса, барини дастурхонга тўкарди. Ҳовлисида пишиб ётган гилосларни сават-сават қилиб ўртага қўярди. Ўғил-қизлари одоб билан хизмат қилишарди.

Бу уй Ҳамид Ғулом, Мирмуҳсин, Туроб Тўла, Асқад Мухтор, Рамз Бобожон, Шухрат каби шоирлар учун билим юрти эди.

Ана шунинг учун ҳам унга бағишланган хотираларим номини «Назм чорраҳасидан репортаж» деб атадим.

Мени ёзувчи қилган, адабиётнинг сирли-сеҳрли кўчаларидан омон олиб ўтган, хатойимга куйиб, ютуғимга қувонган устозим Ғафур Ғулом хотирасига ушбу битикларимни бағишладим. Ва унинг ўз сатрлари билан ҳурматли ўқувчиларимизни назм чорраҳасига таклиф қиламан.

Олам билар, Фурқат кўча йўли бор,

Беруний майдони, ёшлар кўли бор.

Муқимий биносин худди сўли бор,

Кўрсатувчи милиционер кўли бор.

Бизнинг уйга кўниб ўтинг, дўстларим.

Ҳар китобдир оиламиз офтоби,

Тирсиллайди кутубхона шкафи.

Кимники, деб сўрса меҳмон арбоби,

Ғафур деган бир Насриддин китоби.

Бизнинг уйга кўниб ўтинг, дўстларим.

«ЙИГИТЛАР» ТУФИЛГАН ТОНГ

Фафур ака сира одамсиз туrolмасди. Ҳамма вақт уй тўла одам бўларди. Қирқ олтинчи йилнинг эрта кўклами эди. Фафур ака редакцияга телефон қилиб кечқурун келишимни сўради.

— Бизникида ётиб қоласан, ойингга айтиб кел.

Мен Фафур аканинг бунақа эркаликларини яхши билардим. Унинг қайсарлиги-ю, жиндек мақтанганнамо гаплашишлари, ҳар бир тўртлик кетидан мақтаб турадиган битта одам зарурлигини биламан. Бошқалардан кўра у кишини мен келиштириб мақтардим. Ўзи ҳам бунга тан бериб:

— Мақташни сенга-ю, ёзишни менга чиқарган, дерди.

Кечқурун бордим. Шеър ёзамиз деган одам бир уй меҳмон йиғиб, улфатчилик қилиб ўтириптилар. Келин аямга: — Бу қанақаси бўлди? — дедим.

Муҳаррам опа кулди.

— Акангизнинг касалларини биласиз-ку. У кишининг «бер-бер» касаллари бор.

Бу касални мен билардим. Уруш йиллари Фафур ака ўзига теккан озиқ-овқат улушини олиб келганда бизга ўхшаган кам-харж ёшларга бўлиб берарди. Кўшниси, жуда ҳам яхши кўрган дўсти Мирзаабдулла ака ҳам қуруқ қолмасди. Муҳаррам опа нолиб: «Болаларга ҳам қолсин», деганда у кулиб: «Бер-бер» касалим борлигини биласиз-ку», дерди. Ҳозир Муҳаррам опа ўша воқеаларни эслатган эди.

— Бугун нашриётдан пул олган эканлар, «бер-бер» касаллари тутиб қолиб одам бошлаб келганлар. Бекор келибсиз, шеър бўлмаса керак.

Болохонадаги кабинетга чиқсам, полга жой қилинган. Дастурхон атрофида машҳур шоир, Бедилни ёд биладиган, ажойиб навоийшунос Боқий домла, Фафур Фуломнинг дўсти, яқинда Тошкентга кўчиб келган андижонлик шоир Сайфий, Ҳабибий домла ўтиришипти. Жами машшоқларнинг пири Юнус ака тақсимчага чертиб, хониш қияпти.

Улфатларни кўриб бугун шеър бўлмаслигига астойдил ишондим. Фафур ака мени кўриб, хижолат тортганидан «лаганбардорлик» қилиб меҳмонларга мани таништирди:

Танишиб қўйинглар. Бу менинг шогирдим. Ўзимдан ўтиб кетган. — Шундан кейин у менга қаради. — Бўлдимми ё яна мақтайми?

Мулзам бўлиб бир чеккага ўтирдим.

Куни кеча Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати деган номга сазовор бўлган Мирзо Улуғ у пайтда ёш бола эди. Ҳабибий домлага қўк чой дамлаб чиқаман деб дадасининг яхши кўрган қўк чойнагини синдириб қўйди. Шундан кейин Фафур ака менга: «Чой-пойга ўзинг қараб тур», деб буюрдилар. Бу пайт Боқий домла Умархон саройидаги шуаронинг пешқадам шоири Адо тўғрисида, унинг «Адо қаддини дол этмиш» сатри билан тугайдиган тўртлиги хусусида кўзларини юмиб гапираётган эдилар.

Боқий домла кексайиб қолган, қувват бўлади, деб жиндек-жиндек коньяк ҳўлаб турардилар. Фафур ака ҳазил қилиб:

— Шоирнинг сиёҳдони ичкарида бўлади. Домланинг сиёҳдонларига тез-тез шароб қуйиб турмаса қуриб қолади, — деди.

Боқий домла кулиб Фафур акага бир қарадилар. Тилларига қандоқ гап келганини сезган Фафур ака у кишидан олдин гапириб қўя қолди:

— Албатта, биз ҳам шу неъматдан бебаҳра эмасмиз. Бирдан кулги кўтарилди. Эшик гичиллаб очилиб, Мирзо Улуғ мени имлаб чақирди. Кетидан пастга тушдим. Дарвоза олдида Файратий домла билан Фафур ака хуш кўрмайдиган, жиндек ичкилик оғзига тегса, ҳеч кимга гап бермайдиган, ўзини ўзи шоир атаб юрадиган танишимиз турибди. Бошлаб кирай десам, бу одам улфатларнинг суҳбатини совутади. Файратий домлага кўзимни қисиб:

— Фафур ака уйда йўқлар, — дедим.

— Кираверайлик, келиб қоларлар, — деди Файратийга эрғашиб келган шоир.

— Халивери келмайдилар. Дўрмондаги Ёзувчилар боғига кетганлар, — дедим.

У тураверди. Мен Файратий домлага:

— Фафур ака сизга бир хат ташлаб кетган эдилар. Шуни олиб тушай, — дедим.

То болохонага чиққунимча мабодо турқи совуқ кириб қолса, одам борлигини билмасин, деб Фафур ака остонадаги кавуш, калишларни йиғиб, ичкарига опкириб қўйган экан.

Уйдагилар жим. Бирортасидан садо чиқмасди. Овозимизни чақирилмаган меҳмон эшитиб қолмасин деб, бир-бирлари билан имлашиб гаплашишяпти.

Фафур ака тиззасига қоғоз қўйиб, кўз юмиб очгунча нима-ларнидир ёзиб қўлимга берди. Ўқидим:

«Файрато, ёнингдаги шилқимни барбод айлагил,
Адресимиз Арпапоя, сен буни ёд айлагил.
Ҳам Юнус, Боқий, Ҳабибий тўти қушдек интизор,
Тез келиб суҳбат аро базмимни обод айлагил.

Сайфий домланинг исм-шарифларини шеърга қўшмадим. Бунга сабаб у киши заёмдан юз минг сўм ютганлар, ёмон ни-ятли одамлар сезмаслиги керак. Ҳозирча Сайфий домла сек-рет.

Сенга ҳурмат ила Мирза Абдул Фафур Шоший, собиқ Қоратоший».

Хатни Файратийга бердим. Ўқиб чўнтагига солди-ю, «меҳмон»ни бошлаб кетди. Ярим соатлардан кейин кула -кула қайтиб келди.

Меҳмонлар ётиб қолишди. Муҳаррам опа то ярим кеча-гача ошхонада куймаланиб қозон осди. Фафур ака эрталабга сомса қилишни буюриб, болахонага чиқиб кетди.

Соат учлардан ошганда Фафур ака мени уйғотди. Қўлида қоғоз, кўзойнаги пешонасида.

— Тур, илҳом париси. Шеър туғиялпти, доялик қилиб юбор.

Дарров турдим. Кичик кабинетга кириб стулга ўтирдим. Уйқум қочмаганидан икки марта эснаган эдим, Фафур аканинг жаҳли чиқиб кетди. Шуни ҳам айтиб қўяйки, Фафур аканинг жаҳли чиққанда қочишдан бошқа илож қолмасди. Дарров тав-ба қилдим. Қўрққанимдан уйқум ҳам қочиб кетди.

Фафур ака тўртта тўртликни ёзиб бўлган экан. Кўкрагини кериб, худди радио дикторларига ўхшаб тантанали овозда ўқиди.

Бу унинг ҳозирда жуда машҳур бўлиб кетган «Йигитлар-га» деган шеърининг бошланиши эди.

Роса мақтадим. Фафур ака суюниб кетиб:

— Юр, опангга ўқиб берамиз, — деб қолди.

Муҳаррам опа хамир қориб ҳозиргина ётгани, то ярим кечагача меҳмонларга овқат пишириб чарчаганини айтдим. Фафур ака ўйланиб туриб қолди. Унинг шеър ёзганда бировга ўқиб бермаса туролмайдиган, дарров фикр эшита қолсам, деган одати бор эди. Секин кириб чироқни ёқмай Файратий домлани уйғотиб чиқдим. Домла ўзига келмай, анча пайтгача кўзини ишқаб ўтирди. Фафур ака битта шарт қўйди.

— У ери ундоқ, бу ери мундоқ, дейдиган бўлсанг, кириб ёта қол.

— Фафур, мақтов масаласида мендан хотиржам бўлавер.

Фафур ака болалигидан дўсти, аччиқ-чучукни бирга татиган, шеър азоби-ю, роҳатини бирга баҳам кўрган ўртоғи олдида ёйилиб кетди. Эркаланиб шеърни ўқий бошлади.

Ҳозир худди кўриб тургандайман. Фафур ака шеър ўқияпти. Файратий домла ҳўнг-ҳўнг йиғлаяпти.

Шеърнинг таъсири қай даражага етганидан ҳаяжонланиб кетган Фафур ака шифтга анча вақтгача тикилиб турдида, бирдан қўлига ручка олиб араб алифбосида ўнгдан чапга қарата ёзиб кетди. У гоҳ шифтга тикилар, гоҳ менга, гоҳ Файратийнинг тугмаси солинмаган ёқасига қараб қоларди. У қарарди-ю, кўрмасди. Хаёли, фикри бошқа ёқда. Домла билан икковимиз қилт этмай ўтирибмиз.

Фафур ака бир соатча гоҳ ёзиб, гоҳ ўчириб икки саҳифани тўлдирди.

Кейин кўзи очиқ бўлса ҳам тимирскиланиб столдаги «Казбек»ни қидириб топди. Гутурт қақиб ўт олдирди, шу топда у папирос олганини ҳам, чекканини ҳам билмайди. Бу ишларни беихтиёр бажаряпти. Шеър битганди. Энди оққа кўчириш қолганди. Ўтириб чиройли қилиб оқ қоғозга кўчирди. Кўзи ёриган хотиндай чарчаб ўзини стулга ташлади.

— Бўлди. Бўлди, оғайни, — деб шеърни Файратийга узатди. — Ўқи. Овоз чиқариб ўқи. Бир эшитай.

Домла иккита тўртликни ўқигандан кейин Фафур ака сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Оғзингда нос борми, нима бало. Буёққа бер! Шеърни унинг қўлидан юлиб олди-ю, тик турганча Маяковскийчасига қилиб оёғини икки томонга кериб, қўлини ҳавода силкитиб ўқий бошлади:

... Бир йигит ҳижрони баъзан отанинг
Бағрини, дўстларим, доғ-доғ ўртар...
Расо қоматингиз бизга асодир,
Уфуринг, боғимиз бўлсин муаттар...

Ғафур ака шеърни ажиб бир шавқ билан ўқиди. Ҳаммамиз жимиб қолдик. Фақат Ғайратий домла бир оғизгина гап айтди:
— Саломат бўл, ўртоқ. Жонинг омон бўлсин.

Эрталаб нонушта пайтида Ғафур ака меҳмонларга шеърни ўқиб берди. Ҳаммага маъқул бўлди.

Тарқалиш пайти келди. Меҳмонларни кўчагача кузатиб чиқдик. Эрталабки тўй ошидан қайтиб келаётган чоллар кўчадан ўтишарди. Муқимий театри тарафидан устига кўмир ортган иккита арава келарди. Кўмирчи аравакашлар қора телогрейкаларини елкаларига ташлаб, эгарда қийшиқ ўтиришарди. Радиодан «Чоргоҳ» ашуласи янграб қолди.

Ғафур ака кўча ўртасига тушиб аравакашга қичқирди:

— Тўхтат аравангни! Биласанми, ким ашула айтяпти. Мулла Тўйчи акам айтяптилар.

Ошдан келаётган чоллар тўхташди. Ҳамма жим. «Чоргоҳ»нинг мунгли, юракни ўртовчи оҳангларига тўлган бутун кўча жимиб қолганди. «Чоргоҳ» тугади. Дикторнинг овози янгради.

— Сиз Ўзбекистон халқ артисти Юнус Ражабий ижросида...

Ғафур ака хижолат бўлиб Юнус акага қаради.

— Э, ўлинг, сизмидингиз. — Кейин у аравакашларга қичқирди: — Ҳайда отингни!

Чоллар ҳам, шоир меҳмонлар ҳам кулиб юборишди. «Йигитлар» шеъри туғилган кечанинг тонги шу зайлда ёришган эди.

ТОШКЕНТ ТАРОНАСИ

Шоирликни ҳавас қилган ёшлар Ғафур акадан шеър қандоқ қилиб ёзилади, деб кўп сўрашарди. Шунда Ғафур ака ҳазил қилиб жавоб қайтарарди:

— Шеър ёзиш учун аввал қўлни яхшилаб атир совун билан ювиш керак.

Ғафур ака ҳазилни жуда яхши кўрарди. Бир кун ундан, сиз ўз тенгдошларингиздан қайси ёзувчининг асарларини

яхши кўрасиз, деб сўрадим. У кулмай, жиддий туриб жавоб қилди:

— Ўз тенгларимдан Фафур Фуломнинг шеърларини яхши кўраман, ўзимдан кичиклардан сенинг шеърларингни яхши кўраман.

— Ахир мен шеър ёзмайман-ку, — дедим кулиб. Фафур ака ҳам кулиб жавоб қилди:

— Фафур Фулом ёзган энг яхши шеърлар туғилаётганда сен ёнида тургансан. Ёзмаган бўлсанг ҳам, Фафур Фуломникига шериксан.

Мен яна бўш келмадим.

— Тўғриси айтинг, қайси бирининг ёзганлари сизга ёқади?

Фафур ака бу саволга жавоб беришга ўнғайсизланди. Кўзига тикилиб тураверганимдан кейин айтишга мажбур бўлди.

— Ука, ҳаммамиз ҳам яхшимиз, ҳаммамизда ҳам озми-кўпми нуқсон бор. Тенгдошларимнинг бирини яхши, бирини ёмон дейишга сира тилим бормади. Айт дединг, айтаман. Ойбекнинг кенглиги, Абдулланинг сиқиклиги, Шайхзоданинг чуқурлиги, Миртемирнинг эркалиги менга жуда ёқади.

Кейин у бу гапни кенгроқ қилиб тушунтирди:

— Ойбек фикрни кенг қамраб олади. Айниқса «Навоий» романи Ойбек ижоди ширага, ўзи ақлга тўлганлигини кўрсатади. Абдулла бошқалар бир саҳифада айтадиган гапни битта гапда айтади-қўяди. Шайхзода шеърлари гиж-гиж ақлга тўла, Миртемирнинг шеърларини ўқисам яйраб кетаман. У шошилмай, эркаланиб ёзади.

Фафур ака дўстларининг шеъриятдаги топқирлигини яхши сезар, фахрланарди.

Фафур ака шеър ёзадиган куни сира жиддий гап айтмасди. Кечгача ҳазил қилар, ҳазилвон одамлар билан гаплашарди.

— Нега унақа қиласиз, ахир бугун шеър ёзмоқчисиз, жиддийроқ ўйласангиз-чи. Билиб қўйинг, эртанги газетадан шеър учун жой олиб қўйганмиз.

Фафур ака кулади.

— Шеър ёзишдан олдин каллага дам бериш керак. Кулги, ҳазил дам олишнинг энг яхши усули. Ундан ташқари, кулги шоирда яхши кайфият уйғотади. Хурсанд бўлсам, шеър ўзидан ўзи қуйилиб келаверади.

Фафур ака тўғри айтаётган эди. Кайфияти яхши чоғларда катта шеърларни бир ўтиришда ёзганини ўз кўзим билан кўрганман. Бирор нарсадан диққат бўлиб қолса, битай деб турган шеър ҳам қолиб кетарди. Унинг «Тошкент тонготари» деб аталмиш беқиёс гўзал шеъри ана шундай бир зарб билан ёзилган эди. Бу шеърни ўқиган ҳар бир киши шоирнинг қандай кайфиятда эканини ҳар бир сатрдан пайқаб, ҳис қилиб туради. Тошкентда тонг отаётганини, пойтахтнинг ғира-шира тонг палласидаги манзараси, уйғониш товушлари шоир юрагидан оқиб чиқиб ўқувчи қалбига киради. Бу шеър худди расом ажиб бир манзара қаршисида туриб бўёқлар билан чизган суратга ўхшайди. Эсимда бор, Фафур аканикига минг тўққиз юз қирқ олтинчи йилнинг ўн биринчи ноябрида кечқурун боргандим. Фафур ака дераза олдига ойна қўйиб юзига совун суртиб соқол олаётган экан. У ойнадан мени кўриб, жиндек сабр қил, деган ишора қилди. Фафур ака сира уйда соқол олмасди. Доим сартарошхонага кирарди. Ҳайрон бўлдим. У бетини артиб жавоб қилди:

– Соқол олдирай десам, икки-уч хира ошнам магазин олдида кутиб туришипти. Зиёфатга судрашмоқчи. Зухур полвон норин қилиб чақиряпти. Боргим йўқ. Чақириб келишган эди, опанг йўқ деворди. Ўзинг биласан, шеър ёзаётганда иягимга қўлимни қўйиб ўйлайман. Соқол ғашимни келтирмасин, деб ўзим опташай қолдим.

Унинг бу гапидан бугун албатта шеър ёзиб беришига ишондим. Бундан беш кун олдин у «Бахт тонготари» деган шеър ёзиб редакцияга олиб борган, шеър еттинчи ноябрь куни газетамизда босилиб чиққан эди.

Бугун у байрам кайфиятида, кечагина чиққан шеър тўғрисида ёр-биродарларидан, қаламкаш дўстларидан илиқ-иссиқ гаплар эшитган эди.

Ўша кеч Фафур ака худди сафарга отланаётгандек тайёрланарди.

– Бедилнинг китобини топиб қўй, электр плитани юқорига опчиқиб қўй. Дутор мана бу ёқда турсин, шахматни столга қўй. «Вокруг света» журнали юзароқда турсин, хуррак отадиган бўлсанг нариги уйга чиқиб ёт. Опангга айт, янги рўмолча берсин...

Фафур аканинг рафиқаси Муҳаррам опа кулади.

– Биров келса жуда суюлиб кетасиз-да. Ҳеч ким бўлмаса,

ўзлари ўтириб шеър ёзаверадилар. Биров келдими, тамом, уни у ёққа қўй, буни бу ёққа қўй. Операцияга ётадиган одамдай бесаранжом бўлиб қоладилар.

Сир очилиб қолганидан Ғафур аканинг ўзи ҳам кулади.

— Мана кўрдингми, бечора Ғафур Фуломнинг аҳволини кўрдингми. Менга азоб бергани берган. Тагин ҳам бир амаллаб шеър ёзаман-да. Шунинг учун ҳам Навоий билан Муқимий бечоралар хотин олишмаган-да.

Ғафур ака ўз гапидан ўзи қотиб-қотиб кулади. Мен ҳам гап қистираман.

— Шунақа дейсизу келин аямга бағишлаб нечта шеър ёзгансиз?

— Кўрққанимдан, лаганбардорлик қилиб ёзганман. Муҳаррам опа кулиб чиқиб кетади.

Ўша тун Ғафур ака дутор чалиб, то ярим кечагача «Тановар»ни бир неча марта айтди. У бу қўшиқни жуда севарди. Баъзан секин хиргойи қилиб кўзидан милт-милт ёш тўкарди. Бундай пайтларда ундан гап сўраб бўлмасди. Дуторни қўйиб Тўйчи ҳофизни эслади. Тўйчи ака билан қилган суҳбатлари, унинг ижрочилик маҳоратидан анча гапирди. Гапни тошкентлик машҳур Сайдаҳмат аскияга улади. Ўз даврининг машҳур сўзамоли бўлган бу одамни Ғафур ака ажиб бир завқ билан гапирарди. Ундан кейин Абдулла фонусчи деган кишини, Тошкентга биринчи граммафон олиб келган, биринчи фотосуратчи бўлган Илҳом самоварчининг қилган ишлари, Тошкентда от қўшиладиган конкага тушганини, колизейда Юпатов циркани томоша қилганини айтиб берди.

Бу гаплардан мен Ғафур ака Тошкентнинг ўтмиши тўғрисида, Тошкентда ўтган машҳур кишилар тўғрисида бирон нима ёзса керак деб ўйладим.

Ғафур ака ўзига ерга жой солиб, стол лампасини ёстиғи ёнига қўйиб, «Вокруг света» журналини ўқишга тушиб кетди. Чарчаган эканман, ухлаб қолибман. Бир маҳал уйгонсам, тонг отай деб қолибди. Ғафур ака ўрнида йўқ.

Ғафур аканинг ҳозирги икки қаватли уйининг тепасидаги хоналардан бири кабинет, бири меҳмонхона, ярми очиқ шийпон эди. Бу шийпондан бутун шаҳар, айниқса, Бешёғоч гузари, Ёшлар кўли, мутахассислар уйи кўриниб туради.

Ўрнимдан туриб столга қарадим. Лампа стол четида, ўртадаги ялтироқ оқ қоғозга икки варақ тўла шеър битилган.

Аммо сарлавҳаси йўқ. Фафур ака ўзи ўқиб бермаса, битмаган қўлёмани бировга ўқитмасди, балога қолмай деб ўқимай шийпонга чиқдим.

Фафур ака панжарага бағрини бериб қўл тарафга қараб папирос тутатиб ниманидир ўйлаяпти. Шу кўйи ярим соатча мен ҳам қимирламай туриб қолдим. Кўчалардан ҳали байрам шиорлари, байроқлар йиғиб олинмаган. Саргайган барглари орасида турли рангга бўялган лампочка шодалари ҳали ўчирилмаган эди. Энди тонг ёришяпти.

Фафур ака папиросни кўчага қараб улоқтирди-ю, шошиб ёнимдан ўтиб ичкарига кирди. Орқасидан кирдим. У столга ўтирмай тик турганича энгашиб ёзяпти.

У ҳеч нарсани кўрмас, ҳеч қандай товушни эшитмасди.

Шу кўйи у ярим соатдан ортиқ тик туриб ёзди. Кейин икки тўртликни ўчириб фикимлаб ташлади. Бир оздан кейин энгашиб олиб кўзойнак тақиб ўқиди. Столга қўйиб худди дазмоллаётгандек қўллари билан текислади. Бошқа қоғозга ўша иккала тўртликни чиройли қилиб кўчириб олди. Фижимланганини бурда-бурда қилиб йиртиб ташлади, уёқдан буёққа юриб қозикдаги дуторнинг битта ипини чертди. Уй ичида овознинг тарқалишини билмоқчи бўлиб бирпас кулоқ солиб турди. Яна чертди. Овоз айланмади, шекилли, ҳафсаласи пир бўлиб битта-битта юриб ташқарига чиқиб кетди.

Уй ичи тартибсиз бўлиб кетган эди. Гилам устида журналлар, чойнак ўртада, пиёла тўнкарилиб қолган, ўзи билан ўзи шахмат ўйнаган, шекилли, доналари сочилиб ётибди. Уй ичи папирос тутунига тўлиб кетганидан кўзим ачирди.

Кийиниб орқасидан чиқдим. У бояги жойда яна ўшандоқ турибди. Энди тонг ёришган, анҳор четидаги теракларнинг учи шам пилигидек қип-қизил бўлиб турарди.

Фафур ака менга қарамай қўл силтади:

— Бирпас сабр қил!

У гапини тугатмаёқ шарт бурилди-ю, ичкарига кириб кетди. Зум ўтмай тўрт варақ қоғоз кўтариб чиқди.

— Бўлди. Фафур Фуломнинг шеъри битди.

Унинг юзида шундай ғалати қувонч бор эдики, ҳеч қачон уни бунақа кайфиятда кўрмаган эдим.

Кўп донолар шоиру ёзувчиларни ҳомиладор хотинга ўхшатишади. «Агар ҳомиладор хотин тўққиз ойу тўққиз кунга

етказмай туғса, бола майиб туғилади. Шоир ё ёзувчи ҳам калласидаги гапини меъёрига етказмай ёзса майиб асар туғилади», дейишади.

Фафур ака кечаси билан уриниб кўзи ёриганга ўхшарди. Унинг кўзларида ҳам қувонч, ҳам чарчоқ бор эди.

У ўзини тетик тутишга уринарди. Янги туғилган шеър қувончи уни тутиб турарди.

Пастда Муҳаррам опанинг оёқ товуши эшитилди. Бу шеърнинг ҳам ҳар галгидек биринчи ўқувчиси шоирнинг энг яқин дўсти Муҳаррам опа бўлди.

Фафур Гуломнинг бу шеъри пойтахтимиз шаънига айтилган энг яхши шеърий тарона эди.

ИЖОДКОР ОБРЎСИ

Қирқ еттинчи йилнинг февраль ойи бўлса керак. Ердан ҳали қор кетмаган. Ўзбекистон Олий Советига сайловлар тараддуди қизғин тус олган пайт эди.

Эрталаб радиодан яхши бир хабар эшитиб қолдим. Фафур акани Самарқанд область Ургут районидаги Қоратепа сайлов округидан Ўзбекистон Олий Совети депутатлигига номзод қилиб кўрсатишибди.

Бу хушxabар билан табриклагани Фафур аканикига бордим.

— Жуда вақтида келдинг-да, уйингга одам юбормоқчи эдим. Ҳамидга одам кетди, ҳозир келади. Кечкурун учовимиз Самарқандга кетадиган бўлиб қолдик. Ургутда сайловчилар билан учрашув ўтказилар экан. Бирга ҳамроҳ бўласизлар. Ҳозир поездга билет буюриб қўйишимиз керак.

Самарқандга кетаётганимизни эшитиб «Ўздавнашр»даги ўртоқлар Садриддин Айнийнинг янгигина босмадан чиққан «Судхўрнинг ўлими» китобидан бир неча нусхасини домлага топширишимизни сўраб қолишди. Йигирма нусха китобни чамадонга солиб қўйдим. С. Айнийнинг бу асари урушдан олдин ёзилиб, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналида босилган, китоб ҳолида энди нашр қилиниши эди. Домла мендан икки-уч марта «китоб чигдими?» деб сўраган эдилар.

Ўша кунни учовимиз кечки поездга чиқдик. Купенинг иккита пастки, битта юқори полкаси бизга теккан эди. Юкларни қўйиб энди ўтирган ҳам эдикки, бўйнига бут осган бир поп

кириб келди. У юкни юқори полкага ташлаб қайтиб ташқарига чиқиб кетди.

Уруш тугаган бўлса ҳам ҳали тирикчилик яхши изга тушмаган, нон карточкаси тугатилмаган пайтлар эди. Шунинг учун Мухаррам опа йўлда ейиш учун у-бу пишириб берган эди. Ҳамид Фулом билан мен ҳали ёш, унча-мунча ичкиликдан қайтмайдиган пайтларимиз эди. Йўлда эрмак бўлади деб бир-икки шиша ичкилик ҳам олган эдик. Купемизга бегона кишининг киргани бизга унчалик ёқмаган эди.

— Қўяверларинг, — деди Ғафур ака, — бунақаларнинг кўпи билан гаплашганман: поплар жуда ичадиган бўлади. Бир-икки пиёлани босиб-босиб берсак, ухлайди-қолади.

Гап гапга уланиб Иван Грознийга бориб қадалди. Грозний Қозонни босиб олгани шарафига «Василий Блаженный» ибодатхонаси қурилганини, Пушкин «Гаврилиада» достони учун монастирь судига тушишига оз қолганини Ғафур Фулом айтиб берди.

Бу оддий чуст дўппили кишининг шунчалик билимдонлигига поп ҳайрон эди.

Вақт алламаҳал бўлиб қолган, ётиб ухлаш керак эди. Аммо икковининг гапи сира тугамасди. У Ғафур аканинг кимлигини билгиси келарди-ю, шунча вақт ўтиб энди сўрашга ийманарди. Хуллас, у билан Самарқанд вокзалида ажрашдик. Очиғи уни станцияда йўқотиб қўйдик. Чунки самарқандлик шоирлар устозни кутишга кўпчилик бўлиб чиқишган эди. Улар билан овора бўлиб попни унутиб қўйган эдик.

Учрашувга яна икки кун бор экан. Самарқанд ёзувчилари шу яхши фурсатдан фойдаланиб Ғафур ака ижодига бағишлаб, область театрининг қишки биносида катта адабий кеча ташкил қилишган экан. Кўчаларда «Академик, Давлат мукофотининг лауреати, орденли шоир Ғафур Фуломнинг ижодий кечаси бўлади» деган катта босма афишалар ёпиштирилган эди.

Юкларимизни обком боғидаги хонага жойлаштирганимиздан кейин Ғафур ака бир гап айтиб қолди.

— Кечқурун театрда бўламиз, эртага яна бирон иш чиқади, индинга Ургутга кетамиз. Ҳозир бир-икки соат вақтимиз бор экан, бир этиб бориб Айний домлани зиёрат қилиб келайлик. Борсак, у киши кўп хурсанд бўладилар. Шундай қилайлик, Ҳамид, сен икки шиша коньяк топ. Бурунбой, сен беш-олтита лимон топиб кел. Домланинг унча-мунча коньяк отиб турадиган одатлари бор. Лимонга ҳам ўчроқлар.

Ҳамид Фулом билан икковимиз магазинлардан айтилган нарсаларни тополмай охири ресторандан топдик. Учовлон пиёда Регистон тарафга йўл олдик.

Садриддин Айнийнинг ҳовлиси шундоққина Регистон тагида эди. Дарвозаси ҳам Шердор мадрасасига қараб турарди.

Домла уйда эканлар. Бизни кўриб жуда қувониб кетдилар. Фафур ака билан бел олиб кўришдилар.

Домлани пулга, харжга анча пишиқроқ дейишарди. Биз кечгача домланинг уйларида меҳмон бўлиб, бу хусусиятларни сезмадик. Дастурхон ноз-неъматларга тўлиб кетган эди. Фафур аканинг бунақа пайтларда жиндек «шайтонлик» қилиш одати бор эди. Боя биз ресторандан олган нарсаларни дастурхон устига қўяркан, бизга кўзини қисиб қўйиб деди:

— Домла, сизнинг оз-оз коньяк нўш қилишингизни биламан. Аэропортда летчик укаларим кўп. Домланинг олдида кетяпман, қайси бирларинг Кавказга учсаларинг иккитагина коньяк билан беш-олтита лиму опкелларинг, деб тайинлаган эдим. Кеча уйга ташлаб кетишибди. Иккита лимуни болалар еб қўйишипти, кечирасиз.

Домланинг кўзларидан ёш чиқиб кетгудек бўлди.

— Барака топинг, мулла Абду Фафур. Лиму кўп шифоли нарса бўлади. Буни бировга бермай эҳтиётлаб ейман. Домла севиниб кетганларидан шошиб ўринларидан турдилар.

— Сиз мулла Абду Фафур, бозорнинг нишоллосидан еманг. Қаллоб улар. Сизга мен ўзим нишолло қилиб бераман.

Домла шундай деб ташқарига чиқиб кетдилар. Ҳамид Фулом билан иккаламиз ялт этиб Фафур акага қарадик.

— Домлани алдадингиз-а.

— Бировни хурсанд қила олса, ёлғон гап ҳам яхши бўлади. Кўрдингми, домла эриб кетдилар. Ҳозир чилчўп опкелиб ўзлари нишолда қилиб берадилар.

Дарҳақиқат, домла кичкинагина мис қозон, чилчўп билан қириб келдилар.

Китобни домланинг олдиларига қўйдим. Шошиб кичкинагина пичоқча билан боғичларини кесиб биттасини олдиларда, кўзларига яқин келтириб варақладилар. Кейин менга қараб: «Хайрият, чиғибди, раҳмат, болам», деб қўйдилар.

Ана шундан кейин учовимизга биттадан китобга дастхат ёздилар. Менга ёзганларида шундай сўзлар бор эди:

«Ўртоқ Саид Аҳмадга дўстлик эсдалиги. Айний. 4.47».

Ғафур ака менга секин қараб: «Домла сени дўстим деди», деб қўйдилар. У кишининг ёшларига нисбатан мени дўстим дейишлари Ғафур акага эриш туюлган эди. Кейинчалик қаерда Айний ҳақида гап кетса, «Саид Аҳмаднинг дўсти», деб қулиб юарди.

Нишолда тайёрлаш асносида суҳбат қизиб кетди. Гапни Ғафур ака бошлаб қўйган эди.

— Домла, анчадан бери битта гапнинг маъносини чақолмай юраман. Эрталабки таомни нонушта дейишади. На форсда, на арабда бор бу сўз. Туркий халқларда ҳам бунга маъни бериб бўлмайди. Сал-пал форсга яқин боради-ю, маъни ажратиб бўлмайди.

Домла қўлларидаги чилчўпни қозончада қолдириб, телпак кийдирилган чойнақдан пиёлага чой қуйиб, ўйланиб қолдилар.

Биз бу икки буюк шахснинг суҳбатига жимгина қулоқ солиб ўтирардик. Айний домла чойни ичиб бўлиб пиёлани эҳтиётлик билан дастурхон четига қўйдилар. Узоқ ўйладилар.

— Менимча ҳам форсий маъни топиш қийин. Лекин барибир топамиз. Икковимиз бир бўлиб битта гапга маъни беролмасак ёзувчилигимиз қаёққа борарди.

— Тўғри айтдингиз, домла. Но қўшимчаси форс сўзларида ишлатилади. Менимча, нонушта бузиб айтилган форсий сўз бўлиши керак.

— Тўғри, мулла Абду Ғафур. Нонуштанинг маънисини шуки, оч қоринга ейилган таом. Нонушта эмас, ношиито дейиш керак.

Форс тили баҳона бўлиб Бедил ижоди ўртага тушиб қолди. Домла Айний шу кунларда Иброҳим Мўминовнинг Бедил фалсафасига бағишланган диссертациясига оппонентлик қилаётганларини айтдилар.

Ғафур ака Ўзбекистондаги бедилхонларнинг энг зўри ҳисобланарди. Қулфи дили очилиб кетиб домла билан форсигўйлик қилиб кетди.

У Бедил шеърларини ёд айтар, форс тилининг ажаб бир гўзал оҳангларинон жуда нозик ўқирди. Айний домла унга маҳлиё бўлиб ора-сира «балле», «балле», деб қўярди.

— Ҳой, менга қаранг, диссертация кунини чақиртирайми сизни? Хоҳласангиз диссертация билан танишишингиз мумкин. Зиён қилмайсиз.

Ғафур ака шу кунларда иши жуда қўплиги, академия бир нечта аспирантни боғлаб қўйганини айтиб, узр сўради.

Ғафур ака табиатан бетоқат одам бўлганидан кетишнинг пайига тушиб қолган эди.

— Ҳай, энди нишоллони емай кетасизми, болалар ҳозир қиёмини келтиради.

Домланинг қизлари кострюлкада буғи чиқиб турган қиёмини олиб кирди. Бирпасда нишолда ҳам тайёр бўлди. Очигини айтсам, умримда ҳали бунақа хуштаъм нишолда емаганман. Домла ҳақиқатан ҳам нишолдага уста эканлар.

— Э, сиз мени бухорча мойли ҳолвамни емабсиз.

Вақт пешиндан оққанда домла бизни Регистон майдонига олиб чиқдилар. Ғафур ака, сиз қолинг, уриниб қоласиз, дейишига қарамай, домла биз билан Регистон айлангани чиқдилар. Ғафур ака қадамни катта-катта ташлаб тез юрадиган одати бор эди. Домланинг ҳасса билан имиллаб юришларига тоқати етмас эди.

— Э, дўстингга айт, қола қолсинлар.

Ғафур ака рост айтган эканлар, домла чарчаб қолдилар.

— Ҳай, майли. Энди мен орқамга қайтай. Кетгунингизча яна бир келинг. Энди ҳалво пишириб бераман.

Домла Тошкентдаги ёр-биродарларига салом айтишимизни тайинлаб орқага қайтдилар.

То ётоқхонамизга келгунимизча бўлган суҳбатнинг таъсиридан чиқолмасдик. Борган сари Ғафур аканинг билимдонлиги, ҳозиржавоблигига қойил қолардим. Бу китобларни қачон ўқиган? Форс тилини қачон ўрганган? Ундоқ десам, қозоқ билан қозоқча, татар билан татарча, уйғур билан уйғурча тутилмай гаплашади. Фақат тилларнигина билиб қолмай адабиётлари, урф-одатлари, қўшиқларини ҳам яхши билади. Уйғурча «Садр полвон» қўшиғини айтиб бир сомсапаз уйғурни йиғлатганини ўз кўзим билан кўрганман. Ўша қўшиқ шундай бошланарди:

«Ёвмилдан қочган чоғда
Сочим бир кучоқ ўлди.
Ёвмилдан қочган чоғда
Қовурғам пичоқ ўлди».

Кечаги поездда бўлган суҳбатга нима деса бўлади? Динларни билиши, уларнинг моҳиятини ўртага қўйиб, бир дин арбобини мот қилиши.

Бу нарсаларга ажабланмай бўлмас эди.

Мана ҳозир Регистон ансамбли олдида ўтиямиз. Олдинда Ғафур ака Ҳамид Ғулом билан гаплашиб кетяпти. Орқада мен уларнинг гапларига қулоқ солиб бораман.

Ғафур ака Самарқанд тарихи, айниқса, тарихнинг Алишер Навоий ҳаётига боғлиқ томонларидан гапириб берарди. Баъзан тўхтаб, кўзойнагини қўлига олиб, пештоқлардаги араб, форс тилларида ёзилган шикаста хатларга тикилиб қоларди.

Регистон майдонига кирдик. Ғафур ака жимиб қолганди. У гўё улуг боболар босган тупроқни оёқости қилишни истамагандек, авайлаб юраётганга ўхшарди. Гапирганида илгаригича баланд овоз билан эмас, шивирлаб гапирарди: — Мана шу ердан неча марта Навоий юрган. Мана шу пештоқларга тикилиб не-не ҳаёлларга борган. Манави тўғридаги нақшин эшикдан Улуғбек неча бор кириб, неча бор чиққан. Ажаб!

Ғафур аканинг бола табиитини яхши билардим. Сал нарсадан қувониб, сал нарсага мўлт-мўлт ёш тўкканини ҳам кўп кўрганман. Оббо, шу топда йиғлаб юборса нима қиламиз, деб ўйлаб унга қарадим. Ўйлаганим тўғри чиқди. Ғафур аканинг икки кўзи жиққа ёш эди. Шундай пайтларда уни алаҳситиш керак эди.

— Менга қаранг, Ғафур ака, бунақа қиладиган бўлсангиз эртага сайловчилар билан бўладиган учрашувда, йиғлоқи депутат олиб келдик деб айтаман. Ғафур ака дарров ҳушини йиғди.

— Ҳа, шайтон сезиб қолдинг-а. Шу топда ҳаёл ўлгир олиб қочган экан. Навоий билан гаплашаётган эдим. Сўхбат жуда ширин жойига келганда ҳаёлни бўлиб қўйдинг. Шеър туғилаётган эди-я?!

Дурахшон юлдузлар сари ўқирган,
Бўйнида занжиру қалби озод шер.
Инсоний муҳаббат меҳри-ла вафо,
Эрку бахт тимсоли улуг Алишер.

Албатта битта зўр шеър ёзаман. Ёзиб қўй, кейин эсимдан чиқиб қолмасин.

(Орадан бир йил ўтиб Навоийнинг беш юз йиллик юбилейи кунларида Ғафур ака Навоийга бағишлаб шеър ёзди.

Шеърнинг олтинчи тўртлиги бўлиб юқоридаги сатрлар шундоқлигича киритилган эди.)

Самарқанд сафаримиз ниҳоятда қизиқ воқеалар, айниқса, буюк шоирнинг ҳали мен учун очилмаган томонларини кўрсатадиган воқеалар билан тўлиб-тошган эди. Театр сахнасида шоир шаънига айтилган қайноқ сўзлар, унга бағишланган шеърлар сира эсимдан чиқмайди.

Ургутдаги сайловчилар билан бўлган учрашувларда сайловчилар олдида унинг ажойиб сўзларини, ўқиган шеърларини ўз қулоғим билан эшитиб ҳақиқатан ҳам Фафур Фуломнинг халқ билан бирлигига, ижодининг нақадар халқчиллигига тан берган эдим. Самарқанд сафари тугаб, қайтишимиз илғор пахтакорларнинг республика курултойи очилиши арафасига тўғри келган эди.

Биз тушган поезд состави Қашқадарё, Сурхондарё, Бухоро, Самарқанд области вакиллари билан тўлган эди. Хар бир вагонда зиёфат.

Фафур Фулом номини эшитиб, ўзини кўришни орзу қилган узоқ қишлоқ деҳқонлари вагонимизга келиб ўтириб олишар, илтимос қилиб бизни ўз вагонларига олиб кетишарди.

То Тошкентга етиб келгунимизча суҳбат, ўйин-кулги давом этди.

Сафардан қайтишимиздаги суҳбатлар менга Фафур аканинг яна янги бир томонини очиб берди.

Домла Зарафшон водийсини ҳам ниҳоятда яхши билар экан. Бухоролик билан гаплашганда қишлоқлардаги танишлари, борган тўйлари, ўша ердаги илғор чорвадорларни номмано айтиб берарди. Ҳатто қайси шевада гапиришини айтиб уларни кулдирарди.

Сал фурсат ўтмай сайлов бўлди. Фафур Фулом Ўзбекистон Олий Совети депутати деган юксак шарафга муяссар бўлди...

«ШУМ БОЛА»НИНГ ДАВОМИ

Ўттизинчи йиллар Фафур аканинг ижоди авжи ширага тўлган пайт эди. Адабиётнинг деярли ҳамма жанрларида тинмай ёзарди. «Қизил Ўзбекистон»да шеър босилган бўлса, ўша кунни Ёшлар газетасида ҳикояси ҳам босиларди. Фельетон, очерк, публицистик мақола, Маяковский ё Асеевдан таржима ёки бирон областдаги янги тузилган колхоздан хабар...

Хуллас, Ғафур ака ўйин-кулгига ҳам, ёзишга ҳам, Инжиқ-ободдаги боғига бориб, деҳқончилик қилишга ҳам вақт топарди. Бирон кун ҳам тек турмасди.

Газетада ҳикояси босилган куни Ғафур ака, албатта, эски шаҳар расталарини, гузарларини айланиб юрарди. Ҳикояси одамларга қандай таъсир қилганини билгиси келарди.

Бу пайтларда Ғафур ака кулги ҳикоялари устаси сифатида ном чиқарган эди. Ўттиз иккинчи йилда «Нетай» қиссасини ёзди. Ана шундан кейин унинг фақат кулгили воқеаларни тасвирлаш билан чегараланмай, инсондаги кучли психологик ҳолатларни тасвирлашга ҳам ниҳоятда уста эканлиги маълум бўлди. «Соялар» ҳикояси ундаги шу хусусиятини янада яққол кўрсатди.

Ғафур ака ёзишдан тинмасди. Ҳамманинг оғзига тушган «Кўкан»дан кейин «Икки васиқа», «Тўй» деган дostonларини ёзди. Адабиёт ишқибозлари бу дostonларнинг магзини чақиб улгурмаёқ, Ғафур ака ўнлаб хикоя, очерк, фельетонлар ёзди. Ўттиз олтинчи йилга келиб у бирдан икки катта қиссани эълон қилди. Бири «Ёдгор», бири машҳур «Шум бола».

«Гулистон» журнали «Ёдгор»ни боса бошлади. «Муштум» эса бутун йил давомида «Шум бола»нинг саргузаштларини босди.

Бу журналларнинг навбатдаги сонлари чиққанда газета киоскаси олдида узундан-узоқ навбат пайдо бўларди.

«Шум бола»нинг учинчи қисми ёзилаётганда мен Ғафур аканинг ёнида эдим. Қиссани тезроқ ёздирish учун «Муштум»дан мени Ғафур аканинг уйига “командировка” қилишган эди.

Уйига борганимда Ғафур ака йўқ, қўлёзма стол устида тахланганча турарди. Ғафур ака менга қўлёзмасини ишонарди. Чунки араб алифбосини билганим учун унинг бир нечта шеър ва ҳикояларини машинисткаларга диктовка қилганман.

Стол устидаги қўлёзмаларни варақдай бошладим. Шуни ҳам айтиб қўяйки, журналимиз қиссани битмаёқ эълон қила бошлаганди. Ғафур ака навбатдаги бобларни пешма-пеш келтириб турарди. Бирон сабаб бўлиб Ғафур ака командировкага кетиб қолса, журналхонлар олдида хижолат бўлиб қолишдан кўрқардик. Шунинг учун ҳам Ғафур акани ҳол-жонига қўймай, саҳарлаб уйига борардим. Мен борганимда қисса охирлаб

қолган, шум бола Тошкентга қайтиб Кўса Маддох ҳикояларини тинглаб турган пайтда тўхтаган эди.

Домла Шоаҳмад акани кузатгани чиқиб кетган эканлар. Келиб сал хижолат чеккандек бўдилар.

— Битказолмадик, укажон, нима қилсанг қил, вой деган номард!

— Шу бугун олиб кетмасам, мени «Муштум»дан ҳайдаб юборишади.

Домла кўчага чиқиб кетиш учун ўзини уёқ-буёққа ташлаб баҳоналар қидира бошлади. Эпполмади. Охири ўтирди.

— Бўпти. Шу бугун «Шум бола»га нуқта қўйиб бераман. Сен чиқиб Эски Жўвадан битта «Казбек» опкелиб бер. Мен ёзиб тураман.

Ғафур ака мени ишга буюриб, қочиб қолишини билиб турибман. Муҳаррам опа: «Хушёр бўлинг, акангиз Мирза Абдулла ака билан аллақайёққа кетишмоқчи», деб айтиб қўйган эди. Нима қилишимни билмай қолдим. Ҳовлига чиқсам, Жўрахон шимини чўткалаётган экан.

— Жон ука, битта папирос опкелиб беринг, — деб ялиндим. Жўрахон пулни олиб, зингиллаганча кетди.

(Жўрахон Ғафур аканинг фронтда ҳалок бўлган ўғли. Қирқ биринчи йили «Соғиниш» шеърини унга бағишлаган эди.) У Мирза Абдулла аканинг ўғли Фатхулланинг велосипеда кетган экан, бирпасда папиросни олиб келди. Ғафур ака энди ҳеч қандай баҳона тополмай қолди.

— Қув бола экансан. Мени енгдинг.

Ана шундан кейин Ғафур ака оғзи ён тарафдан қўйилган сиёҳдонга ручкани тикиб ўйлаб кетди. Ручкани сиёҳдондан чиқармай турибоқ ҳиринглаб кула бошлади.

— Қизиғи келди. Антиқаси келди. Агар эртага ёзсам бу гап ё келарди ё келмасди.

Ғафур ака ручкани қитирлатиб ёза бошлади.

Ҳожи бобо Шум болага иссиқ нонни орқалатиб, эзмаланиб гапириб кетаётган жойи эди. Қогозга шундай сўзлар ёзилди.

«Ҳа, шунақа, болам. Ота-она дунёга мўрт келади. Энди битта она топсанг бўлди. Ота ўз оёғи билан келади...»

Бу ёзилаётган сатрлар қиссанинг учинчи қисмига хотима бўлиши керак. Ҳожи бобо образи бутун қисса давомида учрамаган, бутунлай янги персонаж эди. Воқеа Тошкент четидаги

таяклардан бирида ўтяпти. Бунда кўкнори балосига учраган турли табақага мансуб кишилар иштирок этади. Фафур ака икки образни фавқулодда бир маҳорат билан чизарди. Ҳожи бобо билан ҳинд саррофи санъаткорона чизилган портретлар эди.

— Ҳожи бобога марҳум дадамнинг кўп қизиқ хислатларини, сўзларини шундоққина ёзиб қўя қолдим. Дадам ҳам кўчада юрганларида хассаларининг учи билан йўлдаги қоғозларни титиб кўрардилар, нон тушиб қолган бўлса олиб ўпардилар, кўзларига суртиб, кейин девор қавагигами, баландроқ жойгами кўярдилар. Ҳожи бобо ҳам шунақа қилади.

Шу баҳона бўлиб, Фафур ака Тошкент бозорларида одамларнинг пулларини майдалаб фойда кўрадиган ҳинд саррофлари тўғрисида гапириб берди.

— Ҳинд сурмасидек яхши сурма дунёда бўлмайди.

Буни Тошкент қизлари, келинчаклари яхши билишарди. Ҳинд саррофлари ўтадиган кўча тупроғига бармоқлари билан кўндаланг чизиқ тортиб қўйсалар ҳинд ундан ўтолмасди. Сурма бергандагина улар чизиқни кафтлари билан ўчириб ташлардилар. Шундан кейингина ҳинд ўтиб кетарди. Умуман, ўша пайтларда хина, сурма сотадиган ҳиндлар, қоғоз гул сотадиган, фокус кўрсатадиган хитойлар кўп бўларди. Қиссага киритилган ҳинд саррофи ўшаларнинг умумлашган образи бўлди...

Хуллас, ўша куни мен ҳовлида қоровул бўлиб ўтирдим. Фафур ака гоҳ мени сўкиб, гоҳ мақтаб, қиссага охириги нуқтани қўйди.

Умуман, Фафур акани ёзув столи ёнига ўтириши қийин эди. Бир ўтириб олгандан кейин эса турмасди.

Айниқса, шеър бўлса битта тўртлик, ҳикоя бўлса биринчи саҳифа тўлгандан кейин ўзи қизиқиб кетиб, то асар битмагунча ўрнидан турмасди. Аввалига хиралик қилиб, кўзига ёмон кўрунарди. Битгандан кейин эса ўзи миннатдорчилик билдирарди.

— Ҳўп иш қилдинг-да. Баҳона билан қисса битиб қолди. Маладес.

Бу қиссанинг дунёга келишида Фафур аканинг болалик ўртоғи, журналист уста стенограф Шоаҳмад Шораҳмедовнинг хизматлари катта бўлган. У биринчи бўлиб шу қиссани ёзишга ундаган, ўзи стенографлик қилиб, адибнинг огзидан

чиққан жумлаларни сўзма-сўз ёзиб борган. Қиссанинг ҳамма қисмларини ўша киши ёзиб олганлар.

Ғафур ака билан ҳамиша ёнма-ён бўлган талантили таржимон Ваҳоб Рўзиматов ҳам Ғафур аканинг жуда кўп ҳикоя, шеър ва фельетонларини ёзиб олган эди.

«Шум бола»нинг учинчи қисми ҳам «Муштум»да давомли босилиб, журнал қўлма-қўл бўлиб кетди.

Бу эса Ғафур Ғулом шуҳратига яна шуҳрат қўшди.

Кейинчалик, уруш йиллари ҳам, урушдан кейинги йилларда ҳам Ғафур ака «Шум бола»ни қўлига олиб варақлар, ўқиб кулиб-кулиб қўярди.

1947 йилнинг охирларида Ғафур ака яна «Шум бола»ни кўп гапирадиган бўлиб қолди.

Бир куни Ғафур ака ўзи туғилган Қўргондаги маҳалласига бир ўртоғининг тўйига бориб келди. У ерда бирга ўсган ўртоқларини учратганини, кўчаларда айланганини, онасини танийдиган кампирлардан бир-иккитасини кўрганини айтди.

Ғафур ака икки-уч кун хаёлча бўлиб юрди...

— «Шум бола» яна тинч қўймапти. Бир балоларни ёзворгим келяпти. — Шундан кейин Ғафур ака қиссанинг тўртинчи қисмини ёзмоқчилигини, ҳатто баъзи бир бобларини ўйлаганини айтди.

Ўйлаган бобларидан баъзилари эсимда қолган.

Ҳинд саррофи Шум болага Ҳиндистонни кўп мақтарди. «Ҳиндистонда қўй текин, она-бола фил биттанга, нон дарахтда пишади», дерди. Шум болада Ҳиндистонга бориш иштиёқи туғилиб қолади. Тақядан орттирган чақаларини эҳтиёт қилиб Ҳиндистон сафарига тайёрланиб юради. Эрмакталаблар уни лақиллатишади. Ҳиндистонда фил бўлгани учун занжир етишмас эмиш, кўпроқ занжир олиш керак. Ҳиндистонда илон ўйнатадиганлар хуштакка зор. Йигирма-ўттизта чулдироқ хуштак ола кетиш керак. Иложи бўлса, Тўйчи ҳофизнинг пластинкасидан элликтача, самовар карнайдан қирқтача ола кет, деб маслаҳат беришади.

Шум бола бу гапларга ишонади. Занжир, хуштак, пластинка, самовар карнайларни орқалаб пиёда йўлга тушади.

Қисса сюжети тайёр эди. Аммо Ғафур ака ёзишга шошмасди. Сабабини сўраганимда, у киши шундай деб жавоб берган эдилар:

— Айнидим. «Шум бола» ёзилганига ўн йилдан ошди. Мен ўн йил олдинги Фафур Фулом эмасман, ҳозирги билимим, маҳоратим билан қиссани бошқатдан ёзиб чиқишим, ундан кейин давомига ўтиришим керак. Барибир таҳрир қилмаганимда ҳам Ҳиндистонни кўрмай туриб қандай қилиб қахрамонимни уёққа олиб бораман.

Шундай қилиб, қиссанинг тўртинчи қисми қолиб кетди.

Аммо Фафур ака уни ёзмаганидан афсусланган пайтлари ҳам кўп бўлган.

— Муни қара, ёзаверсак буларкан. Барибир «Шум бола» Ҳиндистонга бормасди. Шунча юк билан бориб бўлармиди, Ўратепада қолиб кетарди. Аттанг. Ўшанда сен бўшлик қилгансан, хиралик қилганингда шу қисса дунёга келиб қоларди.

Минг тўққиз юз олтмиш иккинчи йили Фафур ака «Шум бола»ни қўлига олди. Шу қиссанинг биринчи сатрларидан бошлаб стенография усулида ёзиб олган Шоаҳмад Шораҳмедов Фафур акани ишга солди. Қисса бошдан-оёқ таҳрир қилинди. Янги боблар киритилди. Ҳожи бобо образига жуда кўп деталлар қўшилди.

Айниқса, қиссанинг боши, охири, ўрталарида ўзгаришлар бўлди. Фафур Фулом «Шум бола» қиссасини салкам йигирма беш йил ишлади, деса янглиш бўлмайди. Қиссанинг биринчи ва иккинчи қисмлари 1936 йилда ёзиб тугатилган. Учинчи қисми қирқинчи йилларнинг охирида тугатилган. Олтмишинчи йилларнинг бошларида қайта таҳрир қилинган.

Фафур ака ҳаётлигида босилиб чиққан охириги нашрини ўпиб кўзига суртганди.

— Тамом, энди бўлди, — деди кўзлари яшнаб.

— Нега? — дедим. — Бир қизиқиб кетсангиз, буёғини ҳам ёзворасиз.

— Йўқ. Буёғини энди сизлар ёзасизлар. Сен ёзасан. Шум бола энди академик, лауреат, депутат...

Фафур ака «Шум бола»нинг ойнаи жаҳон орқали намоиш қилинган телепостановкасини кўролмади. У орамиздан кетган эди.

Кўрганда қандай севинарди.

Ҳар гал «Шум бола»ни қўлимга олганимда устозимни ўйлаб кетаман. Бу қисса ёзилаётган пайтдаги унинг кулгилари қулогимга эшитиларди. Бир кўзини қисиб «қотирдимми!»

дегандек, мақтанганнамо қарашлари шундоққина кўриниб кетади.

Буюк қаламқаш билан қилган суҳбатларимиз, биргаликдаги сафарларимиз, ижодхонасидаги сокин, фақат ручканинг қитирлашигина эшитилиб турадиган дақиқалар хотирамда жонланаверади, жонланаверади...

ШОИРНИНГ РАФИҚАСИ

Бағишлов

Ҳовлимизда икки туп гилос бор. Менимча, Тошкентда бу гилосдан олдин пишадигани бўлмаса керак.

Минг тўққиз юз олтмиш олтинчи йилнинг ўн саккизинчи апрель куни эрталаб эшик тақиллаб қолди. Чиксам, Фафур Фулом турипти. Ичкарига таклиф қилдим. Бундан уч кун аввал Фафур аканинг биздан икки ҳовли нарида турадиган бир таниши вафот қилган эди. Бирга бориб, кўнгил сўраб чиқамиз, деб азонлаб келган экан.

Ичкарига кирдик. Ҳовлида гилоснинг пастки шохлари пишганини кўриб Фафур ака ҳайрон бўлди.

— Шу пайтда ҳам гилос пишар эканми?

Мен у кишининг табаррук қилиб биринчи узиб беришларини сўрадим. Фафур ака чўзилиб бир-икки дона узган бўлди. Кейин мен кичкина шотича қўйиб саватчага териб тушдим-да, тақсимчага солиб, дастурхонга қўйдим. Фафур ака бир-икки донани оғзига солиб, энди бас, деди.

— Агар шуни мен учун узган бўлсанг, битта қоғозга ўраб бер. Опанга омонлиққа олиб бораман, — дедилар.

Ҳазиллашгим келди.

— Хотинингизни мунча яхши кўрмасангиз!

Фафур ака кулди.

— Сен нима деб ўтирибсан. Опангни менинг кўзим билан кўр. Шундоқ ўғилларимнинг онаси-я.

Мен у кишига қараб ғалати кулиб қўйдим. Фафур ака бу кулгининг маъносига етди.

— Нима демоқчилигингни билиб турибман. Фафур Фуломдек бесаранжом, мулойимлигидан тажанглиги кўп, ёш боладек

инжиқ одам билан бир умр яшаб келаётгани учун ҳам яхши кўрасиз, демоқчимисан, топдимми?

— Қойилман! — дедим.

— Баракалла. Дунёда шоирга хотин бўлишдан қийин нарса йўқ. Опанг шунга чидаяптими, тасанно!

Ғафур ака ҳақиқатан ҳам рафиқаси Муҳаррам опани жуда яхши кўрарди.

Кўп сафарларда бирга юрганман. Ғафур ака бирон яхши нарса кўрса опага илинардди.

Минг тўққиз юз олтмиш биринчи йилнинг октябрь ойида Арманистонда эдик. Декада қатнашчиларига жуда кўп ёдгорликларни кўрсатишди. Икки-уч минг йиллик иморатлар, тошга айланган неча минг йиллик китобларни кўрганимизда Ғафур ака: «Аттанг, опангни ҳам олиб келсам бўларкан, кўрарди», деб ўкинарди.

Сафарларда юганда Муҳаррам опани тез-тез тилга олиб қоларди. Самарқандга борганда, албатта, бозорга тушиб жувоз ёғи қидиарди.

— Опанг жувоз мойидан қилинган ошни яхши кўради. Ёки Марғилонга бориб қолса, ўзи машинада келган бўлишига қарамай, Марғилон луччагидан бир сават тўлдириб олиб, самолётда учиб келарди.

— Опангнинг оғзи тегсин.

Марғилон сафаридан, албатта, Муҳаррам опага атлас олмай қайтмасди.

Аввал Москвада бўлган бир воқеани айтай.

Ғафур аканинг олтмиш йиллик юбилеи Москвада ҳам ўтган эди. Адабиётчиларнинг Марказий уйига Ғафур аканинг ихлосмандлари йиғилган эди. Машҳур турк шоири Нозим Ҳикмат ҳаммадан олдин келиб Ғафур акани бағрига босди. Николай Тихонов назокат билан аввал Муҳаррам опа билан кўришиб, қўлини ўпди-да, кейин Ғафур аканинг олдига келди.

— Олтмишга кирибди-ю, қирчиллама йигит-а! Хотини яхши бўлса керак бунинг! — деди кулиб. Муҳаррам опа мени туртиб қулогимга шивирлади:

— Хайрият, хотини яхши дейдиганлар ҳам бор экан.

Шундан кейин Ғафур аканинг шаънига ана ундоқ-мана бундоқ деган мақтовлар ёғилди. Ғафур ака суйилиб, бизни унутиб қўйиб, ўртоқлари билан гапга тушиб кетди.

Муҳаррам опа эрининг бу қувончига ич-ичидан севи-
нарди. Зал одамга тўлиб, собиқ Иттифоқ шоирлари, артисту рас-
сомлари бу оташин шоирнинг муборак олтмиш ёши билан
чин юракдан табрикладилар. Концертдан кейин Ёзувчилар
союзи катта зиёфат берди. Зиёфатда ҳам яна Ғафур ака шаъ-
нига чиройли гаплар бўлди.

Сергей Васильев деган атоқли рус шоири Ғафур аканинг
«Бизнинг уйга қўниб ўтинг, дўстларим» деган шеърини ўз тар-
жимасида ўқиб берди-да, кейин Муҳаррамхоним саломатли-
гига қадаҳ кўтаришни таклиф қилди.

Муҳаррам опанинг юзидаги, кўзидаги аллақандай ийма-
нишни кўриб турардим. Ортиқча ҳашамларга қўникмаган,
шундоқ буюк бир шоирнинг рафиқаси бўлишига қарамай, жуда
оддий, тортинчоқ бу аёлнинг қалбида нималар бўлаётганини
сезиб турардим. Кечқурун меҳмонхонага келганимизда опа-
дан:

— Боя мажлисда ўтирганингизда нималарни ўйладингиз?
— деб сўрадим.

— Акангиз кўп ичиб қўймасинлар-да, деб ўйлаб ўтирдим,
— деб жавоб қилди.

— Йўқ, тўғриси айтинг, — дедим. Муҳаррам опа жил-
майди.

— Очиғини айтсам, кўп нарсалар хаёлимдан ўтди. Акан-
гиз шеър ёзадиган кечаси ўзлари ҳам ухламайдилар, мени ҳам
ухлатмайдилар. Икки сатр ёзсалар ҳам дарров чиқиб, ўқиб
берадилар. Агар ухлаб қолгудек бўлсам уйғотиб ўқиб бера-
дилар. Мажлисда мақталаётган шеърлар қандоқ ёзилганини
ўйлаётган эдим. Ростини айтсам, битта шеър битгунча нечта
папирос чекканларидан тортиб, неча марта чой дамлаб берга-
нимгача хаёлимдан ўтди.

Ҳаммамизда ҳам ўзимизга яраша жаҳл, инжиқлик бор.
Аммо Ғафур аканики бошқаларникидан сал ортиқроқ юрарди.
Умуман, Ғафур аканинг шодлиги ҳам, жаҳли ҳам баландроқ
пардада юрарди.

Мана шунақа инжиқликларга фақат Муҳаррам опа чи-
дарди. Ғафур аканинг бир яхши одати бор эди. Жаҳл усти-
да кимни хафа қилса, эртасига ё уйига бориб, ё чақиртириб
ундан узр сўрарди. Кечгача машинасида олиб юриб, кечаги
хафагарчилиқни кўнглидан чиқариб юборарди.

Муҳаррам опага эса Ғафур ака бир қошини бармоғи билан кўтариб учирган бўларди-да, жилмайиб:

— Сиз ўзимникисиз, — дерди.

Ғафур ака Муҳаррам опанинг елкасига қўлини ташлаб кулади.

— «Қаҳрамон она» деган унвон чиққан. Ўшандан биттасини олиб бераман. Ғафур Фуломга мард хотин тегади. Инсоф билан айтинг, сизга нечта шеър бағишлаганман?

Дарҳақиқат, Ғафур ака бу жафокаш, ҳеч қачон нолишни билмаган хотинга қанчалаб қайноқ шеърлар битган. Бу шеърлар шоирнинг ич-ичидан қўшиқдек отилиб чиққан мисралар эди.

Жонланиб ўзинг айт, қайси сўз билан,
Сенинг мақтовингни куйлайин, қоғоз!
Дўстим Муҳаррамга ошиқ кўз билан
Бир умр термулдим, икковинг мумтоз.

Қалбда муҳаббат бўлмай туриб, бирга кечган умридан рози бўлмай туриб бундай сатрларни битиб бўладими?!

Олмос бетоб. Москва касалхонаси палатасида кўкка боқиб ётибди. Муҳаррам опа бемор бошида, мижжа қоқмай оппоқ тонгларни оттиради. Ўзининг ҳам, бировнинг ҳам дардига тоб беролмайдиган Ғафур ака озиб, юзида ажинлари кўпайиб қолди. Москва билан Тошкент орасида безовта қатнай бошлади.

Шоир учун оғир бўлган ўша олтмиш иккинчи йилнинг ёзида икковимиз почтага бордик. Ғафур ака Москвага посилка жўнатар эди.

Яшиқда турли мева-чевалардан ташқари сув пуркалган ток баргига ўралган икки сиқим ўсма ҳам бор эди.

— Хотин киши ҳар қандай шароитда ҳам хотин. Шунинг унутмаслик керак. Она-бола палатада ўтириб бир ўсма қўйишсин, дедим-да.

Ғафур ака сермеҳмон одам эди. Эртадан то қора кечгача меҳмон кутиш осон эмас. Бу қийин иш аёллар зиммасида бўлади. Муҳаррам опанинг оёғи ошхонадан, қўли капгирдан узилмасди. Меҳмонларни назокат билан кутиб, назокат билан кузатарди.

Ғафур ака серхарж, кўча-кўйда улфатчиликка ишқибоз одам эди. Аммо асло рўзгорни кам қилмасди. Эрта билан Кўкча бозорига бориб болаларга қатиқ, қаймоқ, иссиқ нон харж қилиб келарди. Уйидан мева-чева узилмасди.

Ғафур аканинг ўзи шунчалик шўх, шунчалик ўйинқароқ бўлгани билан болаларига қаттиқ турарди. Шунча болани во-яга етказиб биронтасининг орқасидан ёмон гап эшитмади. У болаларини эркалатишни ҳам биларди, ортиқча шўхлик қиладиган бўлса, танбеҳ беришни ҳам биларди.

Ғафур ака кўпдан бери бир нарсани орзу қилиб юрарди.

— Опанг бир этак бола билан ўралашиб қолди. Мана, буёғига неваралар ҳам кўпайяпти. Куч-қуввати бор вақтида бир узоқ жойларни айлантирсам.

Ғафур ака бу ниятини ҳам амалга оширди. Опа билан иккови бутун Европани айланишди. Улар сузмаган денгиз қолмади.

Бу шоирнинг ўз рафиқасига, қатор-қатор болаларни меҳр билан тарбиялаган, бирга кечган энг ширин, энг бахтиёр кун-лар учун миннатдорчилиги эди. Шунда беихтиёр шоирнинг ушбу сатрлари қулоғинг остида жаранглагандек бўлади:

Яшаш орзусини синашга атай,
Ўртоқ тутиндим уйландим, аммо,
Бадавлат чўнтакдан сўм санагандек,
Чуғурчуқ қиз-ўғил туғдинг, тасанно...

Мен Ғафур акани сўнгги марта «Муштум» редакцияси жойлашган иккинчи қават зинасида учратдим. Мирмуҳсин билан тушлик қилиб чиқаётган эдик. Ўша куни биз овқат қиляётганимизда олти баллдан ортиқ куч билан ер қимирлаган эди. Ҳаммамиз овқатни ташлаб ҳовлига тушган эдик. Қайтиб кираётган Ғафур ака пиллапоя панжарасига суяниб турибди. Мирмуҳсин:

— Қўрқдингизми, домла? — деб сўради. Ғафур аканинг ранги оқарган эди.

Дарров кўшни хонадан стул опчиқиб қўйиб бердик. Ғафур ака нафасини ростлаб менга деди:

— Опангга телефон қил. Акам тинч, деб айт, ўзи тинч-микин. Болалар қўрқмадимикин, шуни билиб бер. — Кейин у Мирмуҳсиннинг саволига жавоб берди. — Қўрқдим, акаси.

Нега қўрқмас эканман. Болаларим бор. Опанг бор. Невараларим бор. Албатта қўрқаман-да.

Унинг бу гапи шоирона кўтаринкиликдан холи, ўзини ботир кўрсатишга бегона самимий инсонча гап эди.

Бу сўнгги учрашувимиз эканини мен қайдан билай.

Шоирнинг дилкаш қалами энди ёзув столи устида қимирламай мунгли ётибди.

Шоирнинг иш кабинети энди жимжит.

Муҳаррам опа «Казбек» тутунининг ҳиди ўрнашиб қолган бу хонада аста-секин қадам босиб юради. Жавондаги китоблар, чала қолган саҳифалар олдида узоқ-узоқ туриб қолади. Қулогига шоирнинг овози эшитилгандек бўлади:

Ўғлимнинг тароғи кўрак чўнтакка
Янглишиб тушибди: мендек бўйи бор.
Оёғи мендан-ку бир номер ортиқ
Жаҳонга қадамни қўймоқ эътибор.

Узр этди Муҳаррам соч ювар чоғда:
Янглишиб кийибди костюмингизни.
Ўттиз йил ҳидладим мен сочингизни
Ҳиди анқиб кетди нечун бу богда.

Шоирнинг рафиқаси хонада ҳамон кезади. Кўз олди-га биринчи фарзанд қувончи келди. Жўрахоннинг шаҳид бўлгани тўғрисидаги қора хат пайдо бўлди. Шоирнинг изтироблари, Академияга сайланган кундаги шодлиқлар, «Шарқдан келаётирман» китобининг довуғи, Давлат мукофоти эълон қилинган кундаги дўстлари қутлови. Халқ сийлаб Олий Советга сайлаган кундаги қувончи. Ҳозир ойнабанд шкафда осиб қўйилган турган костюм ёқасидаги қатор орденларнинг ҳар бири эълон қилинган кун, дўстлар, ёр-биродарлар тўпланган зиёфатлар, ҳаммаси, ҳаммаси худди кечагина бўлиб ўтгандек...

Радио хушxabар келтирди. Ғафур Ғуломга энг юксак халқаро мукофот берилди. Афсус, минг афсус, ўзи ҳаёт бўлганда бу тонгни қандоқ кутиб оларди. Уй одамга тўларди. Даврада эркаланиб, ҳар бир меҳмонга биттадан матал тўқиб кутиб оларди.

Шоирнинг рафиқаси Кремль саройида. У Халқаро мукофот комитети раисининг қўлидан олтин медални қабул қилиб

олар экан, бир қалқиди. Мижжалари орасида ёш йилтираб қолди. У ҳаяжонда эди. Ҳам қувонч, ҳам ўқинч бор эди унинг дилида.

У зарҳал билан битилган дипломни бағрига босганича саройдан чиқар экан, кўзидан дув ёш оқиб кетди.

У Майдон оралаб меҳмонхонага қайтганда номерда яна бир хушxabар кутиб турарди. Столи устида телеграмма: «Ойи-жон. Улуғ акамга Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти берилди. Табриклайман. Олмос».

Муҳаррам опанинг кўзидан ёш қуйилиб келаверди, келаверди...

Бир кун туз ичган уйга қирқ кун салом бер дейдилар.

Ҳурматли Муҳаррам опа! Мен уйингизда устоз таълимини олганман. Дастурхонингиздан нон ушатиб еганман.

Нону туз ҳурмати ушбу сатрларни битдим.

«ВАҚТ»НИНГ ТУҒИЛИШИ

(Бир шеър тарихи)

Бутун илҳомини, талантини, билиму билафонлигини халқига, халқининг орзу-умидларига бағишламаган ёзувчи чинакам халқ ёзувчиси бўлолмайди.

Ажойиб сўз санъаткорлари қолдирган мерос — бадиий адабиёт хазинасига кўз ташласак, бутун умрини халқ манфаатлари йўлига сарфлаган катта талантларни кўраимиз.

Ғафур Ғулом ана шундай беназир санъаткор эди. У бирон дақиқа халқидан четда, халқининг ниятларидан узилиб қолмади.

Мен мана шу ҳамиша фахр-ғурур билан тилга олинадиган зукко санъаткор билан ўттиз йилдан ортиқ бирга бўлганимдан ҳамиша фахрланиб юраман.

Ғафур Ғулом менинг кўзим олдида жуда кўп шеърлар ёзган. Фақат ўзбек адабиётидагина эмас, Умумиттифоқ адабиётида ҳам фахрли ўрин олган етук шеърлар ёзилаётганда ёнида эдим.

Адабиётимиз тарихини яратишда ҳар биримиз, улуғ воқеалар гувоҳи бўлган кишиларни, қайтариб бўлмас дақиқаларни қоғозга тушириб қолдиришимиз керак.

(Бу ўринда ўзбек романчилигини бошлаб берган Абдулла Қодирий романлари қай тариқа яратилгани ҳақида шу адибнинг ўғли Ҳабибулла Қодирий мақолалари жуда яхши иш бўлганлигини эслатиб ўтмоқчиман).

Биз ёш ёзувчилар Фафур Фуломдан, Ойбекдан, Абдулла Қаҳҳордан, Шайхзодадан таълим олганмиз. Улар билан бирга сафарларда бўлганмиз, уларнинг ижодхоналарига кирганмиз. Суҳбатларида қатнашганмиз.

Демак, биз шу муҳтарам адибу шоирларимизнинг хотираси олдида қарздормиз. Уларнинг ижод жараёнларини, хусусиятларини, халқ оғзига тушиб кетган қўшиқларини, ҳар бир хонадоннинг мулки бўлиб қолган китобларини қай тариқа яратилганлигини тарихга қолдиришимиз керак.

Мен Фафур ака билан узоқ йиллар ота-боладек бирга бўлганим, беқиёс гўзал, сермаъно шеърларининг ёзилишида ёнида бўлганим учун ҳам бу зукко шоирнинг ижод жараёнини яхши биламан.

Маълумки, ҳар қандай ўткир шоирнинг ҳам ҳамма ёзган яхши, аъло шеърлари орасида унинг бутун ижодий кучини, санъаткорлик чўққисини белгилаб берадиган бир неча шеърлари бўлади.

Мен Фафур Фуломнинг ана шундай шеърларидан «Турксиб йўлларида», «Согиниш», «Сен етим эмассан», «Вақт», «Қозоқ элининг тўйи» ва «Алишер» деган шеърларини биламан.

Бу шеърлар ҳақида вақти-соати билан гаплашамиз. Ҳозир мен жуда машхур бўлиб кетган «Вақт» шеърининг ёзилишини айтиб бермоқчиман.

Уруш тугаган йилнинг куз ойлари эди. 1945 йилнинг ўн саккизинчи сентябри бўлса керак. Ўша пайтларда мен «Қизил Ўзбекистон» газетасида фельетончи эдим. Ўша куни эрталаб ишга келишим билан редактор чақирди. У мендан, Фафур акадан бир шеър ундиришимни тайинлади.

— Фафур ака билан гаплашдим, илҳом париси келса, ёзаман, деяптилар.

Фафур ака мени «илҳом париси» деб атарди. Чунки мен редакция топшириғи билан у кишидан кўп шеърлар ундирганман. Икковимиз ҳам тез тил топишиб кетардик. Бошқа одам борса, гап гапга қовушмай, шеър унмай қоларди. Шу-

нинг учун ҳам шеър зарур бўлганда мени юборишарди. Дарров Фафур аканинг уйларига телефон қилдим.

— Хабарим бор, — деди Фафур ака. — Пешиндан кейин кел. Кечгача мен билан валақлашиб юрсанг, шеър бўлади, бўлмаса йўқ.

Мен рози бўлдим. Тайинланган вақтда уйга бордим. Домла уйда йўқ эканлар. Кабинетларига кириб бирон нима ўқимоқчи бўлдим. Стол устидаги бир тахта қоғозга менинг суратимни чизиб икки елкамдан кемтик қанот чиқариб қўйиптилар. Тагида шундай ёзув бор:

— Илҳом париси, мен аптекага чиқиб кетдим. Келгунимча учиб кетмагин деб қанотларингни қирқиб қўйдим. Фафур аканг».

Шуни ҳам айтиб қўяйки, Фафур ака унча-мунча ўртоқлик ҳазили суратларини чизиб турардилар. Айниқса Шайхзода, Туроб Тўла, Темур Фаттоҳ, Маннон Уйғур, кейин ўзларининг суратларини жуда кулгили қилиб чизардилар. Менинг суратимни бўлса кўз юмиб чизардилар.

Домла ўша кuni мени кечгача овора қилдилар. Феълларини билганимдан халақит бермадим. Кеч бўлди. Қоронғи тушди. Домланинг шеър ёзиб бериш нияти йўққа ўхшарди.

— Менга қара, — дедилар. — Ке, шу ишни эртага қолдирайлик.

Мен кўнмадим. Эртага эрталаб шеърсиз редакцияга борсам, редактор хафа қилишини айтдим.

— Азонда ёзамиз. Бўптими? Фафур Фуломнинг гапи битта бўлади. Тамом. Яхши шеър ёзаман, деган шоир кечқурун палов еб ётиши керак. Ҳозир икковимиз ош қиламиз.

Кўнмай иложим йўқ эди. Ошдан кейин то ярим кечагача Бедил ўқиб маъносини тушунтириб берар, афанди айтиб куларди. Билиб турибман, домла шеър ёзиш олдида руҳини енгиллатмоқчи, ўзига яхши кайфият яратмоқчи. Ётиш олдида билагига соатни ечиб, кўзойнак тақиб қаради.

— Бўлди, — деди домла, қайта ўрнидан туриб. — Шеър тайёр. Комил Алиев шундай деган эди: «Сарлавҳаси билан тагига ёзиладиган ўз номинг нақд бўлса, асаринг битди деявер». Шеърнинг номи билан тагига Фафур Фулом битди.

У кишига савол билан қарадим.

— Жияним Ҳамидулла ўтган кuni шу соатни совга қилган эди. Шу соатга бағишлаб шеър ёзаман.

Бошқатдан кийиниб ўтириб олдик. Мен пастга тушиб чой дамлаб чиқдим. Столга чойнакни қўя туриб қарасам, шеърнинг икки сатри ёзилиб қопти.

Гунча очилгунча ўтган фурсатни
Капалак умрига қиёс этгулик.

Хаёлини бузмаслик учун чой қуйиб стол қиргоғига қўйдим. Қараб турибман, Фафур ака ўйлаяпти. Кўзи гоҳ шифтга тикилар, гоҳ қошлари чимирилиб худди уришмоқчи бўлгандек менга ёмон қараб қоларди. Биламан, бунақа пайтда Фафур ака қарагани билан мени кўрмайди. Хаёлида яратаётган нарсасинигина кўради. Ручкани сиёҳдонга зарда билан ботирди-ю, ёза кетди:

Гоҳида бир муддат олгулик нафас...

Бу сатрни шошиб ўчирди-ю, бошқатдан ёзди:

Баъзида бир нафас олгулик муддат
Минг юлдуз сўниши учун етгулик.

Шундан кейин ўчиб қолган папиросни сўрди. Гугурт чақиб қайта ўт олдирди-да, менга қаради.

— Қалай? Мана буни Фафуровский шеър дейилади.

Фафур аканинг бутун хусусиятларини яхши билиб олган эдим. Шунақа пайтда мақтаб қўйсанг руҳи кўтарилиб кетадию ажиб бир ғайрат билан ишга тушади.

— Э, қойил қивордингиз, Фуломуп ака.

— Жим тур, аралашма. Келиб қолди.

Яна ручкани олиб бир оз ўйлади-ю, жуда ҳам тез ёза бошлади. Сўзлар қофияси билан, вазни билан, маъноси билан қуйилиб келарди. Ручкани тез-тез сиёҳдонга ботирар, бирон-та сўзни устидан ўчирмай кетма-кет ўн икки сатрни дам олмай ёзиб бўлди. Энди дам олади деб ўйлаб нимадир демоқчи эдим, қўлини силтаб гапиртормади. Ўрнидан туриб у ёқ-бу ёққа юрди. Яна ўтирди, яна ёзди. Бу гал иккита тўртлик ёзди. Қимирлагани кўрқаман. Фафур аканинг ёмон одати бор эди. Бирон нарсани ўзи бузиб қўйса ҳам, аламини бошқа одамдан оларди.

Стол устидаги соат чиқиллаб турибди. Секин қарадим. Тўрт ярим. Тонг отишга ҳали анча вақт бор. Ишқилиб шеър чала қолмасин-да, деб қўрқаман. Буёғига чарчаб қолди шекилли, бармоқларини шақирлатиб менга қаради.

— Энди бўлар-а?

— Йўғ-е, — дедим, — Фафур Фулом бўлатуриб шунақа калта шеър ёзасизми? Шеър деган газетада битта қараганда кўринадиган бўлиши керак.

— Шошма, ҳали айтадиган гап кўп.

Уй тутун бўлиб кетган эди. Деразани очиб шамоллатдик. Ўзимиз болохонадан пастга тушиб ҳовлида айланиб юрдик.

Шаҳар жимжит. Трамвайлар ҳам ётган. Фафур ака папирос тутатиб кулди:

— Бу шоирлик ҳам ажиб ғалати хунар экан-да. Одам боласи борки, ҳаммаси маза қилиб ухляпти. Биз магазин қоровулидек кўз юммаймиз.

Домланинг ҳазилига ҳазил қилдим:

— Хўп, шеърни-ку сиз ёзасиз, эртага пулини ҳам сиз оласиз, мен нима қилиб юрибман.

— Сенми, сен, — деди бир оз ўйланиб Фафур ака. — Сен бир вақт келиб Фафур Фулом қанақа қилиб шеър ёзишини мақола қилиб пул оласан. Менданам сенга маза.

Тонг ёришай деб қолди. Индамасам шеър қолиб кетадиган. Юқорига чиқишни қистадим. Фафур ака анча совуб қолган экан, кўнгли тилар-тиламас юқорига чиқди.

— Илҳом париси бўлгандаям жудаям хира илҳом париси экансан.

Аччиқ чойдан кейин мен яна қимирламай ўтираман. Фафур ака ручкани қитирлатди.

Тонг ёришиб биринчи трамвай ўтганда шеърнинг охириги сатри ёзилаётган эди. Фафур ака аллақандай маза қилиш билан тагига чизди-ю, ўрнидан турди. Мана ўқи.

— Ёзаётганингиздаёқ ўқиб қўйганман, — дедим.

— Бўлди, тамом!

— Йўқ, дедим. Тамом бўлгани йўқ. Менга қаранг, Фафур ака, — Домлани жиндек мақтаб ишга солмоқчи бўлдим. — Навоий ҳам, Машраб ҳам, умуман, илгариги шоирлар шеърларининг охирига «кетур соқий» деган гап қўшиб қўярдилар. Нима, Фафур Фуломнинг ўшалардан камлиги борми?

Фафур ака ўйланиб турди-да, дарров ручкани олди.

— Фафур Фуломники бошқача бўлади. Фафур Фуломники
Фафуровский бўлади. — У шундай деб ёзишга тушиб кетди.
Бирпасда охирги тўртлик битди.

Ҳаёт шаробидан бир қултум ютай,
Косани тўлдиргин, умрзоқ соқий.
Куёш-ку фалакда кезиб юрибди,
Умримиз боқийдир, умримиз боқий.

Шу билан тонг отар пайтда Фафур Фулом номини жуда
узоқ элларга олиб борган шеърга нуқта қўйилди. Бу шеър ул-
кан шоирнинг фалсафий қудратини, сўз санъаткорлигини,
ҳаёт ҳодисаларини ниҳоят чуқур билишини намоиш қилган
эди.

Шуни ҳам айтиб қўяйки, бу шеърни биринчи ўқиган
киши Маннон Уйғур эди.

Ўша кунни шеър завқи билан Фафур ака эрталаб ҳам жин-
дек мизғиб олмади. Наридека чой ичишиб кўчага чиқдик.
Ҳали вақтли, идоралар очилмаган. Бешёғочдан пиёда кетяп-
миз. Ўқчига яқин қолганда мутахассислар уйи олдида тўхтаб,
балконда папирос чекиб ўтирган Маннон Уйғурни чақирди.
Оға пастга тушиши билан салом-алик қилиб ўтирмай ёнидан
шеърни олди-ю, ўқиб берди.

Уйғур оға Фафур аканинг феълени яхши биларди. Мўл-
жалдан ўтказиб мақтади. Унинг мақтовини эшитиб хотиржам
бўлдик.

Редакцияга шеърни топшириб тинчиган Фафур ака трам-
вай бекатига келганимизда қўлимни қаттиқ қисдилар.

— Раҳмат, ука. Агар сен хиралик қилиб туриб олмаганинг-
да ким билади, бу шеър ёзилармиди, йўқмиди.

Сал кунда шеър рус тилига таржима бўлиб, «Правда»да
босилди.

Фафур Фулом номини яна бир поғона юқорига кўтарган
«Вақт» шеъри шу тариқа минг тўққиз юз қирқ бешинчи йил-
нинг ўн тўққизинчи сентябрь тонготарида дунёга келганди.

1969, 5 февраль.

Минг тўққиз юз қирқ учинчи йилнинг куз кечаларидан бирида «Қизил Ўзбекистон» редакциясига Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Совети раисининг ўринбосари Султон Умаров кириб келди. Ўша кеча мен редакцияда навбатчилик қилардим. У пайтларда газета жуда кеч босмага бериларди. Кўпинча Олий Бош қўмондоннинг биронта шаҳарни душман панжасидан озод қилган қўшинларга буйруғи кечаси радио орқали эълон қилинарди. Бу хушхабар газетанинг биринчи саҳифасида эълон қилиниши шарт эди.

Султон Умаровнинг бемаҳалда, кечаси соат ўн бирдан ошганда келиши кутилмаган ҳол эди. Умаров редактор кабинетида узоқ қолиб кетди. Бир маҳал қабулхона эшиги тепасидаги қўнғироқ жиринглаб қолди. Кирдим. Редактор қизил папкадан уч-тўрт варақ қоғоз олиб менга берди.

— Таржимон Шербек Алиев кетиб қолган. Рихсивой билан икковинглар зудлик билан таржима қилинглари. Ҳозироқ теришга тушириш керак.

Ташқарига чиқиб бу муҳим ҳужжат нима эканлигини билиш учун варақлаб қарадим. Бу Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Советининг республикада Фанлар академиясини ташкил қилиш тўғрисида ҳамда биринчи академикларни белгилаш тўғрисидаги иккита қарори эди. Шошиб рўйхатга қарадим. Академиклар ичида менга таниш кишиларнинг ҳам номлари бор. Фаҳрий аъзолар қаторида Садриддин Айний, ҳақиқий аъзолар орасида Ойбек, Ғафур Ғулом, муҳбир аъзолар рўйхатида Ҳамид Олимжон билан Олим Шарафиддиновлар бор эди.

Муҳаррир ўринбосари Рихси Соҳибоев билан иккимиз қарорни таржима қилиб редакторга олиб кирдик. Султон Умаровнинг ўзи таржимани диққат билан кўздан кечириб бир хўрсиниб қўйди. Кейин Ражабовга қараб ҳасрат билан деди:

— Агар Азиз тирик бўлганда албатта академиклар сафида бўларди.

У киши айтган Азизни мен танирдим. У урушдан олдин узоқ йиллар Самарқанд Давлат университетида раҳбарлик қилган ва урушнинг бошларида собиқ Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетида фан бўлимининг бошлиғи бўлган, кейин ўз аризаси билан фронтга жўнаб кетган Азиз Валиев эди. Қирқ учинчи йилда политрук майор Валиевнинг Укра-

инани озод қилиш учун олиб борилган жангларда мардларча ҳалок бўлгани ҳақида қора хат келган эди. Шу топда Умаров билан Ражабов бу истеъдодли олимни эсга олган эдилар.

Ўша кечаси Олий Қўмондон буйруғи келмай газета тонгга яқин босмага олинди.

Нима бўлса ҳам бутунги хушхабарни Фафур акага вақт-лироқ етказиб хурсанд қилмоқчи эдим.

Газета босила бошлаши билан икки-уч нусхасини олди-му биринчи трамвай билан Фафур аканикига жўнадим. Ҳали тонг отмаган, кўчада биринчи сменага кетаётган ишчилардан бошқа ҳеч ким йўқ эди.

Фафур ака ўша вақтда Кадовотдаги уйида яшарди. Ҳали кўча эшиги очилмаган экан. Узоқ тақиллатдим. Муҳаррам опа уйқули кўзини ишқаб эшикни очди. Бемаҳалда келишимдан ташвишланиб олазарак бўлиб қолди.

— Тинчликми? Нима гап бўлди?

— Э, хурсандчилик. Акамни чақиринг.

— Кечаси ишлаган эдилар. Тонготарга яқин ётганлар. Агар жуда зарур гап бўлмаса уйғотмай қўя қолайлик. Озроқ ухласинлар.

Муҳаррам опага газеталарни кўрсатиб Фафур аканинг академик бўлганларини айтганимдан кейин шошиб уйга кириб кетди. Бирпасдан кейин Фафур ака тамоман уйқуси қочган ҳолда чиқди. У мен томон келаркан, йўл-йўлакай хотинига гапирарди:

— Опчиқинг, бирон нима севинчига опчиқинг.

Фафур ака қўлимдан газетани юлиб олди-ю, саҳифаларини оча бошлади. Шошганидан кўзойнагини олиб чиқмаган экан, ўқиёлмади.

— Ўқи, ўзинг ўқи!

Мен иккала қарорни ҳам тик турганча ўқидим.

Фафур аканинг кўзидан ёш чиқиб кетди.

— Академик. Фафур Фулом академик. Етти ухлаб тушга кирмаган гап бу.

Муҳаррам опа тахи бузилмаган янги чуст дўппини тиззасида кериб, бошимга кийдириб қўйди.

— Сизга ҳам акангизнинг йўлини берсин, укам.

Фафур аканинг уйи орқасида майдонча бўларди.

Майдончадан қўшниси Мирза Абдулла аканикига эшик очилган, кеч пайтлари Фафур ака шу майдончадаги супачада

Мирза Абдулла ака билан чойхўрлик қилиб ўтиришарди. Майдончага иккаласи ҳафсала билан гул экишган, Тошкентда Пушкин номи парк бўлгани сабабли бу майдончани Пушкинча деб аташарди. Ҳозирда тонг маҳалдаги ғовур-ғувурдан уйғониб кетган Мирза Абдулла ака чиқиб қолди.

— Э, ана Ҳожи қийқириқ ҳам чиқиб қолди, — деди Фафур ака. — Яхши бўлди чиққанинг. Ҳозир бориб Саъдини уйғотиб, икковинг бозор қилиб чиқинглар. Ҳали замон уйни меҳмон босади.

У пайтларда радиоприёмник йўқ эди. Девордаги радиокарнайини Муҳаррам опа баланд қилиб қўйди. Аллақандай куй янграрди. Мирза Абдулла ака халта кўтариб чиқиб кетди. Сал ўтмай радиода Халқ Комиссарлари Советининг академия тузиш ҳақидаги ва биринчи академикларни тасдиқлаш тўғрисидаги қарори рус ва ўзбек тилларида ўқиб эшиттирилди. Фафур ака менга қаради.

— Газета дежурлиги қанақа бўлишини биламан. Сен болохонага чиқиб жиндек мизгиб ол. Ҳали келди-кетдига хизмат қиласан, — деди.

Индамай болохонага чиқиб кетдим. Билмадим, қанча ухлаганимни, Муҳаррам опа уйғотиб юборди.

— Меҳмонларга шу ерга жой қиладиган бўлдик.

Шундан кейин ухлаёлмадим. Уйга бирин-кетин меҳмонлар кела бошлашди. Энг аввал Ҳомил Ёкубов билан Фафур аканинг энг яқин ўртоғи Шоаҳмад Шораҳмедов кириб келди.

Шийпон олдидаги айвонда Мирза Абдулла ака газак тайёрлар, Фафур аканинг кадрдони Саъдулла Абдуллаев жаз-буз қилиб ошхонада қозонга сабзи-пиёз босарди.

Саъди ака нашриётларда узоқ йиллардан бери кассирлик қилар, Тошкентдаги ошга усталардан бири эди. Фафур ака бўш вақтларини шу киши билан бирга ўтказарди. Улар бири-бирини сенлаб гапиришар, уйларида бирор тансиқ овқат бўлса бир-бирларига илинишарди. Соатлаб пичирлашиб гаплашиб ўтиришарди. Саъди ака қаерда янги латифа эшитса, оқизмай-томизмай Фафур акага етказарди.

Эшикдан бошлашиб Ҳабибий домла билан Юнус Ражабийлар кириб келишди. Фафур ака уларни кучоқ очиб қарши олди.

— Окагинанг айлансин, — деди Юнус ака соф тошкентча қилиб, — академик ўзимиздан чиқиб қолди.

Ҳабибий домла қўшимча қилди:

— Мулла Абду Ғафур, академик дегани олий маълумотдан юқори деганими? Шаънингизга битта ғазал ёзай деб шунча уриндим, эплолмадим. Академик сўзи арузга тушмас экан.

Ғафур ака хахолаб кулиб юборди.

— Уринманг, домла. Хоразмлик шоир Қурбон ота ҳам мо-тоциклни арузга туширолмайд хуноб бўлган.

Ҳамза театридан Уйғур, Етим Бобожон, Аброр Ҳидоятлов, Сайфи Олимов келишди. Улар орасида Ғафур аканинг супур-гичи ўртоғи Ҳожи ака, олтига седанали нонни қийиққа ту-гиб чегачи Тоға лақабли чол, улардан кейин халқ ҳофизлари Жўрахон Султонов ва Маъмуржон Узоқовлар кириб келишди. Болохона одамга тўлиб кетди. Республиканинг атоқли арбо-бларининг деярли барчаси жам бўлган эди. Олимлар йўқ эди. Чунки улар орасидан ўнга яқин киши академик унвонига са-зовор бўлиб, улар ҳам келди-кетдини кутиш билан банд эди-лар.

Базм авжга чиққан, аския, ҳофизларнинг хониши, шеър-хонлик бир-бирига уланиб кетарди.

Ўша куни гўё уруш бўлмаётгандек, бомбалар портламаёт-гандек, худди урушдан олдинги тинчлик йилларининг байрам кунларига ўхшарди.

Кечгача табриклаб келувчиларнинг оёғи узилмади. Ўша куни мен Ғафур аканинг халқ орасида қанчалик эътибор қозонганини, республикада номи чиққан алломалар унинг та-лантига қанчалик юксак баҳо бериб эъзозлашларини ўз кўзим билан кўрдим.

Кеч кириб қолган эди. Кўча тарафда машина гуриллагани эшитилди. Сал фурсат ўтиб остонада Усмон Юсуповнинг са-лобатли гавдаси кўринди. Уни Собир Абдулла бошлаб келар-ди. Мен Усмон Юсуповни фақат президиумларда кўрганман, яқиндан кўрмаган эдим. Ўзимни йўқотиб қўйдим. Ғафур ака уларга пешвоз чиқди.

— Ғафурвой, — деди Усмон Юсупов, — қадрдоним, буюк унвон муборак бўлсин!

Икковлари кучоқ очиб кўришишди. Ғафур ака уларни ичкарига бошлади. Дастурхон атрофида ўтирганлар гур этиб ўринларидан туришди.

— Эҳ-ҳе, жами уламолар шу ерда экан-ку, — деди Усмон Юсупов кулиб. — Ҳозир Ойбекникидан келяпман. Қори Ни-

ёзийни табрикладим. Уста Ширинни, Ҳамидни табрикладик. Бугун чинакам байрам, биродарлар. Фафур, ўзинг ёзгансан-ку, «Бизнинг кўчада ҳам байрам бўлажак», деб. Ана ўша сен айтган байрам кўчанга келди. Арзийсан, қадрдоним.

Фафур ака қўлини қовуштириб тик турарди.

— Э, ўтир, — деди кулиб Юсупов. — Қўл қовуштириб куллуқ қилиш сенга ярашмас экан.

Фафур ака дарров жавоб қилди:

— Ота, ҳали академикликнинг машқини олганимча йўқ. Ҳозирча бошловчи академик бўлиб ким эшикдан кирса, куллуқ қилиб турамиз-да.

Ўтирганлар гурра кулиб юборишди. Юсупов кулгидан тўхтаб:

— Сенга бир гап айтиш керагу қочиш керак, — деди.

Кечаси билан ухламай навбатчилик қилиб, куни билан Фафур ака меҳмонларини кутиб чарчаб колдим. Юрган йўлимда мудрардим. Аҳволимни кўриб Фафур ака: «Майли, уйингга кета қол, жуда адойи тамом бўлдинг», деди. Кетаётганимда Муҳаррам опа газетага ўроғли бир нарсани узатди. Унда назаримда ё сомса, ё варақи бўлса керак. Олмайман деб қайтарган эдим, Фафур ака жеркиб берди:

— Эси йўқ, сенга эмас, ойингга. Қутлуғ уйдан насиба...

Орадан икки-уч кун ўтиб академиянинг биринчи таъсис мажлиси бўлди. Фафур ака редакцияга телефон қилиб, дарров «Националь» меҳмонхонасига боришимни сўради. Бордим. Меҳмонхона олдида Айний домла билан икковлари туришарди.

— Танийсизми, домла, менинг шоғирдим, — дея Фафур ака таништира бошлаган эди, Айний домла танийман, дея кўришгани қўл узатди.

Ҳар гал редакция ишлари билан Самарқандга борганимда, Айний домлани зиёрат қилиб чиқардим.

— Сен бундай қил, — деди Фафур ака, — биз домла билан уйга кетдик. Сен союзга бориб менга келган телеграммаларни олиб бор, хўпми?

Шу гапдан кейин икковлари машинага ўтириб жўнаб кетишди.

Союзга бориб телеграммаларни олдим. Олмаотадан Собит Муқонов, Қозондан Аҳмад Ерикеев, Тожикистондан Турсунзода, Лоҳутий, Озарбайжондан Самад Вурғун, Қирғизистондан Тўқимбоев, Туркманистондан Берди Кербобоев, Ленинград

қамалидан чиққан Николай Тихонов, Фарғонадан Бузрук Усмонхўжаев, Андижондан Тешавой Мирзаев, Жўра полвон Ғойибов, Фарҳод ГЭСи қурилишининг бошлиғи Саркисов ва ҳозир ёдимда қолмаган аллақанча кишилар юборган табрик телеграммалари эди.

Ғафур аканинг уйига борганимда икки буюк аллома — икки академик ёстиқни бағриларига босиб бедилхонлик қилишарди. Мен уларга чой қуйиб бериб, жимгина қулоқ солдим.

Адабиётимизга, маданиятимизга буюк ҳисса қўшган ажойиб шоир ҳаётидаги энг қувончли дақиқага шерик бўлганимдан ҳалигача гурурланиб юраман. Ўша куни шоирнинг кўзида йилтираган қувонч ёшларини ҳам ўз кўзим билан кўрганман.

1979 йил 25 апрель

ҚОРХАТ

Бирон минг киши иштирок этаётган базмда ногаҳон чироқ ўчиб қолди, дейлик. Шу қоронғиликда Ғафур Ғулом ҳам базмга келди ва бир чеккага жимгина ўтирди. Уни ҳеч ким кўрмади, овозини ҳам эшитмади. Барибир шу базмга бирдан файз кириб кетди. Сал ўтмай қоронғиликнинг у ер-бу еридан гурра-гурра кулги кўтарила бошлайди. Бир зумда Ғафур Ғулом базмга келгани сезилиб қолади.

Ғафур Ғулом ана шундай файзли одам эди. У кирган уйга кулги эргашиб келарди. Ҳар қандай тунд одамнинг ҳам юзига табассум югурарди.

Мен бу улуг зот билан кўп давраларда, сайлу базмларда бўлганман. Бирон қизиқ латифа ва ё ҳикоя эшитиш илинжида унинг оғзига интиқ тикилган юзлаб кишиларни кўрганман.

Унинг топағонлиги, бир зумда шеър тўқий олиши ҳаммани ҳайрон қолдирарди. Эсимда, минг тўққиз юз қирқ олтинчи йили биринчи май арафасида Ёзувчилар союзида Ойбек ака бошчилигида зиёфат бўлганди. Шунда Ғафур ака қоғоз-қалам олмай тикка турганича ўтирганларнинг ҳаммасига тўрт сатрдан лапар тўқиди. Аммо шунча ёзувчи, шоирлар унга жавоб қилишолмади. Биз бир тўда ёш ёзувчилар шивир-шивир қилиб атиги икки тўртлик тўқидик. Аммо тўқиган лапарларимизга ҳеч ким кулмади.

Эллик еттинчи йили янги йилни жами ёзувчилар болачақалари билан бирга кутган эдик. Ғафур ака нотоб эди. Ка-

салхонадан олиб келишди. Шунда ҳам у йигирмага яқин лапар тўқиб ҳаммани ҳайрон қилиб қўйган эди. Ўшанда ҳам бирорта шоир унга жавоб қилолмаганди.

Ғафур Фулом беқийс талант эгаси эди. У баъзан тўлиб кетган пайтларда «Муштум»га кириб келарди. Тўқиган латифаларни бирпасда айтиб ҳаммани кулдиарди. Кейин бир чеккага ўтириб бирон ҳикоя ё бўлмаса ҳажвий шеър ёзиб берарди.

Худди кечагидек эсимда. Қирқ биринчи йилнинг февраль ойи бошларида Ғафур ака «Муштум» редакциясига кириб келди. Биз журналнинг март сонига тайёргарлик кўраётган эдик. Ғафур акадан Халқаро хотин-қизлар куни муносабати билан бирор қувноқ шеър ёзиб беришни сўрадик. Ғафур ака шеърга тўлиб турган экан, дарров кўна қолди. Донгдор хотин-қизларга шеърый ҳазил ёзиладиган бўлди. Бир хонани бўшатиб бердик. Мен битта аччиқ чой дамлаб олдиға кирдим жимгина ўтириб, ёзишини томоша қила бошладим. Бор-йўғи ярим соат ичида ўнга яқин шеърый ҳазилни ёзиб қўйди. Ойдин опа, Ҳалима Носирова, Сора Эшонтўраева, ўша пайтларда машҳур бўлган хотин-қизлардан Тожихон Асқарова, «Муслимка» буғдойининг ижодкори Муслима Бегимова, Чирчиқ кимё заводининг инженери Шарифа Ҳамидхонова сингари ўнга яқин аёлга жуда самимий, жуда қувноқ ҳазил ёзилганди. Бу ҳазиллар журналнинг тўртинчи сониде эълон қилинди.

Қирқ олтинчи йилнинг кеч кузида Туроб Тўла икковимиз Ғафур аканинг уйига шеър ёздириш учун боргандик. То Ғафур ака шеърини тутатгунча қор ёғиб юборди. Бу биринчи қор эди. Ғафур ака деразадан бирпас қараб турди-да, ўзича нималарнидир шивирлади.

— Менга қараларинг, қазили палов егиларинг келяптими? Биз ҳайрон бўлдик.

— Мен ҳозир Собир Абдуллага қорхат ёзаман. Шунини қўлга тушмасдан топшириб келасизлар. Қазили паловни ана ўшанда ейсизлар. Агар қўлга тушиб қолсаларинг паловни ўзим қилиб берман.

Ғафур ака қоғоз-қалам олиб шеърый қорхат ёза бошлади.

«Қорхат» шундай чиройли, шундай қувноқ ва айни пайтда шеърятнинг энг гўзал намунаси бўлган эди. Хатда зиёфатда иштирок этадиган шоирларнинг сифатлари, исмлари қофия билан ниҳоятда нафис тасвирланган эди. Хатни Туроб икко-

вимиз қўлга тушмай омон-эсон топшириб келдик. Орадан беш кунлар ўтгандан кейин Собир ака зиёфат қилиб берди. Бу зиёфатда Уйғун, Миртемир, Яшин, Шайхзода, Фафур аканинг ўзи ва ўша кезлари армиядан қайтиб келган Эминжон Аббос ҳам иштирок этди. Бу зиёфат чинакамига мушоира кечасига айланиб кетган эди. Фафур ака бу ерда ҳам улфатнинг гули бўлди.

Собир Абдулла «Қорхат»да айтилган шартларнинг ҳаммасини бажо келтирган эди. Мана ўша қорхат.

«Азиз дўстимиз Собиржон ибн Абдуллога етиб маълум бўлсинким:

Қўлингиздаги ярқираб турган бу хат — қорхат, укам,
Қўлга тушдингиз иложсиз белни боғлайсиз маҳкам.
Бисти панжум йиғилурмиз улфати чор ўргилай,
Ҳар неки топган-таянган бўлса ночор ўргилай.
Ўн қадоқ гўшт, бир қазӣ, Тошкентча «норин» дейдилар.
Қўлга тушгач хоҳ ранжи, хоҳ оғрин дейдилар,
Битта хуш хониш дуторчи қизгина бўлса фаранг,
Ҳозадин юзларда тобу ўсмадин қошлар таранг.
Мен-ку ичмайман, ароқхўрнинг ароқдир шеваси,
Менга басдир бир яшиқ Жигулевский пивоси.
Иссиқ уйда сиз мулозим, биз таралло қилғумиз,
Мияни қўлга қоқиб бергунча ялло қилғумиз,
Воқеан, ёддан чиқай дебдир талабнинг тантиси,
Яхна гўшт, япроқ қазӣ, закускамизнинг мантиси,
Ким келар эркан, десангиз, сақлабон эски удум:
Мен бўлурман, мавлави Шайх, мулла Уйғуни Фўрум.
Миртемир хушқайфлиги ғоят тамошо бўлғуси,
Каҳқаҳа авжга чиқиб, совсем хорошо бўлғуси.
Ёз ҳам ўтди, куз ҳам ўтди, қорга чўмди боғлар,
Боғингиздан бир ғужум ҳам тотмади ўртоқлар.
Собиро тан бер ўзинг ҳам, биз каби меҳмон қани,
Борми инсофинг, орамизда ушалган нон қани?
Анча гина-кудратингиз бор эмиш мендан, укам,
Парво қилманг, кори олам доимо бир мири кам.
Балки бу суҳбат аросида ечилғуси тутун...
Хулласи, манярғабу, бўлсин зиёфатлар тўкин».

Фафур аканинг андижонлик дўсти Омонулла Валихонов юборган посилкасига ёзилган жавоб хати ҳам ҳажвчиликнинг энг гўзал намуналаридан бири эди.

Мен Ғафур аканинг ҳали кўпчиликка маълум бўлмаган қўлэмалари, одамлар қўлида қолиб кетган шеърлар тўғрисида кўпроқ гапирдим.

Эълон қилинган шеърларни ўқувчилар яхши билишади. Улар адабиётимизнинг бебаҳо мулкига айланиб кетган.

Одатда Ғафур Гулом шеър ёзгандан кейин қўлэмасини дўстларига тақдим қиларди. Бу сенга қарз, катта тўйда қайтарасан, дерди. Бу унинг: «Мен дунёдан ўтиб кетганимдан кейин ўқувчиларимга қайтарасан», дегани эди.

Менимча, Ғафур ака айтган вақт келди. Шоирнинг дўстлари шу қўлэмаларини адабиётимиз хазинасига қайтаришлари керак.

Устозимиз Ғафур Гуломнинг ҳали хазинага тушмаган шеърий бойликлари кўп. Унинг шогирдлари шоир хазинасини тўлдиришда жонбозлик кўрсатишларига ишонаман.

Ғафур Гулом шеърятда, ҳажвчиликда ўзига ҳайкал ўрнатиб кетди. Биз, унинг шогирдлари, шу ҳайкал пойига гулчамбарлар қўямиз.

«ЗАНЖИРЛАНГАН ҚУЁН»

Бир минг тўққиз юз эллик саккизинчи йилнинг июль ойида Ғафур ака мени Пскент районига олиб борган эди. У пайтларда Пскент йўли яхши асфальтланмаган, ўнқир-чўнқир эди. Ғафур аканинг «Москвич» машинаси бор эди. Тўйтепадан сал нари ўтганимиздан кейин, филдирагига мих кириб, бўшашиб қолди. Биз тўхтаган йўлнинг ёқасида ҳосили ҳазанак бўлган хандалак полизи бор экан. Шофёр то янги филдирак қўйганча полиз оралаб кетдик. Мен ейишга арзийдиган бирорта хандалак тополмадим. Ғафур ака суви қочиб буришиб қолган битта сўпоқ хандалак топиб чиқди.

— Шошмай тур. Ҳозир сенга бир нарсa кўрсатаман, — дея у хандалакни тиззасига қўйиб, у ёқ-буёғига қаради. Кейин ёнидан папирос олиб тутатди-да, хандалакни тешиб тиқиб қўйди, унга кўзойнагини тақди. Кейин ариқ бўйидан бир тутам ажриқ юлиб, тепасига қўйди. — Ким бўлди? — деди у илжайиб.

Хандаликка қараб туриб бирдан кулиб юбордим. Бу худди шоир Шайхзоданинг ўзи эди. Кўзойнак, папирос, жингалак сочлар, қийшиқ бурун қўйиб қўйгандек Шайх аканинг ўзи эди.

Ғафур ака бирор нарсани кимгадир ўхшатишга уста эди. Қопдаги картошкаларни титкилаб Темур Ғаттоҳга ўхшаганини топар, бодрингдан Собир Абдуллани ясар эди. Бир куни сабзидан Ҳабибий домлага ўхшаганини топиб кўрсатгани шундоққина эсимда турибди.

Ғафур ака билан кўз юмиб расм чизишни кўп машқ қилардик.

Туроб Тўланинг расмини у кўз юмиб чизарди. Менинг расмимни бўлса қоғоздан қаламни кўтармай туриб чизиб қўя қоларди.

Мажлисларда кўпинча тўғрима-тўғри ўтиришимни та-йинларди. Эзмароқ одам сўзга чиқиб қолгудек бўлса, мудраб кетмаслик учун расм чизиб, бир-биримизга узатиб ўтирардик. Мажлисдагиларнинг расмини биттама-битта ишлаб чиқардик.

1942 йилнинг қайси ойи ҳам эди. Ҳозир эсимда йўқ: маш-хур ёзувчи Алексей Толстой Союз биносида ўзининг «Иван Грозний» драмасини кўпчиликка ўқиб берди. Муҳокамада мен Ғафур акадан узоқроқда ўтириб қолган эдим. Кўпинча Ғафур ака мажлисда бетоқат ўтирар, чиқиб кетишнинг па-йидан бўлар эди. Ғафур ака пьесани аввал ўқиган бўлса ҳам, Толстой асар ўқиётган мажлисдан чиқиб кетиш ўнғайсиз ту-юлиб, ўзини босиб ўтирди. Каттакон блокнотига нималарни-дир берилиб ёзар, ўтирганларга тикилиб-тикилиб қараб қўяр эди. Автор пьесани ўқиб бўлди. Ғафур ака менга қараб ғалати илжайди-ю, қўлидаги блокнотдан бир варағини йиртиб, узатди.

Одамларнинг диққатини тортмай аста очдим. Бир саҳи-фанинг бошидан охиригача турли расмлар ишланган, тагига: «Бун топинг, дилбарим», деб ёзилган эди. Биринчи расмда каттакон қулоқ, ёнида чақнаб турган иккита кўз. Ундан кейин каттакон буруннинг расми. Пастроқда кўзойнак билан тутун чиқиб турган папирос, ундан кейин ҳасса. Тагига учта савол аломати.

Бу расмларда кимлар тасвирланганини тагига ёзиб, қай-тариб беришим керак эди. Шундай қилдим.

Қулоқнинг тагига «Ҳамид Олимжон» деб ёздим. Чунки Ҳамид аканинг қулоғи каттароқ эди. Кўзнинг тагига «Ойбек», буруннинг тагига «Собир Абдулла», кўзойнак тагига «Шайхзо-да», ҳассанинг тагига «Шевердин» деб ёздим. Аммо учта савол аломати кимлар эканини билолмай ўйланиб қолдим. Охири тахминан бўлса ҳам ёздим.

Ғафур ака жуда кўп уринса ҳам Уйғун, Яшин ва Абдулла Қаҳҳорнинг расмларини чизолмасди. Жуда кўп уринган, ўхшатолмаган. Ўша муҳокама мажлисида улар ҳам бор эди. Таваккал деб уччовларининг ҳам номларини ёзиб қўйдим.

Варақнинг энг тагига худди Навоийнинг ўзи ишлаган «Занжирланган шер» расмига ўхшатиб занжирланган қуён расми чизилган эди. Дарров тушундим. Ғафур ака мажлисдан чиқиб кетмоқчи бўлса, имларди. «Бошқалар билмасин, секин қуён бўламиз», дерди.

Демак, Ғафур ака бу йиғиндан «қуён» бўлолмай занжирлангандек ноилож ўтирибди. Қуённинг тагига «Бу — Ғафур Фулом» деб ёздим.

Боя учта савол аломатига ёзганларим тўғри чиқмаса, қизиқчиликка олиш учун икки оғиз гап ҳам ёздим: «Ғафур ака, бу суратлар Менделеев жадвали. Ҳамма элементлар топилиб жойига қўйилган. Ўша учта бўш қолган катак — энди топиладиган элементлар». Қоғозни Ғафур акага узатдим. Бир қаради-ю, кулиб юбормаслик учун дарров букламай блокнотининг орасига солиб қўйди.

Чекиш учун танаффусга чиқишганда, қоғоз қўлма-қўл бўлиб кетди.

Ғафур ака мени ёнига чақириб: «Қойил, ўйлаганимни топибсан, боқса одам бўласан», деб турган эди, Ҳамид Олимжон келиб қолди.

— Муҳокама мажлисида шунақа ишлар қилиб ўтирибсанми, уялмайсанми? — деб Ғафур акага таъна қилган бўлди.

— Пьесани бундан уч кун олдин Алексей Николаевич менга берган, ўқиб роса мақтаганман.

Бир-бирига ҳадди сигадиган бу икки қадрдон дўст сенлашиб гаплашишарди.

— Шундай бўлса ҳам-да...

— Кетиб қолмаганим у кишига бўлган ҳурматим, буёғини айлантирма. Бўлмаса, у қулоғингни ҳам расмини чизиб қўяман.

Тошкент Инқилоб хиебонида бир рассом одамларнинг суратини қайчи билан қора қоғоздан қийиб ишлаб берарди. Бир кун ўтиб кетаётганимизда менинг суратимни ишламоқчи бўлди. То рассом менинг суратимни ишлагунча Ғафур ака унинг суратини ишлаб қўяди. Рассом расмини кўриб хайрон бўлди. Ғафур акадан кимлигини сўради. Ғафур ака: «Мен

Самарқандда яшайман, сенга ўхшаб хиёбонда шунақа сурат қийиб тирикчилик қиламан», деди.

Фафур Фулом буюк шоир эди. Адабиётнинг ҳамма жанрларида ажиб бир маҳорат билан қалам тебратарди. Шеър, наср, таржима, адабиёт масалаларидаги муҳим муаммолар ҳақида пухта мақолалар ёзарди.

Бу оташин шоир шарқ алломалари анъаналарини чуқур ҳурмат қиларди.

У доимо: «Ибн Сино фақат табиб эмас, тарихчи, табиатшунос, каттақон шоир, ҳатто жаҳонда биринчи бўлиб нотани ижод этган зўр бастакор. Беруний буюк олимгина эмас, у каттақон шоир, тарихчи...» дерди.

Фафур аканинг ўзи ўша буюк устозлар изидан боришга интиларди. Шунинг учун ҳам у тарихимизни мукаммал билар, расмлар чизар эди. У рақс тушганда давранан зўр раққосалар ҳам чиқиб томоша қиларди. Қўлига тақсимча олиб, халқ термаларини айтганда, ҳамма жимиб қоларди. Дутор чертганда, тингловчилар бош эгиб тебранишарди. Фафур ака Юсуф қизиқлар билан тенг келиб аския айтишарди. Латифа айтишда унга ҳеч ким тенг келолмасди. Халқ дostonларини бахшидек оҳанги билан, ифодаси билан бошдан-оёқ айта олар эди.

Фафур Фулом Москва ва қардош республикаларда чиқадиган журналларнинг деярли ҳаммасини оларди. «Вокруг света» журналининг бирон сонини қолдирмай ўқирди. «Техника молодёжи» журналининг олиб турарди. «Муштум» редакциясига келиб қардош республикалар сатирик журналларини ўқиб чиқарди. Улардаги карикатураларни завқ билан томоша қиларди.

Фафур ака редакциядаги ёш расомлар олдида кириб, сотлаб улар билан расм тўғрисида гаплашарди. Уларнинг тайёр бўёқларидан фойдаланиб қизиқ-қизиқ суратлар ишлаб кетарди. Фафур ака журналнинг кекса рассоми Владимир Рождественский билан қалин ўртоқ эди. Умуман, бу талантили рассомнинг карикатуралари унга ёқарди. Рождественский ўзбек урф-одатларини яхши билар, расмларида ҳаётий деталлардан жуда усталик билан ишлатар эди. Кекса рассом Михаил Воробейчиков асарлари унга завқ берарди. Ўзбеклардан етишиб чиқаётган ёш карикатурачиларнинг бирорта асарини қолдирмай кузатар, севинар эди. Айниқса, Тельман

Муҳамедовнинг карикатурачиликдаги ажойиб маҳорати унга завқ берарди.

Шу пайтгача яратилган Насриддин Афанди портретлари ичида у Уста Мўмин ишлаган портретни маъқул қўрарди. «Жуда ёқимтой образ топган», деб қойил қоларди. Ўзи ҳам Насриддин образини яратишга қўп уринган эди.

1947 йилда бир ҳайкалтарош Ғафур аканинг уйига келиб бир ойча уриниб бюстини ишлади. Бюст Ғафур акага унча ёқмаган эди. Ҳайкалтарош кечқурун кетганда Ғафур ака бюстнинг баъзи жойларини ўзи ишлаб қўярди. Ҳайкалтарош Ғафур ака тузатган жойларини сезмасди.

Ҳайкал битиб, гипсга қўйилганда, ҳайкалтарош Ғафур акага бир нусхасини совға қилди. Аммо уни Ғафур ака бировга кўрсатмасди, «менинг характеримни топмаган», дер эди.

Ғафур ака босилиб чиқадиган китобларининг муқовасини албатта хомаки пайтида кўрарди. Кўпинча ёқмай, бошқатдан ишлатарди. Нашриёт директорлари унга тегишишарди:

— Корректурани ўқиб бергингиз келмайди-ю, муқованинг жанжалини қиласиз.

— Навоий шундай деган экан: «Китобни муқовасига қараб оладилар, ичига қараб баҳо берадилар». Муқова — реклама. Шунисига эҳтиёт бўлиш керак.

Умуман, Ғафур Фуломни қанча вақт таниган бўлсам, деярли ҳар учрашганимда албатта сурат чизганини кўрганман. Ҳатто ўзи айтарди:

— Шоирлик ишқи дилимга тушмаганида, албатта, рассом бўлардим.

— Борди-ю рассом бўлолмаганингизда-чи? — деб сўрардим.

— Ўнда ё ҳофиз, ё дуторчи бўлардим, — деб жавоб берарди.

Ғафур Фулом санъатнинг барча турларига интилган серзавқ истеъдод эгаси эди.

Унинг қўлёзма шеърлари ҳошиясида илҳом кайфиятида чизилган қанчадан қанча расмлар қолди.

1973 йил.

ЕЛКАСИНИ ПАЙҒАМБАРЛАР СИЛАГАН ШОИР

*(Ушбу хотираларни Ойбек домланинг
маслаҳати билан ёза бошлаганман)*

Вилоятма-вилоят санқиб, туман газеталарига шеър сотадиган бетайин шоирни Ғафур Ғулом учратиб қолди:

Ғ. Ғулом: Ҳозир шеър қанчадан кетяпти?

Шоир: Ҳар хил. Туман газеталарида икки сўмдан беш сўмгача. Вилоят газеталарида олти сўмдан ўн сўмгача кетяпти.

Ғ. Ғулом: Бир йилда неча сўмлик шеър сотасан?

Шоир: Уч минг сўмга етиб қолар.

Ғ. Ғулом: Менга қара. Агар мутлақо шеър ёзмайман, шеър ёзсам, палон бўлай, деб тилхат берсанг, ўзим сенга йилига беш минг сўмдан бериб тураман. Хўпми?

1939 йилнинг декабрида уч буюк воқеа кутилмоқда эди. Бири «Халқлар отаси, жонажон йўлбошчимиз» Иосиф Сталиннинг 60 ёшли юбилеи. Иккинчиси – Ўзбекистон шўролар жумҳуриятининг ўн беш йиллиги. Учинчиси асримизнинг оламшумул иншооти Катта Фаргона каналига сув очиш.

Баланд иморатларнинг пештоқларига: «Улуғ доҳий юбилейини меҳнат ғалабалари билан кутиб олайлик!», «Жонажон жумҳуриятимиз, сенга шон-шарафлар бўлсин!», «Канал қурувчиларига болшевиклик саломи!» деган шиорлар осилган.

Газеталарнинг ҳар кунги сониди шу уч воқеага бағишланган мақолалар, шеърлар, фотолар ҳалар босиларди.

Кулоллар доҳий сиймоси туширилган сопол товоқлар ясашарди. Мактаб болаларига «Менинг дадам иккита» деган қўшиқ ўргатишарди. Шу йил туғилган қизларга Сталина, ўғил болаларга Мелс, Марлен деган номлар қўйиларди. Йигитлар доҳийникига ўхшатиб мўйлов ўстиришарди. «Қизил майдон»даги ҳукумат уйи биноси олдиға томдан то ерга теккунча қилиб оқ сурупға ишлаб осиб қўйилган доҳий сувратини одамлар тўхтаб томоша қилишарди.

Театрларда Сталин ролини ижро этиш учун танловлар бошланиб кетганди.

Марказий комитет идеология бўлимига, талантли шоирлардан битта гуруҳ тузиб, ўзбек халқи номидан улуғ дохийга шеърий мактуб тайёрлашни топширди. Марказқўм ходими Сотти Ҳусайн шоирлардан Ҳамид Олимжон, Уйғун, Эминжон Аббос, Ҳасан Пулат, Амин Умарий, Холид Расул ва Владимир Липколарни чақириб, биринчи котиб Усмон Юсуповнинг шу топширигини етказди.

Сотти Ҳусайн билан Ғафур Ғуломнинг ораларидан қора мушук ўтганди. Шунинг учун ҳам уни шеърий хат ёзадиганлар рўйхатига киритмади.

Бу гаплардан беҳабар Ғафур Ғулом ижод билан овора эди. Ўтган йили Ғафур Ғуломнинг орден билан мукофотланиши мукофотга илинмаган бир неча шоирларнинг ичини куйдирган эди.

Орденли шоирнинг шуҳратдан маст, учиб-қўниб юрган пайтлари. Орден ҳали у костюмнинг, ҳали бу костюмнинг ёқасига тақиларди. Руҳи тетик, ижодга иштиёқи оловдек ёниб турган пайтлар. Қандоқ ишга қўл урса, яшнаб кетарди.

У шу пайтларда Алишер Навоийнинг 5758 байтли (11516 сатрли) «Фарҳод ва Ширин» достонининг насрий баёнини тайёрлаб, нашрга топширган. Достоннинг минглаб сатрларига яширинган фалсафий фикрларни бугунги ўзбек китобхонига тушунадиган тилда сўзлаб бериш осон иш эмасди. Шу билан бирга, насрий баёнда шеърий руҳни сақлаб қолиш учун ғоят катта маҳорат ва шоирона тафаккур эгаси бўлмоқ керак эди. Бу вазифани Ғафур Ғулом муваффақият билан адо этди.

Бундан ташқари, Ғафур Ғулом Вильям Шекспирнинг «Отелло» фожиасини таржима қилиб, «Ҳамза» театрига топширди. Кунора театрга бориб асар репетициясини кузатарди. Баъзи сўзларни айтишга қийналаётган артистларга ўша сўзни бошқасига алмаштириб берарди. Айниқса, бош ролни ижро этаётган Аброр Ҳидоятловга унинг овоз имкониятларини ҳисобга олиб, янги жаранглайдиган, ҳаракатларига мос сўзлар ёзиб берарди. Асар шеърий бўлгани учун у Аброр Ҳидоятловга вазини сақлаш, шеърий оҳангни бузмаслик кераклигини тушунтирарди.

Шу ишлар орасида у машҳур «Шум бола» қиссасининг иккинчи бўлимини менга диктовка қилиб, пеш ёзилганини пеш «Муштум»да давомли эълон қиларди. Шеърлари эса ҳали у газетада, ҳали бу газетада босиларди. Ҳатто мактаб ёшидаги

болалар учун «Мукофот» деган шеърий тўпламни ҳам шу йили бостирган эди. Катта Фарғона каналига бориб, қурувчилар тўғрисида очерклар ёзар, қурилиш трассаларида уларга шеърлар ўқиб берарди.

Икки-уч ой ўтиб шеърий хат тайёр бўлди. Сотти Ҳусайн шоирларни Усмон Юсуповнинг олдига олиб кирди. Шеърий хат ўқилди. Биринчи котибга маъқул бўлди. У хатни қўлга олиб, нега Ғафурнинг номи йўқ, деб сўрайди. То жавобини кутмай шоирлар рўйхатиغا Ғафур Фуломнинг номини ўз қўли билан ёзиб қўяди. Сотти Ҳусайн, бунда Ғафурнинг битта ҳам сатри йўқ, қандоқ бўларкин, дейди.

Усмон Юсупов жаҳл билан дейди:

— Билиб қўйинглар, Ғафур бугунги ўзбек шеъриятининг байроқдори. Ғафурсиз шеъриятимизни тасаввур қилиб бўлмайди.

Орадан сал фурсат ўтиб шеърий хат «Правда» ва «Қизил Ўзбекистон» газеталарида бир кунда босилиб чиқди. Шеърий хатда ниҳоятда гўзал битилган сатрлар кўп эди.

Сен Шариф бобонинг соқолига боқ,
Қорли тоғлар каби бўлибдир оппоқ...
...Қутайба отининг босган тақаси,
Топтади Жайхуннинг зумрад ёқасин.

* * *

«Муштум»да адабий ходим бўлиб ишлардим. Жуманиёз Маҳмудов деган ювошгина хоразмлик бир киши муҳаррир эди. У бечора илгари матбуотда ишламаган бўлса керак, ўша пайтларда «Пастдан юқорига кўтариш» деган шиорга жавобан уни бизга муҳаррир қилиб юборишган эди. У «Крокодил» деёлмасди. «Қарқадил» дерди. Цека деёлмасди, сеқа дерди. У эрта билан келиб нима иш қилишини билмай зерикар, кабинет эшигини ичидан беркитиб озроқ ухлаб ҳам оларди. Тушликка чиқиб кетганича иш соати тугашига яқин қайтиб келарди. Қаёқда эдингиз, деб сўрасак, сеқада эдим, деб жавоб қиларди. Сизни икки марта цекадан сўрашди, десак, қайси сеқадан, деб сўрарди.

Фафур Гулом унинг соддалиги тўғрисида ҳар хил латифалар тўқирди. Уни ҳар кўрганда, «Усмон Юсуповнинг олдиларида эдим, столларига «Муштум»ни қўйволиб, тинмай куладилар. Нуқул Жуманиёз Маҳмудов маладес, яхши ишляпти, дейдилар», дерди. Бу гаплардан кейин Маҳмудов яйраб кетарди. Қачон цекада мажлис бўлса, у Усмон Юсупов атрофида гирдикапалак бўларди. Шундай йиғинларнинг бирида Усмон Юсупов уни олдига чақириб гапга солади. Қараса, «Муштум»га муҳаррир бўладиган ҳоли йўқ. Идеология котибини чақириб, қўйинглар, бу бечорани қийнаманглар, ҳажвчиликни биладиган бирор ёзувчини муҳаррир қилинглар, дейди.

Шу билан муҳарриримиз «Қарқадил» деганича кетди.

Кирқинчи йилнинг қаттиқ совуқ куни эди. (Саккизинчи декабр бўлса керак). Эрталаб ишга келаётганимда киоскадан газета олдим. Ишга келиб варақласам, «Совет ёзувчисининг қиёфаси ҳақида» деган каттагина редакцион мақола чиққан экан. Мук тушиб ўқий бошладим. Мақолада урилмаган ёзувчи қолмаган эди. Бирини маиший бузуқ, бирини ижодий саёз, яна бирини ғоясизликда айблаган эди. Айниқса, ёш шоирлар ғоявий саёз, сиёсий жиҳатдан бутунги кунга хизмат қилмайдиган ночор, ҳатто зарарли асарлар ёзмоқдадир. Фафур Гуломдек катта ёзувчилар уларга йўл-йўриқ кўрсатиш ўрнига ўзлари маишатга берилиб кетдилар. Фафур Гулом кўп вақтлардан бери жиддий бир асар яратмади. Ичкилик билан, маишат билан овора, деб савалаган эди.

Мақоладан ўтгиз еттинчи йилнинг қўланса ҳиди бурқсиб турарди. Фафур Гуломнинг кейинги пайтларда ҳар қачонгидан ҳам фаол ижод қилганини ҳамма, ҳатто шу газета ўқувчилари ҳам яхши билишади-ку. («Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1940 йил 8 декабр сонини тополмадим. Мақола мазмунини хотиримда тиклашга ҳаракат қилдим). Ана шуларни ўйлаб ўтирган эдим, эшик очилиб, асабий бир ҳолда Фафур Гулом кириб келди. У масъул котиб столидаги ойна тагига бостириб қўйилган телефонлар рўйхатини кузатди-да, трубкани кўтариб қаёққадир телефон қилди. У тарафда трубкани кўтаришганидан кейин ҳар бир сўзини силтаб-силтаб гапира бошлади.

— Менга қара. Ҳикоя ёздинг, эполомадинг, пьеса ёздинг, шарманда бўлдинг. Илм қиламан деддинг, чоғинг келмади. Энди ниначининг ишини қилмоқчимисан? Билиб қўй, мен темирчиман. Ниначининг минг ургани темирчининг бир ур-

гани. Сен ҳали менинг совунимга кир ювмабсан. Сен билан ўша, ўзинг ишлайдиган катта идорада гаплашаман...

У трубкани шарақлатиб ташлаб, чиқиб кетди.

Фафур Фуломни ҳеч вақт бундай аҳволда кўрмагандим. Уни ҳамиша кулиб, кулдириб юрадиган қувноқ одам деб билардим. Демак, унинг қувноқлиги қай даражада бўлса, ғазаби ҳам ўшандоқ баланд даражада эканига беихтиёр гувоҳ бўлиб қолдим.

Фафур аканинг ҳозир гаплашгани қандоқ одам бўлди экан, деб ўйладим. Бу сир эртасига маълум бўлди. Фафур Фулом уйига бориб, кейинги икки-уч йилда ёзган асарлари ва таржималарининг қўлёзмасини иккита қийиқчага туғиб, тепасига сиёҳдон билан ручкасини қўйиб, собиқ Марказий комитетга олиб борган, кўпдан унинг жиғига тегиб юрадиган Сотти Хусайннинг столига қўйган.

— Бўлди, ёзувчиликни ташладим. Адабиёт сенга ўхшаган талантсизларга қолди. Энди сен ёз. Мана ручкам, мана сиёҳдоним...

У бошқа гап айтмай чиқиб кетган.

Одамлар бу воқеанинг ёнига қўшиб — чатиб, болалатиб тарқатиб юборган эдилар. Бу гап биринчи котиб Усмон Юсуповнинг ҳам қулоғига етган. У Сотти Хусайнни чақириб унга танбеҳ берган:

— Қаерда ишлаётганингни биласанми? Марказқўм ходими бундай тўхмат гапларни ёзиши мумкинми? Гижинглама, суриштирдим, мақолани ўзинг ёзган экансан. Сен бизларга ҳам, партияга ҳам доғ туширяпсан. Ҳозир бориб Фафурдан узр сўра. Фафурни оқламоқчи эмасман, бунақа енгиллик қилмаслиги керак эди.

Сотти Хусайн Фафур Фуломнинг уйига бориб, узр сўраб қўл узатади. Фафур ака унинг қўлини олмайди.

Буёққа кир ҳам демайди. Эшикни қарсиллатиб бетига ёпиб кириб кетади.

Ўша йиллари Усмон Носир кетидан адабиётга кириб келган жуда талантли шоир Султон Жўранинг шеърларини ёшлар талашиб ўқишарди. Айниқса, унинг «Бруно» достони машҳур бўлиб кетганди. Кечагина мукофотланган ёзувчилар орасида у ҳам бор эди.

Мукофотга илинмаганлар Фафур Фуломни енголмагандан кейин Султон Жўрага ёпишдилар. Ҳар мажлисда уни тош-

бўрон қилишар, газеталарда арзимаган баҳоналар билан катта-катта мақолалар бостиришарди.

Ҳужумлардан тинкаси қуриган Султон Жўра ўзини отиб қўяди. Ҳайрият, жароҳати оғир эмас экан, уни даволайдилар.

Барибир ҳужум тўхтамайди. Охири, Султон ўз ихтиёри билан фронтга жўнаб кетади. Бир муддатдан кейин «Султон Жўра қаҳрамонларча ҳалок бўлди» деган хабар келади.

Ана шундан кейингина тушида ҳам орден кўрадиганларнинг овози ўчади.

* * *

Фафур Фулом этагини силкитса, кулги тўкиларди. У кирган хонадонда бир ҳовли кулги қоларди. У ҳар бир хонадоннинг кўпдан кутган азиз меҳмони эди. Қаерга борса, атрофини ёшу қари ўраб оларди.

У донолар даврасида доно эди. У Бедилни, Ҳофизни, Жомийни севиб ўқирди. Озарбайжон, тожик, туркман, уйғур, қozoқ, татар, қирғиз тилларда бемалол гаплаша оларди.

У жуда ҳозиржавоб одам эди. Душанбедаги бир даврада айтган гапларини ҳалигача қойил қолиб эслайман.

— Сиз мени ўзбек, Турсунзодани тожик деяпсизлар. Тожикнинг оти Турсун бўлса, ўзбекнинг оти Фулом бўлса, унинг тожиклигию менинг ўзбеклигим қаёққа боради. Йўқ, биродарлар, биз ҳаммамиз бир халқмиз. Миллий айирмачиликни ҳаёлимизга ҳам келтирмаймиз. Қаранг, ҳатто исмларимиз ҳам айқаш-уйқаш бўлиб кетган-а!

Фафур Фулом ҳар қандай мураккаб ҳолатдан осон йўл топиб чиқиб кета оларди.

Эллик иккинчи йилда Абдулла Қаҳҳорнинг отаси темирчи уста Абдуқаҳҳор вафот қилади. Уста Сангин бошчилигида Тошкентда яшайдиган аштлиқ темирчилар, Абдулла Қаҳҳорнинг ёр-биродарлари, ёзувчи ва журналистлар жанозага келишади. Ҳамманинг ҳаёлида битта савол айланарди. Жаноза ўқитармикин, ўқитмасмикин?

Замон нозик эди. Аллақанча ёзувчилар қамалган. Қанчаси кўчага чиқмай уйида пусиб ётарди. Фафур Фулом Абдулла акани четга чақириб «Нима қиласан, жаноза ўқитасанми?» деб сўради.

— Ҳайронман. Қандoқ бўларкин.

— Жаноза ўқитмасанг бўлмас. Отанг мўмин-мусулмон, меҳнаткаш, ҳалол одам эди. Агар ўқитмасанг, бир умр тушларингга киради. Умринг пушаймонларда ўтади.

— Аштга олиб бориб, ўша ерда жаноза ўқитиб, қариндошларнинг хилхонасига қўмсақмикин?

— Бўлмаган гапни қўй, — деди Фафур ака, — Тошкент қайдаю Ашт қайда. Мурдани уринтириб нима қиласан. Менга қара, агар отанг, полон жойга пул яшириб қўйганман, жанозамга сарфла, деб васият қилган бўлса айтганини қилармидинг. Албатта, шундай қилардинг. Ҳозир мен одамларга, уста Абдуқаҳҳор ўлганимда жаноза ўқит, деб васият қилган. Бу гапни уста бобо менинг олдимда айтган, дейман. Гап тамом!

Фафур аканинг шу гапидан кейин ота васияти вожиб, деб жаноза ўқитилган эди.

Шуҳрат қамалишидан олдин ёзувчилар уюшмаси партия бюросининг аъзолари Зоя Милчакова билан Роговалар унинг уйига бориб ҳовлида ўйнаб юрган боланинг иштонини тушириб қарашган. Суннат қилинганини билиб юқори идорага, Шуҳратнинг ўғли суннат қилинган, деб хабар қилишган. (Милчакова билан Роговалар қама-қама пайтидаги энг ашаддий сотқинлардан эдилар. Абдулла Қаҳҳор Роговани шўро ҳукуматининг онаси, деб атарди.)

Кейинчалик Абдулла Қаҳҳор билан Фафур Фулом ўша воқеани эслашганда Абдулла ака унга тан бериб, орқангни пайғамбарлар силаган, ҳар қандай мушкул пайтда ҳам ўзингни ўнглай оласан. Самолётдан ташлашса ҳам, оёғинг билан тушасан, деганди.

Сотти Ҳусайн билан иккови ўртасидаги можарони эслашганда Ойбек домла: «Фафурми, ия, Фафур лўли-ку, лўли. Бировга ўзини талатиб қўймайди. Унга қойил қолиш керак», деганди.

Эллигинчи йилларнинг бошларида Фафур Фуломнинг Башар деган беш яшар ўғли вафот қилади. Фафур ака шу ўғлига сира танбеҳ бермасди. Нима қиламан, деса қилаверарди. Унга ўзининг тенгдош ўртоғидек муомала қиларди. Башар жуда сўконғич эди. Каттами, кичикми, бўралаб сўкаверарди. Мен Фафур акага, домла, уни бир уришиб қўйинг, ёмон сўкяпти, деганимда, «қўявер, сўкаверсин, ўзим рухсат берганман», деган эди.

Ўшанда устознинг бу гапига ҳайрон бўлгандим. Наҳотки, шундоқ доно, шундоқ обрўли одам болага тарбия бермаса!?

Башар айвонда нимадир қилаётган эди. Ғафур ака тепасига келиб «нима қиялпсан, унақамас, бунақа қил» деди. Бола бошини кўтариб дадасига қаради-да, «Ғафур Фулом бўлсанг ўзингга, билдингми, ярамас», деди. Ғафур ака тиззаларига уриб, қотиб-қотиб кулди.

Бир куни домланинг уйига борсам, сўконғич ўғлини кой-ияпти.

— Эй ҳайрият-е, — дедим. — Унга биринчи марта танбех беришингиз бўлса керак.

— Бунинг сабаби бор. Эртага уйга Усмон Юсупов келмоқчилар. Ўзинг биласан, у киши гавдали, қорин солган одам. Боласи тушмагур у кишини ҳам ҳў, қорнингга... деб қолмасин. Эртага опасиникига бир кунга обориб қўймоқчиман.

Шу бола вафот қилганда Ғафур ака жанозада олдинга ўтиб, қўл қовуштириб турди. Шу кунийёқ алам-изтироб билан шу сатрларни битди:

Осмон тўла юлдузлар,
қани сенинг юлдузинг,
Қани сен ваъда қилган
келажагинг, кундузинг?
Осмон тўла варрақлар,
қани сенинг варрагинг,
Томдан йиқитди сени
ўзингдек шўх юрагинг.
Қўлинг чизикларидан
очар эдим баъзан фол,
Сочинг ўрайларидан
кутар эдим истиқбол.
Наҳотки бу ниятлар
тўсатдан топди завол.
Осмон тўла юлдузлар,
қани сенинг юлдузинг,
Қани сен ваъда қилган,
келажагинг, кундузинг?
Бизнинг оилада ҳам
бўлиб ўтди қиёмат,

Шўрликкина жонингни
сақлаш учун саломат,
Наҳотки мен қалб билан
беролмадим ҳарорат,
Осмон тўла варрақлар,
қани сенинг варрагинг,
Томдан йиқитди сени
тўпалончи юрагинг.

Маросимлар ўтиб кетган бўлса ҳам, Фафур ака ух тортар, мўлт-мўлт кўзёши тўкарди. Ҳовлининг этагига бориб даст-рўмоли билан кўзёшларини артиб келарди.

Шундай кунларнинг бирида Фафур ака менга ёрилди. — Укагинам, бу бола сўккан пайтларда нега танбеҳ бермайсан, дердинг. Уни уришолмасдим, танбеҳ беролмасдим. Чунки у бу дунёда беш кунлик меҳмон эканини билардим. Шунинг учун майли, сўкаверсин, армонда қолмасин дердим. Бу бола юрак ўйноғи билан туғилган, шунақа дард билан туғилганларнинг тақдири нима бўлишини билардим. Шунинг учун ҳам сафарларда узоқ юролмасдим. Мен йўғимда болам бир нима бўлиб қолмасин деб, доимо хавотир олардим. Кечалари уйғониб тепасига келардим, кўкрагига қулоғимни қўйиб юрак уришини эшитардим. Мана, ўша, докторлар айтган машғум кун келди.

У гапни тугатмай оҳ уриб юборди. Аттанг, аттанг, дея ҳовлининг этаги томон кетди. Бироздан кейин кўзлари қизариб қайтиб келди.

* * *

Фафур Фулом табиати равшан пайтларда ҳаддан ташқари қувноқ бўларди. Шеър ҳам, сўз ҳам қуйилиб келаверарди. Ёзувчилар уюшмаси ҳиммат қилиб, янги йилга дастурхон ёзди. Фафур ака шифохонада даволанаётган эди. Машинада олдириб келишди. У эшикда кўриниши билан базмга бирдан файз кириб кетди. У ўтирганларга шеър тўқий бошлади.

Ойбек аканинг ёнида кўҳликкина жувон ўтирарди. У аёлга гоҳ чой, гоҳ вино тутарди. Фафур ака кузатиб турган экан, дарров шеър тўқиди:

Андижонда олов ёқсам Ўшда тутун,
Ойбеквойим ўтирипти бағри бутун.
Кўлтиғида иссиққина сулув жонон,
Бир қарашда бўйдоқлардан қочар имон.

Яшин, Воҳид Зоҳидов, Иззат Султонлар ёнма-ён ўтири-
шарди, бўйларига ишора қилиб Фафур ака уларга ҳам шеър
тўқиворди:

Ортимизнинг девлари, давлатлари, савлатлари,
Телпагу қалпоқда ўсган баччажиш авлодлари,
Яшин шеру, Воҳид зўру, Иззат дароз шашқатор,
Иккиси дулдулга минган, биттасида зулфиқор.

Темур Фаттоҳнинг машина авариясида лаби, пешонаси
чандиқ бўлиб қолган, унинг устига, бошида сочи ҳам қолма-
ганди. Фафур ака галдаги ҳазил шеърни унга бағишлади:

Давра аҳли сўзларимни тинглаганда,
Темур Фаттоҳ шеърин сақлар танглайинда.
Бойнинг ўғли бўлса ҳам шу гапирсин,
Қуёш пардоз қилар унинг манглайинда.

Энди навбат менга келди:

Сайдахмаддир ҳам ёзувчи, ҳам ўспирин,
Бўйдоқликда қилар иши шўрин-бурин.
Бурнидане, кўринади Ўринбурун,
Ош келганда қошиқ солар элдан бурун.

(Ўринбурун Русия шахри Оренбург. Мутойибаларда аски-
яларда уни бурунга қиёс қилиб шундай дердилар.)

Эминжон Аббос ёзувчилардан биринчи депутат бўлган.
Биринчилардан бўлиб орден олган. Ҳатто собиқ Олий со-
вет президиумига котиб ҳам бўлган. Яқинда у вазифасидан
бўшатилиб, ўзимиз қатори бўлиб қолганди. Фафур ака илга-
рилари ҳам унга ҳазил шеърлар тўқиб юрарди. У масъул ко-
тиб бўлганда, неча йиллардан бери нашриётда чиқмай ётган
китоби уч кунда чиқазилган эди. Ўшанда Фафур ака шундай
деганди:

Уч йилга кесилганни тўрт кунда итоб этма,
Эминжонни ёзганини бир кунда китоб этма.

Фафур ака меҳмонлар орасида Эминжон Аббосни кўрдию
яна шеър тўқиди:

Эминжонга дунё вафо қилмади,
Трамвай ҳам ўтди, дўстлар хотинсиз.

Ўша куни Фафур ака Абдулла Қаҳҳор, Ҳомил Ёқубов,
Қуддус Муҳаммадийларга ҳам ҳазил шеърлар тўқиганди.

Озроқ ширакайф бўлиб қолган ёшларга ҳам ҳазил қилгани
эсимда:

Безобразний ўзни тутар ёшларимиз,
Чимрилмакда президиумда қошларимиз...

Бу шеърлар қоғозга туширилмаган. Экспромт тарзида
тўкилган эди. Шунинг учун улар сақланмаган. Орадан эл-
лик тўрт йил ўтиб баъзи сатрлари ёдимда қолмапти. Эсимда
қолганларини эплаб қоғозга туширдим, холос. (Туроқ ҳамда
вазн бузилган жойлари бўлса, айб менда.)

Фафур аканинг девонафёъликлари кўп бўларди. Биров-
ни ногоҳ хафа қилиб қўйса, то узр сўраб кўнглидан чиқариб
юбормагунча тинчимасди.

Урушдан олдинги қайсидир йил эди. Икковимиз гап та-
лашиб қолдик. Мен ҳақ эдим. Фафур ака сира айбини бўйнига
олмасди. Баланд келишга ҳаракат қиларди. Мен ҳам бўш
келмадим. Охири шу бўлдики, ундоқсан, бундоқсан, одам
бўлмайсан, деб дилимни оғритди. Мен бор-е, дедиму уйимга
кетиб қолдим. Саратон иссиғи авжида эди. Бутун уйда маза
килиб ётаман, деб ўйладим. Қўшнимизнинг боласи кириб,
сизни кўча бошида Фафур Фулом кутиб турибди, деб қолди.

Шундоқ одам атайин келган бўлса, бормасам айб бўлади.
Кийиниб кўча бошига чиқдим. Фафур ака машина олдида па-
пирос чекиб турарди.

– Вой тентаг-е, мenden хафа бўлиб ўтирибсанми? Жаҳлим
чиқиб турганда кўзимга кўринмасанг, олам гулистон. Бўлди,
айда кетдик. Гортга чиқиб маражний еймиз.

Икковимиз машинага чиқдик. Скверда морожний едик.
Кейин вокзалга бордик.

— Менга қара, машинада маза қилдинг. Гуноҳимдан кечдинг-а. Бўпти. Энди уйингга кетавер. Мен Қўйлиққа тўйга кетдим. — У шундай дедию мени ташлаб жўнаб қолди.

Боя Ғафур Фулом чақиряпти, деганда шошиб чиқаверган эканман. Пул олишни ҳам унутибман. Энди нима қилдим. Вокзалдан Лабзакка пиёда келиш осонми? Саратон офтоби миядан уриб турибди. Лўкиллаб сквергача елиб, сояда бир оз дам олдим. Ундан кейин Ўрда анҳори бўйида озроқ салқинландим. Шайхонтоҳурда ҳам бир дам ҳордиқ олиб орқа кўчадан уйга келдим. Келдиму ечинмай ётиб олдим.

Ғафур Фуломнинг узри менга ана шунақа қимматга тушганди.

* * *

Ғафур ака икки нарсадан қўрқарди. Бири ер қимирлаши, бири самолётда учиш.

Арманистонда ўзбек адабиёти ўнқунлиги бўлди.

Арманлар Ғафур акани ниҳоятда сийлашди. То Ереванга боргунимизча унинг шеърларини арман тилида алоҳида китоб қилиб чиқаришган экан. Ғафур ака китобни қўлига олиб нотаниш ҳарфларга қараб: «Китобга қайси шеърим кирган, ўқиёлмасам, ҳей менга қара, — деди шоира Силва Капутикянга. — Менга арман қизларидан бирини олиб бер. Умрининг охиригача шу китобни менга таржима қилиб юради. У Ширин бўлади, мен Фарҳод бўламан».

Силвахоним ҳам ҳазилни ўрнига қўяркан. Мариетта Шагинян деган тахминан тўқсондан ошган машҳур ёзувчи бор эди.

— Бўпти, — деди кулиб. — Мариетта опани Тошкентгача ўзим ёр-ёр айтиб кузатиб қўяман.

Ленинакан билан Кировакан шаҳарлари оралигидаги даштликда зиёфат тайёрлашган экан. Майшат энди авжига чиққанда узоқда сурнай билан чирманда овози эшитилди. Бу овоз борган сари яқинлашарди. Бир маҳал адир ортидан извош кўринди. Уни икки отлиқ кўриқлаб келарди. Извош олдимизга келиб тўхтади. Ундан Алишер Навоий тушиб, тўппа тўғри Ғафур Фуломнинг ёнига келди. Бағрини очиб Ғафур акани кучоқлаб олди.

— Жигарим, жигарим Ғафур, сени излаб 500 йилдан бери йўл юраман. Мана, ниятимга етдим. Сени топдим, жигарим.

Ғафур ака ҳам бўш келмади.

— Устоз, 500 йилдан бери йўлингизга кўз тутаман. Худо дийдорингизни кўришни насиб қилди. Энди армоним қолмади. Табаррук овозингизни эшитдим. Мен учун бундан ортиқ бахт йўқ.

Шундан кейин Навоий билан Ғафур Ғулом апоқ-чапоқ бўлиб битта шишани бўшатишди.

Ереван аэропортида самолётга чиқиш олдиан арман дўстларимиз уч юлдузли, беш юлдузли коньякларни дарёдек оқизишди.

Самолётда кайф билан ҳар хил латифаларни айтиб одамларни кулдириб келяпман. Ғафур ака жимгина ўтирибди. Стюардессага жовдираб қараб қўяди. Одамларнинг кулиши жонига тегдими, менинг маҳмадоналигимдан энсаси қотдими, чайқала-чайқала менга яқин келди.

— Ҳой, Додахўжа думанинг невараси, бачканаликни йиғиштир. Биласанми, икки йўлнинг ўртасида кетяпмиз. Жимгина ичингда дуо ўқиб ўтир. Бир томонинг Каспий денгизи, бир томонинг Эрон, ўртада адоғи йўқ тоғлар. Бирон фалокат бўлса, жавраганингча кетасан.

Олдимдаги ўриндикда ўтирган Абдулла Қаҳҳор кулди.

— Қўрқяпсан-а, Ғофир, мунча жонинг ширин бўлмаса, — деди. — Қўрқма, бу жуда пишиқ самолёт.

— Тўғри, қўрқяпман. Нима, сен қўрқмайсанми?

Самолёт Тошкент аэропортига келиб қўнгунча Ғафур ака ўрнидан турмади. Ёш боладек мўлтираб ўтираверди.

Ёзувчилар уюшмаси биносининг иккинчи қаватдаги залида қандайдир мажлис бўлаётган эди. Бирдан ер қимирлаб қолди. Ҳамма ўз жойида ўтирибди. Аммо Ғафур ака ўқдек отилиб, ташқарига чиқиб кетди. Зиналардан ниҳоятда эпчиллик билан тушиб, уюшма ҳовлисидаги кекса эманни кучоқлаганча ранги қув ўчиб дуо ўқирди. У қайтиб мажлисга кирмади. Болачақаларидан хабар олгани уйига кетиб қолди.

Қуддус Муҳаммадийнинг одатларини Ғафур ака яхши биларди. Қуддус ака самолётда учмасди. Ер босиб қолади, деб метрога тушмасди. Лифтдан ниҳоятда қўрқарди. Ўн қаватли иморатларга ҳам зинадан пилдираб чиқиб кетаверарди.

Ғафур акага Қуддус Муҳаммадийнинг метрога тушмаётганини айтган эдик, уни менга қўйиб беринглар, метрога ўзим олиб тушаман, деб қолди.

– Йўқ, эплаёлмайсиз, – дедик унга.

Ғафур ака агар уни метрога олиб тушолмаса бизга икки шиша коньяк олиб берадиган бўлди.

Москпада бўлаётган ўзбек адабиёти ва санъати ўн кунлиги қатнашчиларининг кўпчилиги «Украина» меҳмонхонасига жойлашган эди. Икки кундан буён Адабиётчилар уйида ўзбек адиблари ва шоирларининг асарлари муҳокама қилинаётган эди. Меҳмонхонанинг биринчи қаватидаги кенг залда тўпланиб турибмиз. Биз Қуддус акани кутяпмиз. Ундан ҳамон дарак йўқ. Тоқати тоқ бўлган Ғафур ака Ваҳоб Рўзиматовга:

– Чақириб тушақол. Балки ҳали ҳам ухлаб ётгандир. – деди.

– Хотиржам бўлинг, Қуддус ака лифтда тушмайди. Ўн бешинчи қаватдан зинада тушиш осонмас. Ҳозир тушиб қолади, – деди Ваҳобжон.

Унинг айтгани рост чиқди. Сал вақт ўтмай Қуддус ака пастга тушди. Кечикканига узр сўради.

Йўлга тушдик. Қор бўралаб уриб турипти. Ғафур ака Қуддус Муҳаммадийни қўлтиқлаб олган. Метро станциясининг дарвозаси олдига келганимизда Қуддус ака тўхтади.

– Сизлар кетаверинглар, мен бир оздан кейин бораман.

– Нега? – деди Ғафур ака.

– Магазинга кириб ўғлимга шим олишим керак.

– Қизикмисан, Қуддус? Ёзувчилар уюшмасида шим қўлтиқлаб юрасанми? Қайтишда оласан. Мен болаларнинг ҳаммасига шим олганман. Ортиқчаси ҳам бор. Биттасини сенга теппа-текинга бераман. Қани, кетдик, – деди Ғафур ака уни юришга қистаб.

– Ўзимга ҳам битта жун пайпоқ олишим керак, оёғимдан совуқ ўтяпти.

– Менга қара, сенга қанча пайпоқ керак? Кеча тўртта пайпоқ олганман. Биттасини сенга берганим бўлсин.

Қуддус ака домланинг бу хил меҳрибончилигидан сал шубҳаланиб турарди. Бу меҳрибончиликлар бекорга эмасдиров, – деб дилидан ўтказарди.

Ғафур ака унинг қўлидан тортиб судради. Биз орқасидан итардик, аммо жойидан жиридириб бўлмади.

– Тихирлик қилма, муҳокамага кечикамиз.

– Э, нима қиласиз, домла. Мен метрога тушмайман. Бола-чақам бор, мусофирликда бегона шаҳарда тупроқ тагида қолиб ўлиб кетишни истамайман.

Ғафур ака сиёсий томондан ҳужумга ўтди.

— Ия, «жаҳон пролетариатининг орзу-умидларини бағрига жо қилган жонажон пойтахтимиз буюк Москва» сизга бегона шаҳар бўлиб қолдими? Сиёсий хато қилаётганингни билияпсанми?

— Йўқ, гапни уёққа бурманг-да...

— Жон дўстим, ҳеч бўлмаса ўзи юрадиган зинасига оёғингнинг учини тегизиб қўй. Йўқ дема. Қасам ичиб қўйганман, Қуддусни метрога олиб тушолмасам палон бўлай, деб оғзимга сўз олиб қўйганман.

Уни итар-итар қилиб ичкарига киритмоқчи бўлдик. Қани энди жойидан жилдириб бўлса. У бир силтаниб қўлимиздан чиқди-кетди. Оломон орасида ғойиб бўлди.

— Қани, домла, ютқаздингиз, коньяк олиб беринг, — дедик, ғолибона бир оҳангда.

Ғафур ака яна сиёсатни ўртага солди.

— Москва қанақа шаҳарлигини биласанларми? Бу кўчаларда «улуғ доҳиймиз Владимир Ильичнинг, онахонимиз Надежда Крупскаянинг муборак излари қолган». Бу кўчаларда Пушкин юрган, Гогол юрган... Шундок табаррук жойларда ичкилик ичиб юришга уялмайсанларми? Тошкентга борганда захри-маргингга ичарсанлар, — деб коньякни нася қилди.

Муҳокамадан қайтиб келсак, Қуддус ака Ғафур Фуломнинг эшиги олдида бўғирсоқ еб турипти.

Қуддус Муҳаммадий ошхоналарда овқатланмасди. Чўчқа гўшти пиширилган қозондан овқат емайман, деб уйдан бўғирсоқ, толқон, қовурилган гўшт олиб келарди.

— Эшигимнинг тагида нима қилиб турибсан? — деди Ғафур ака.

— Проводник қўшнимизни кўриб қолдим. Шундан болаларга у-бу бериб юбормоқчиман. Боя шим билан пайпоқ бераман дегандингиз. Ўшаларни берсангиз, уйга жўнатиб юбордим.

Унинг гапи оғзида қолди. Ғафур ака бошмалдоғини иккинчи, учинчи бармоқлари орасидан чиқариб кўрсатди.

— Мана шим, мана пайпоқ!..

Роса кулги бўлди. Қуддус аканинг ўзи ҳам кулиб юборди.

Ўнкунлик дастурида атоқли ўзбек адиблари билан китобхонларнинг учрашувлари режалаштирилган эди. Абдулла Қаҳҳор билан Салтиков-Шедрин номидаги кутубхонада,

Фафур Фулом билан политехника музейида учрашув бўлиши керак.

Учрашувга куруқ бормай, деб Фафур Фулом янги шеър ёзди. Шеър чинакамига ўзбекона шеър бўлганди. Сарлавҳасиданоқ уни ўзбек шоири ёзгани билиниб турарди. Унда шундай сатрлар бор эди:

Фафур Фулом кимлигини биласиз,
Адресимдир Ўзбекистон шубҳасиз.
Қисталанг гап, бизникига келасиз,
Ташриф этиб мени хурсанд қиласиз.
Бахт уйида тунаб ўтинг, дўстларим.
Олам билар, Фурқат кўча йўли бор,
Беруний майдони, ёшлар кўли бор.
Муқимий биносин худди сўли бор,
Кўрсатувчи милиционер кўли бор.
Бизнинг уйга кўниб ўтинг, дўстларим.

Фафур ака шеър ёзганда тингловчига қандай таъсир қилишини билиш учун қай маҳал бўлишидан қатъи назар, кимнидир топиб, ўқиб берадиган одати бор эди. Вақт алламаҳал бўлган. Меҳмонхонада ҳамма ухляпти. Қаватлардаги навбатчилар ўзбекчани тушунмайди. У ўйлаб-ўйлаб камуйқуроқ шогирдларидан бирини топмоқчи бўлди. Лоп этиб хаёлига Лазиз Қаюмов келди. У шеърга тушунади. Ундан ташқари, ўрисчага уста. Шеърни сўзма-сўз ўрисчалаб бериши мумкин. У Лазизхоннинг хонасига телефон қила бошлади. Анча вақтгача трубкани ҳеч ким олмади. Узоқ гудокдан кейин Лазизхоннинг уйқули овози эшитилди.

— Ухлаётганмидинг? Мен Фафур акангман. Бетингни «азиз пойтахтимизнинг пок ва муздек суви»да яхшилаб ювиб, олдимга чиқ. Шеър туғдим, ўзинг йўрғаклаб ол.

У шундай деб трубкани жойига қўйди. Уйғониб кетган Муҳаррам опа:

— Бола бечоранинг уйқусини буздингиз-да! — деди норози оҳангда.

— Академик Фафур Фулом ухласину, фан кандидати Лазиз Қаюмов ухласинми? Бунақа номардликка чидаб бўладими? Дастурхон тузатинг, қазилардан кесиб қўйинг, ўзим Бухородан олиб келган пашмаклардан қўйинг...

Сал ўтмай эшик тақиллади. Ғафур ака эшик очаркан, соф тошкентча қилиб, «Окагинанг айлансин, бир девонафеъл окангни кечириб қўясан-да, бир эркалик қилдим», — деди.

Лазизхоннинг уйқуси қочган, янги узилган бодрингдек эди.

Ғафур ака унга қўп лаганбардорликлар қилгандан кейин шеърни кўрсатди.

— Ўқиб берайми, ё ўзинг ўқийсанми? Ке, ўзим ўқиб берақолай.

У кўзойнагини тақмай тик турганча ўқий бошлади. Ўқиб туриб, шеър қандай таъсир қилаётганини билиш учун унга қараб-қараб қўярди.

— Қалай, боплабманми? Ғафуровский шеър бўптими? Тўғриси айт, унчалик яхши чиқмаган бўлса, бировга кўрсатмай қўя қолайлик.

— Эй, нима деб ўтирибсиз. Жуда зўр. Энг яхши шеърларингиз қаторига киради. Жуда ўзбекона бўпти. Ўқувчининг юрагига жаз этиб ёпишади.

— Менга қара, укам, текинга шеър ўқиб кетаман, деб ўйлама. Шу шеърни ўрисчага сўзма-сўз ағдариб берасан. Эр-талабгача сен ҳам ухламайсан, мен ҳам. Анаву патирлардан, қазилардан еб қорнингни тўйдириб ол. Қорнинг тўқ бўлса, калланг яхши ишлайди.

Хуллас, бу кеча шоир ҳам ухламади, шогирд ҳам. Тонг ёришмай туриб таржима тайёр бўлди.

— Энди сен хонангга чиқиб бирпас мизғиб ол. Соат тўққизларда ўзим уйғотаман.

Лазизхон чиқиб кетди. Синкага солинган докадек бўлиб тонг ёришиб келаётган эди. Барибир Ғафур ака ухлаёлмади. Кийиниб, пастга тушиб кетди. Жимжит, сокин шаҳар ҳавосидан нафас олиб, меҳмонхона атрофида айланиб юрди.

Политехника музейидаги учрашувда атоқли рус шоири Сергей Василев китобхонларга бу шеърни ўз таржимасида ўқиб берди.

Шундай қилиб, «Бизнинг уйга қўниб ўтинг, дўстларим» шеъри ҳали ўзбекчаси босилмай туриб, рус китобхонлари ҳукмига ҳавола қилинган эди.

* * *

Ғафур аканинг шогирд танлашда ўзига хос усуллари бўларди.

Ёшларнинг газета ва журналларда босилган шеърларини

диққат билан ўқирди. Ўз таъбири билан айтганда, боқса одам бўладиганларини уйга чақириб шеър ўқитиб кўрар, гапга солиб, билими, одоби, юриш-туриши, фаҳм-фаросати қанақа, обдон кузатарди. Дидига ўтириб қолганларини сафарга ўзи билан олиб кетарди. Қайтиб келгандан кейин у билан борди-келди қилмай қўйдими, билингки, нимасидир ёқмаган ёки адабиёт юкини кўтаришга чоғи келмайди. Мабодо, маъқул бўлган бўлса, у билан ота-бола бўлиб кетарди.

Биз тенги шоғирдларнинг ҳаммаси шу имтиҳондан ўтган. Ҳамид Фулом, Шўҳрат, Туроб Тўла, Ваҳоб Рўзиматов ва мен у билан кўп сафарларга бориб, унга бир умр боғланиб қолган эдик.

Кейинги пайтларда у янгигина пайдо бўлган Эркин Воҳидовни кўп гапирадиган бўлиб қолганди. Эркиннинг аруздаги муваффақиятлари уни қувонтирарди.

— Биласанми, бу бола мудраган арузни уйғотиб юборди. Ивирсиқ шоирлар арузни адои тамом қилган эдилар. Аруз баайни пати юлинган товўқ бўлиб қолганди. Эркин уни араб, форс сўзларидан тозалаяпти. Соф ўзбек ғазалини яратяпти. Яқинда бир папка ғазалларини олиб келди. Жуда чиройли, маъноли, маҳорат билан ёзилган ғазаллари кўп экан. Бу боланинг ёзган нарсаларини эълон қилишга шошилмаслиги менга маъқул бўлди. Олиб келган ғазалларининг кўпи бир-икки йил олдин ёзилган. Ҳалигача қайта-қайта ишлаб, тузатиб, яна ташлаб қўйяпти.

Дўст билан обод уйинг,

Гар бўлса у вайрона ҳам.

Дўст қадам қўймас эса,

Вайронадир кошо на ҳам.

Интизор ҳар уй қадрдон

Дилкушолар базмига,

Гар оёқ қўйса қабоҳат

Йиғлагай остона ҳам...

...Дўст қидир, дўст топ жаҳонда,

Дўст юз минг бўлса оз,

Кўп эрур бисёр душман

Бўлса у бир дон на ҳам. ...

Дўсти содиқ йўқ экан, деб

Ўртаниб қуйма на лек,

Меҳр уйин кенг очсанг, Эркин,

Дўст бўлур бегона ҳам.

Буни қара, қайта-қайта тузатилган бу ғазалда биронта араб, биронта форс сўзи йўқ. Манави шеърни тўрт йил олдин ёзган. Ҳалигача бирон жойда босилмаган.

Барг остидан мулойим

Боққан иболи гунча,

Не сирни сақлагайсан,

Багринг нечун тутунча?

Пинхон сиринг баён эт,

Кўксингни қилма кўп қон,

Бу ёки ишқ аталган

Бизга аён тушунча?

Севмоқ уят эмасдир,

Ҳар кимда бор бу савдо,

Қўй, кўп қизарма, гунча,

Бошингни эгма бунча...

Мана шу ғазаллар дафтар қатида ётибди. Қачон бостирасан, десам, яна озроқ туратурсин, дейди. Мана буни чинакам шоир деса бўлади. Шу болага ихлосим ошиб кетди. Биласанми, Эркин шеърятда тақлид давридан сакраб ўтиб кетди. Навоийга ҳам, Бобурга ҳам, Машрабга ҳам тақлид қилмади. Уларга асир бўлиб қолмади ҳам. Ўша мумтоз шоирларнинг шеър санъати сирларини ўрганди. Ўрганганда ҳам қайта-қайта ўрганди. Ниҳоят ўз йўлини топди. Шеър ҳам куй, ҳам фикр, ҳам суврат, ҳам туйғу. У йиги, у фарёд, у қувонч, у нур...

Ғафур ака тўлиб-тошиб гапирарди.

— Домла, бу гапларингиз огзаки мақола бўлиб кетдику. Қоғозга тушириб қўяқолмайсизми?

— Сен ёз, мана тайёр фикр!

Бир куни Ғафур аканикига борсам, айвонда чамадонига тирсагини қўйиб, ўй ўйлаб ўтирибди.

— Йўл бўлсин, устоз? — дедим чамадонга ишора қилиб.

— Тожикча гаплашишни соғиниб қолдим. Душанбега бориб тожик оғайниларим билан кужо-кужо, қилиб келай.

Унинг оғайниларим, дегани Боқи Раҳимзода, Турсунзода, Жалол Икромий, Улуғзодалар эди. Улар Ғафур аканинг иззатини ўрнига қўяр эдилар. У дўстлари билан фақат тожикча гаплашарди. Сафардан қайтиб келганда ҳам Тошкентдалигини

унутиб бизга ҳам тожикча гапириб юборарди.

— Бир ўзингиз кетяпсизми?

— Йўқ, Эркинни олиб кетяпман. Унга машина юбордим, hozir келади. Тожикистондаги аруз усталари билан бир ҳамсухбат бўлсин.

Ғафур ака Душанбедан Эркинга бўлган бир ҳурмати ўн ҳурмат бўлиб қайтиб келди. Умрининг охиригача унга раҳнамолик қилди.

1966 йили апрел ойининг охирлари эди. Ғафур ака билан радиокомитет ҳовлисида учрашиб қолдим. Адабий драматик редакция унинг ўз овозида шеърларини лентага тушириб олиш учун чақирган экан. Ҳали озроқ вақт борлиги учун бемалол гаплашиб қолдик.

— Халфа бир болани мақтаб қолди. (Абдулла Қаҳҳорни тенгдошлари Халфа деб аташарди.) Қашқадарёлик студент экан. Танийсанми?

— Танийман, — дедим.

— Шу болани бизникига олиб кел. Бир гаплашай. Халфа шеърни жуда нозик тушунади. Бекорга мақтамагандир.

Ғафур акага бу бола билан учрашиш насиб қилмади. Мана шу суҳбатимиздан икки кун ўтиб Тошкентда кучли зилзила бўлди.

Ҳамма ўзи билан ўзи овора бўлиб қолди.

Ғафур Фулом олам гулга бурканган, булбуллар чах-чахи авжига чиққан баҳор куни оламдан ўтди.

Бир дам гулларнинг чиройи ўчгандек, бир дам булбулларнинг овози тингандек бўлди.

Устоз шоир юз минглаб ихлосмандларини, минглаб шоғирдларини доғда қолдириб кетди.

Пушкин ўлганда рус шеърятининг қуёши ботди, деганларга жавоб ўлароқ ўша куни Лермонтов шеърят дунёсига келганди.

Ғафур Фуломнинг мотами куни устознинг ўзидек оташин бир шоир пайдо бўлди. У даврага чиқиб алам, фарёд билан шеър ўқиди:

Сўқир, ёвуз ўлим, минг дод дастингдан,
Зулматдай кирдингми, шеър майдониға.
Ажал, сен найзангни санчдингми чиндан
Ўзбек шеърятин паҳлавониға.

Олис фазоларга кетган ҳам қайтар,
Ботувчи қуёш ҳам чиқар билмай ҳад.
Наҳот она халқим алвидо айтар
Бугун Ғафур Ғулом бошида абад?
Дардли мусиқалар, ингрангиз бир бор,
Ўзинг ҳам йиғла, эй дилда қотган ғам,
Ёруғ бу оламда бормикан, ахир
Шоир ўлимидан ортиқроқ мотам!..

Бу Ғафур Ғулом орзу қилган ва лекин суҳбати насиб
қилмаган ёш Абдулла Орипов эди.

Қаранг, нақадар буюк ўхшашлик. Пушкин оламдан ўтган
куни Лермонтов, Ғафур Ғулом кўз юмган куни Абдулла Ори-
пов шеърятга кириб келди ва шеърят занжирига битта ол-
тин ҳалқа бўлиб уланди.

1996 йил, декабрь.

ЕЛКАСИНИ ҲАҚИҚАТ СИЛАГАН ИЖОДКОР

I

Бундан эллик йил олдин энди ўн олти ёшга кирган гўр бола эдим. Ҳар куни бир касб танлардим. Артист бўлсаммикин деб, Ҳамза театрининг остонасида кунни кеч қилардим, рассом бўлсаммикин, деб Ҳамдамий деган машҳур рассомнинг устахонасини супуриб, ҳар хил сувратлар чизардим. Рассомлар мактабига кириб, бирон йил ўқиб ҳам кўрдим. Кал Одил деган фотографа шоғирд тушиб хизматини қилдим. Доктор бўлсаммикин, деб медтехникумда озроқ таълим олдим. Қурилиш техникумига қатнадим. Солиҳ дарбознинг арқонларини судраб юрдим. Бу ҳам етмагандек, Карим қизиққа тақлид қиламан, деб бетимга минг хил бўёқлар суртдим.

Қайси касбни танламай, сал кунда ундан кўнглим совиб, бошқа касб пайига тушардим.

1936 йили қўлимга Абдулла Қаҳҳорнинг ҳикоялар китоби тушиб қолди. Ўқиб кўрдим... Яна ўқидим. Ўқийвердим. Бирдан ёзувчи бўлиш ҳаваси дилимга тушди. Ёзиб кўрдим. Сира ҳикояга ўхшатолмадим. Э, бу ҳам бўлмади, деб қаламни улоқтирдим. Эртасига яна ёзувчи бўлгим келаверди. Яна ёздим. Яна бўлмади, индинига яна ёзувчи бўлгим келди. Бу галги қарорим қатъийроққа ўхшарди. Кечаси ҳам, кундузи ҳам ёзавердим. Беш-ўн кун машқ қилгандан кейин, энди ёзувчи бўлдим деб, «Ишқивоз» деган ҳикоямни қўлтиқлаб «Муштум» журнали редакциясига бордим. Ўша пайтларда жуда машҳур бўлган фелъетончи Комил Алиев журналда ишлар экан. Ҳикоямни ўқиб туриб, тез-тез менга қараб қўярди. Охири ўқиб бўлгандан кейин папирос тутатиб, тутунини осмонга пуфлади-да, менга синовчан тикилиб қолди.

— Агар манави иккита журнални Фафурнинг уйига обориб берсанг, ҳикоянгни яхшилаб тузатиб бераман, — деди.

Фафур Фуломнинг шеър ва ҳикояларини ўқиган эдим. Хўп дейиш ўрнига, Абдулла Қаҳҳорга обориб берадиган нарсангиз йўқми, деб юборганимни ўзим ҳам билмай қолибман.

— Журналнинг бу сонида Абдулланинг нарсаси йўқ. Фафурники бор. Оборасанми?

Мен хўп дедиму, иккита журнални қўлтиқлаб йўлга тушдим. Фафур Фуломнинг уйи қайдалигини биламан. Икки марта орқасидан эргашиб, қорама-қора юриб уйигача боргандим.

Фафур Фулом уйида экан. Деворга тираб қўйилган велосипедга қараб ниманидир ўйлаб турарди. Нима учун келганимни, ким юборганини айтдим-да, иккита «Муштум»ни қўлига бердим. Йўлда кетаётганимда журнални варақлаб кўргандим. Унда Фафур Фуломнинг «Довдираш» деган қиссасининг бошланиши босилган эди. У қўлимдан журнални олди-ю шошиб кўзойнагини тақаркан:

— Ҳой бола, гилдиракка қиттайгина ел уриб юбор, — дея супа даҳанига ўтириб ўқишга тушди. То гилдиракка ел бергунимча терлаб кетдим.

— Комил ака давомини бериб юборсин, деб тайинлаган эдилар. Жуда зарур экан, — дедим юзимдан терни артарканман.

— Э, шунақа демайсанми, — деди Фафур ака ва жадал уйга кириб, арабча ҳарфда чиройли қилиб ёзилган тўрт- беш саҳифани буклаб қўлимга берди.

— Йўқотиб қўймайсанми? Эҳтиёт бўл, бола!

Қўлёзмани олдим у орқага қайтдим. Трамвайда, бир чеккада ўтириб, қўлёзмани ўқий бошладим. Жуда қизиқ экан. Афсуски, бошида нима бўлишини билмас эдим.

Келсам, Комил Алиев ҳикоямни таҳрир қилиб, машинкадан чиқазиб қўйган экан. Ё тавба, ҳақиқатан ҳам шунақами ё севинганимдан шунақа туйилдими, ҳикоям Абдулла Қаҳҳорникидан ҳам, Фафур Фуломникидан ҳам зўр чиқибди.

Орадан йигирма кунлар ўтиб, журналда бир бет бўлиб ҳикоям чиқди. Киоскадан беш нусха сотиб олдим. Ўртоқларимга тарқатиб, яна бешта олдим. Эртасига яна олдим. Сочларимни «поправка» қилиб, галстук тақиб, кечаси билан тўшак тагига бостирилган шимни кийиб кўчага чиқдим. Назаримда, ҳамма, ана, ёзувчи келяпти, деётганга ўхшарди. Юрганда оёғим ерга тегмаётгандек. Гапларим ҳам ғалати. Биров билан гаплашганимда ҳар бир сўзнинг охирига «нинг» қўшиб

гапираман. Масалан, «Овқатнинг едингизми?», «Товуқнинг ҳайданг», «Газитнинг ўқинг» деб гапира бошладим. Биров кулади, биров шунақа бўлса керак деб эътибор бермайди. Илҳомим жўш уриб, ҳар куни биттадан ҳикоя ёзаман. Журналдаги ҳикоямни бошқа редакциядагилар ҳам ўқишган экан, оборган нарсамни тўхтатмай босадиган бўлиб қолишди. «Ёш ленинчи»да «Дайди ошиқ», «Чарлстон», «Муштум»да «Севинчи» деган ҳикояларим босилди. Бир-икки ой ичида китоб қилса бўладиган ҳикоя йиғилиб қолди. Тўплаб нашриётга обордим. Ўша пайтда нашриётда китоб чиқариш имкони бор экан. Уч ой деганда «Тортиқ» деган китобим босилиб чиқди.

Ёзувчилар союзи атрофида ўралашадиган бўлиб қолдим. Одамлар билан: «ёзувчи Саид Аҳмад» деб кўришаман. Тошкентда нечта китоб дўкони бўлса, ҳаммасидан беш-ўнтадан сотиб олавердим. Тарқатдим. Ўзимдагилар эскиб қолаётгандек, яна янгисини олардим. Шундай қилиб, учиб-қўниб бирон йилни ўтказдим. Бирданига бошимга чақмоқ урилгандек гангиб қолдим. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналида китобим тўғрисида Абдулла Қаҳҳорнинг мақоласи босилибди. Ўқиб, кўзларим тиниб кетди! Бошим айланиб, ўтириб қолдим.

Абдулла Қаҳҳор китобдаги бирорта ҳикояни кўнгил учун ҳам дуруст демаган. Ҳаммасини бракка чиқарган. Кошки эди, айтадиган гапларини илиқ-иссиқ қилиб айтган бўлса, ачитиб-ачитиб айтган.

Ҳозирги савиям билан ўқисам, у кишининг айтган гаплари юз фоиз ҳақ эканига тан берардим. Аммо мен ўша пайтларда гирт гўдак «ёзувчи» эдим. Адабиёт ҳақидаги илмим Фафур Фуломнинг тўртта, Абдулла Қаҳҳорнинг олтита ҳикояси берган илм эди. На роман ўқиганман, на адабиёт назариясини биламан. Қизиқ бир воқеани олиб, охирида қизиқ қилиб тугатсам ҳикоя бўлади, деб ўйлардим. Мақолани ўқиганимдан кейин ҳар хил ўйларга бордим. «Абдулла Қаҳҳор мени кўролмайди: ўзидан ўтиб кетишимни хоҳламаяпти, икки кўчқорнинг боши бир қозонда қайнамас», деб шуни айтишади-да, деб ўйладим.

Нашриёт кассасидан пул олгани борган эдим. Абдулла Қаҳҳор ҳам журналдаги ўша мақоласига пул олаётган экан, аччиқ-аччиқ гапириб бир аламдан чиқайми, деб ўйладим.

— Домла, — дедим. — Ўша мақолага неча пул берипти? Ўзимга айтсангиз кўпроқ берардим-ку, — дедим.

Абдулла ака менга бошдан-оёқ қараб чиқди, нимадир демоқчи бўлиб ўйланиб қолди, кейин индамай кетаверди.

Унинг жавоб бермаганидан икки маъно англадим. У ё «нодон» деди, ё «шу эси йўқ бола билан талашиб ўтираманми, садқайи гапим» дегандек эди.

Бир йилга яқин ҳеч нарса ёзолмадим. Қўлимга қалам олишим билан кўзимга домланинг чимирилган қоши кўринаверади. Шундай алам ўтгандики, сира-сира чидаёлмасдим. Ҳатто бирон мажлисда битта-яримта ҳикоясини танқид қилсаммикан, деб ҳам ўйладим. Аммо нима деб танқид қиламан? Бунга қанақа асос топаман? Домла икки ямлаб бир ютиб қўяди-ку.

Ўша кезлари домлани жинимдан ҳам ёмон кўрардим. Илгарилари бўлар-бўлмасга атрофида ўралашавериб, кунига етти-саккиз марта салом берардим. Энди рўпара келганда салом бермай, индамай без бўлиб ўтиб кетавераман. Менинг бу қилиғимга Абдулла ака мийиғида кулибгина қўяқолади.

Профессор Муҳаммаджон Ўрозбоев бизга почча бўларди. Унинг тўйида Абдулла ака билан учрашиб қолдим. Домла кўк чой ичар экан. Менга чой буюрган эди, суюқ қилиб памил-чой дамлаб келдим. Атайин шундай қилганимни домла сезди. Бошқа одамга айтиб, кўк чой дамлатиб ича бошлади.

Абдулла ака менинг гўдакларча жириллашимга эътибор бериб юрган экан. Ўша тўй уни ёнига чақириб насиҳат қилди.

— Сиз ғалати одам экансиз-ку. Шу билим, шу савия билан ёзувчи бўламан деб юрибсизми? Бирорта роман ўқимай, адабиёт назариясини мутлақо билмай, атрофда бўлаётган воқеаларни таҳлил қилмай ёзувчи бўлмоқчимисиз? Ўқинг, кўп ўқинг. Чеховни ўқинг, Мопассанни ўқинг, Шchedринни ўқинг. Русча биласизми? Ана, билмайсиз. Маълумотингиз ҳам ўрта экан. Шеърда бахши бўлиб ўрта маълумот билан кун кўрса бўлар-ку, аммо прозада бахшилиқ кетмайди. Ҳатто кўчалардаги вивескаларни, кино афишаларини ўқиб русчани ўрганса бўлади. Майли, ёзинг. Аммо ўйлаб ёзинг. Ёзганларингизни менга опкелинг. Ўқиб, қўлимдан келганча тушунтириб бераман.

Ўша кундан бошлаб икковимиз яқинлашиб қолдик. Нимаики ёзсам, олиб бораман. Домла, бўлмайди, деб қайтариб беради. Етти-саккиз марта шундай қилгандан кейин домладан ҳафсалам пир бўлди. Бўлмайди, деб қайтиб берган

ҳамма ҳикояларни уёқ-буёғини сал-пал тузатиб, газеталарга чиқаравердим. Ҳаммага ёқади. Аммо домлага ёқмайди.

Абдулла аканинг ўзи ўша кезларда ниҳоятда гўзал ҳикоялар ёзарди. Ўқиб қойил қолардим. Қандоқ қилсам ўшанақа ҳикоя ёзаман, деб ўйлардим. Чеховнинг ҳамма китобларини йиғиб келдим. Ҳижжалаб ўқидим, барибир ҳеч нарсага тушунмадим. Русча билмагандан кейин нимасига ҳам тушунардим.

Қирқинчи йилларнинг бошида Абдулла Қаҳҳор Чехов ҳикояларини таржима қила бошлади. Пеш чиққанини пеш ўқийман. Ҳикоя қанақа бўлишини ўшанда билганман. Аммо меники сира уникига ўхшамасди. Чехов таъсирими ё кўп ўйлаганимданми, бир зўр ҳикоя ёздим. Очиғини айтсам, жумлаларини ниҳоятда чийратма қилиб юбордим. Персонаж тили худди ўзига мос, табиат манзаралари ҳам аниқ, қаҳрамон худди олдингизда тургандек.

Абдулла Қаҳҳорни бир қойил қолдирай, деб қўлтиқлаб журнал редакциясига бордим. Абдулла ака ишлаб ўтирган экан. Ҳикояни қўлига бердим. У қўлёзмани варақларкан, пичинг қилди:

— Яна ўша илгаригидақа чала-чулпа ҳикоями?

— Ўқиб кўринг-чи, қойил қоласиз, домла.

— Бўлмасам, бир айланиб келинг, ўқиб кўяман. Бировнинг олдида ўқиёлмайман. Айниқса, сизнинг нарсангизни ўқиётганда оғзимдан бирон ноҳўя гап чиқиб кетса, хафа бўласиз.

Ёзувчилар союзи ҳозирги Сулаймонова кўчасида эди. Журнал союз биносининг икки хонасига жойлашганди. Ҳовлига чиқиб, ўқиб бўлишини кута бошладим. Назаримда, Абдулла ака ҳикоянинг ҳар бир жумласини ҳаяжон билан ўқиётганга ўхшайверди. Ҳикояда ер қимирашидан кўрқадиган одам тасвирланган эди. У ҳамма вақт ана зилзила бўлади, мана зилзила бўлади, ҳаммани ер ютади, деб ташвишланади. Ҳикоя қаҳрамони уйланмаган, оила қурмаган. Барибир зилзила бўлса, ҳаммаси йўқ бўлиб кетади, деб ўйлайди. Унинг эртдан умиди йўқ. Емиш-ичишни ҳам бир кунлик харид қилади. Ҳовли-жойига ҳам қарамайди. Эртага зилзила бўлса оворагарчиликнинг нима кераги бор, деб ўйлайди. Ҳикоя нима билан тугаши ҳозир эсимда йўқ. Хулласи, жуда боплаб ёзганман. Ҳозир кирсам домла бағрига босиб табриклайди. Етук ёзувчи бўлганингиз қутлуғ бўлсин, дейди. Ана шундай хаёллар би-

лан банд эканман, домла папирос чеккани ҳовлига чиққанини билмай қолибман.

— Шоир, ҳикоянгиз стол устида турибди. Индамай олиб кетаверинг. Бўлмайди, — деди.

Ҳазиллашяпти деб ўйлаб кабинетга кириб, стол устида турган ҳикояни қўлимга олдим. «Зилзила» деб сарлавҳа ёзилган жойнинг тагига: «Ҳикоя қаҳрамони жинни. Рухий касал одам. Адабиётга жинниларни масҳара қилиш ҳуқуқи берилмаган», — деб ёзиб қўйибди. Ўқидиму оёқларим қалтираб кетди. Бўшашиб ҳовлига чиқдим. Домла скамейкада хотиржам ўтириб папирос чекарди. Унга нима дейишни билмайман.

Безрайиб қараб турибман.

— Домла, — дедим алам-изтироб билан. — Шуни ҳам ёмон дедингизми-а? Наҳотки бирон жойи сизга ёқмади?

— Ўтиринг, — деди у ёнидан жой кўрсатиб, — ҳикоянгиз менга мутлақо ёқмади. Аммо бир нарсадан жуда хурсанд бўлдим. Ҳикоя ёзиш техникасини пухта ўрганибсиз. Жумлаларингизга, диалогларингизга, қаҳрамон портрети тасвирига қойил қолдим. Аммо нимани ёзишни ҳалиям билмайсиз. Хулосаларингиз чатоқ. Айтадиган гапингизнинг тайини йўқ. Ҳикояни нима мақсадда ёзгансиз, билиб бўлмайди. Ёзишдан аввал нима демоқчиман, деб мақсадни аниқ билиб олиш керак. Сизда мутлақо мақсад йўқ. Қани энди илмингиз бўлса, адабиётнинг буюк мақсадларидан бохабар бўлсангиз, катта ёзувчи бўлиб кетардингиз. Ҳали ҳам кеч эмас, ўқинг. Олий мактабга кириг. Ёзишга қўлингиз жуда келишади. Тилни биласиз. Озроқ рассом бўлганингиз иш берипти. Персонажлар портретини аниқ чизяпсиз. Тасвирларингиз рангли. Афсус, илмингиз йўқ.

Домладан аразлаб, уч-тўрт ой кўринмай юрдим.

Қаттиқ хафа бўлгандим. Умуман кўринмайман, деган нијтда эдим. Бирдан «Ёш ленинчи» газетасида «Сароб» романи ҳақида икки подвал танқидий мақола босилди. Мақола романи мутлақо яроқсиз, ҳатто зарарли асар деб баҳолаганди.

Гапнинг очигини айтсам, «Сароб» менинг энг севиқли китобим эди. Бу китоб мени адабиётга бошлаб кирган устозим эди. Менинг учун гуё бутун дунёда «Сароб»га тенг келадиган китоб йўқ. Уни ёмон дейдиган одамни бўғиб ташлашга тайёр эдим!

Мақола босилгандан уч кун ўтиб, собиқ Иттифоқ Фанлар Академиясининг Ўзбекистон филиали ҳовлисида муҳокама мажлиси бўлди. Муҳокамага жамики катта ёзувчилар, адабиётшунос олимлар, юздан ортиқ китобхон келган. Кўпчилик жой тегмаганидан тик туриб қолган эди.

Ҳозиргидек эсимда. Ҳаво иссиқ. Муҳокама бўлаётган ҳовлининг орқасида катта дарахтзор боғ бор (ҳозирги Гагарин парк). Шу пайт бирдан булбул сайраб қолди. Одамлар булбул наъмасидан завқланиш ўрнига барабар кулиб юборишди. Роман қаҳрамони Саидийнинг қайнонасини автор Булбулигўё деб тасвирлаган. Президиумда ўтирган Фафур Фулом: «Ана, мақола булбулгаям, Булбулигўёга ҳам ёқмапти», деб юборди. Яна кулги бўлди.

Бир адабиётшунос (у кишининг номларини айтмайман, кейинчалик бу фикрларидан қайтганлар) «Абдулла Қаххор миллатчи Саидий орқали ўз ўтмишини ёзган, у ўз ўтмишига тупуриши керак эди», — деб даъво қилди. Бу гап ҳеч кимга ёқмади. Фафур ака «ҳой-ҳой, оғзингга қараб гапир, ука», деб танбеҳ берди.

Сўзга чиққанларга ҳадеб луқма ташлаб ўтирган мақола автори Ҳ. Мусаевнинг қилиқларига ғаш келган Фафур ака қайириб ташлади.

— Менга қара, укам. Битта саволимга жавоб бергин: сунбул деб нимани айтади?

Ҳамма жимиб қолди. У жавоб беролмасди. Билса ҳам эсанкирадим ё чинакамига сунбулнинг нималигини билмайдими, ҳарқалай, жавоб беролмай, ўсал бир ҳолатда жойига ўтирди.

Рақиб паст келган пайтларда Фафур ака жуда бийрон бўлиб кетарди. Ўрнидан туриб энди бизга навбат, дегандек, президиум столининг олдида чиқди.

— Романни мен ҳам ўқиганман. Ўқиганда ҳам мазза қилиб, яйраб-йайраб ўқиганман. Битта-яримта жузъий нуқсони бўлса бордир. Лекин халқ севиб ўқиётган яхши бир китобга сиёсий айб қўйиб, ўқувчини чалғитиш яхши эмас. Бунақа танқид адабиётга фойда эмас, зарар келтиради. Ундан ташқари, укажон, сунбулнинг нималигини билмайсан-у, романга баҳо берасанми? Бу мақола хато. Гапим тамом!

Муҳокама охирида Абдулла Қаххорнинг ўзига сўз берилди, у айтилган гапларга ортиқча ҳаяжонланмай, босиқлик билан

Ўз муносабатини билдира бошлади. Аммо «Абдулла Қаххор Ўз ўтмишини ёзган, у Ўз ўтмишига тупириши керак эди», деган гапга жавоб қайтараётганда бир оз қизишиб кетди:

— Мен бир темирчининг ўғлиман. Болалигим дам бо-
сиш билан ўтган. Менинг тупурадиган ўтмишим йўқ. Оғзимда
қанчаки тупук йиғилиб қолган булса, шу гапни айтган одам-
нинг башарасига тупураман!

Муҳокамада кўпчилик Абдулла ака томонига ўтди, “Са-
роб» яхши асар деб баҳоланди.

«Сароб»нинг оқланишига Абдулла акадан кўра мен кўпроқ
севинган эдим! Орадан сал вақт ўтиб энг яхши бадиий асарлар
учун эълон қилинган республика конкурсда, Садриддин Ай-
нийнинг «Куллар» романи билан «Сароб»нинг мукофотга са-
зовор бўлиши кенг китобхонлар олдида Абдулла Қаххорнинг
юзини ёруғ қилди.

«Сароб»дан икки нусха сотиб олдим. Биттасини қўлимдан
қўймай ўқирдим. Бу нусхада ўзимга ёққан чиройли жумлалар,
ўхшатишлар, ҳолатларнинг тагига чизиб қўйгандим.

«Мухторхондан офтобда колган чўмичнинг ҳиди кела-
ди, у ўпганда калтакесакнинг чирқиллашига ўхшаган товуш
чиқади», «Муродхўжа домланинг пешонаси янги мойлан-
ган қизил этикнинг тумшуғига ўхшарди», «Сиз Москвани
кўрмагансиз. У ёшлигимизда чойкутилар устида сувратини
кўрганимиз Москва эмас...»

«Саидий Мунисхоннинг ёнида юриб, кечаси чироғ билан
юрган кишидай бўлиб қолди: у ҳеч кимни деярли кўрмайди,
уни ҳамма кўради», «Муродхўжа домла ўзининг юриши би-
лангина эмас, бошқа яна бирмунча сифатлари билан ҳам
ўрдакка ўхшайди. Ўрдакнинг уч хислати бор: ҳавода — учади,
ерда — юради, сувда — сузади. Домла мактабда — муаллим,
қишлоқда — ер эгаси, меҳмонхонасида, гарчи ошкора бўлмаса
ҳам, — савдогар», «...У ўтираётиб «ҳи» деди-да, ҳеч нарсадан
ҳеч нарса йўқ Саидийга «сиз товуқсиз» деди. Ёқубжон ҳамма
вақт бир нарса демоқчи бўлса, аввал шундай бир нотайин
ва кўпинча совуқ гапни айтиб, изоҳини кечиктиради. Бунини
ҳамма, жумладан, Саидий ҳам билар эди. У то изоҳ бергунича
Саидий товуқ бўлиб туратурди».

Бир вақтлар мен «Сароб»ни ёддан айтиб бера олардим.
Сўзма-сўз, жумлама-жумла, бирон сўзини тушириб қолдирмай
айта олардим. Мана, романни ўқиганимга қирқ тўққиз йил

бўлди. Юқорида мисолга келтирганим жумлаларни китобга қарамай ёзипман. Баъзи жумлаларда сўзлар жойини алмаштириб юборган бўлсам, ҳурматли ўқувчилардан узр сўрайман.

Мен, умуман, Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги хотираларимни бирон ҳужжатга қарамай, мисолларни китобдан кўчирмай жонлантирмоқчиман.

Ўттиз беш йил орқасидан соядек эргашиб юриб, эллик йил китобини қўлдан қўймай ўқиб, сафарларда ҳамроҳ бўлиб, ҳаётида юз берган ҳам қувончли, ҳам кўнгилсиз дамларга гувоҳ бўлиб юрганимдан хотирамда ҳамма-ҳаммаси муҳрланиб қолган экан.

Хотираларимни адабиётшунос олимлар Қаҳҳор ҳақидаги илмий ишларига бир ҳужжат деб билсалар, асло хато қилмаслар.

Ушбу сатрларни унинг боғида, менга ундан мерос бўлиб қолган боғининг айвонида ўтириб ёзипман. Ҳамма воқеалар кўз олдимдан ўтяпти. Бу айвонда тонготар суҳбат қурган Ҳабиб Абдуллаев, Хадича Сулаймонова, Константин Симонов, Берди Кербобоев, Муҳаммаджон Ўрозбоев, Ғафур Ғулом, Халил Раҳматуллин, Собит Муқонов, Алексей Сурков, Степан Шчипачев...

Шу топда мен ана шу буюк алломалар, адибу удаболар даврасида ўтиргандекман. Овозлари қулоғим остида жаранглаб турибди. Абдулла ака меҳмонлар билан гоҳ қизгин баҳсга киришади, гоҳ назокат билан меҳмоннавозлик қилади.

У жуда чиройли кулади. Кулгиси ҳам ҳикоялари каби қисқа ва маъноли эди.

Устозни эслаб қўлимга қалам олдим, хотираларни ўзи ўргатгандек, ўзи таълим бергандек қисқа ва ифодали ёзишга ҳаракат қиламан.

II

Минг тўққиз юз эллик еттинчи йилнинг ёз кунларидан бирида Абдулла ака «Муштум» редакциясига кириб келди.

— Ишни вақтлроқ тугатинг, шоир, боққа кетамиз. Кибриё Самарқандга, Аний куёвиникига кетган, — деди. — Саидага, бугун келмайман, деб телефон қилиб қўйинг.

Саидахон ўша пайтдаги «Совет Ўзбекистони маданияти» газетасида ишларди. Телефон қилиб, розилигини олдим.

Абдулла аканинг бирор зарур гапи бўлса керак, деб ўйладим. У кишининг «Победа» машинасида боққа қараб йўл олдик.

Абдулла ака рулда. Мен ёнида ўтирибман. Орқа ўриндикда Абдулла аканинг эллик йиллик юбилейига атаб чиқарилаётган уч томлик «Танланган асарлари»нинг биринчи томи.

Жуда ҳавасим келди. Қаранг, ўз машинасида ўз боғига кетяпмиз. Орқада биринчи томи. Кўксиди «Олий Совет депутати», «Давлат мукофоти лауреати» деган нишонлар. Мен ҳам шунақа мартабага эришармиканман, деган гап кўнглимдан ўтди.

Орадан қанча йиллар ўтиб, менинг ҳам бир томлик «Хазина» деган китобим босилиб чиқди. Кичикроқ бўлса ҳам, «Москвич» машинали бўлдим. Атайлаб Абдулла аканинг уйига бориб, юринг, гап бор, дедим.

Одатда нимага, қаяққа, деб суриштирадиган Абдулла ака жиддий бир гап бўлди, шекилли, деб, индамай «Москвич»га чиқиб ўтирди. Абдулла ака ёнимда ўтирипти. Машина ўзимники. Орқа ўриндикда бир томлик китобим.

— Домла, — дедим. — Эсингиздами, эллик ёшли юбилейингиз арафасида машинангизда боғингизга борганмиз. Ўшанда уч томлигингизнинг биринчи томи орқада силкиниб келган эди. Жуда-жуда ҳавасим келганди. Мен қачон шунақа бўламан, деб орзу қилган эдим. Мана, бутун сизчалик бўлмасам ҳам, ҳар қалай, ниятимга етдим.

Абдулла ака мулойим илжайди.

— Барака топинг. Одамзот ҳасад қилмаслиги керак. Ҳавас қилиши керак. Ҳавас қилган одам муродига етади.

Абдулла ака ҳавасли, инсофли одам эди. Мол, давлат кетидан қувмасди. «Синчалак» қиссаси рус тилида Москванинг «Знамя» ҳамда республикамизнинг «Звезда Востока» журналларида босилди. Икки тилда китоб бўлиб чиқди. Аммо «Шарқ юлдузи» журналига бермади. Нега ундай қиласиз, деб сўраганимда, одам боласида инсоф бўлиши керак. Бу журналда асари навбат кутиб ётган қанча ёзувчилар бор. Ўшаларники чиқсин, деди.

«Синчалак» фильми учун ёзган сценарийсига жуда катта пулга шартнома тузилганди. Домла пулини ҳам олди. Боққа келсам, юринг, шаҳарга тушиб чиқамиз, деди. Киностудияга бордик, директордан шу пулнинг икки минг сўмини қайтариб

олишларини талаб қилди. Директор договорни Москвада тасдиқлашган, қайтариб олишга ҳаққимиз йўқ, дейишига қарамай бухгалтерияга кириб пулни топшириб, кассирдан тилхат ёздириб чиқди.

Қайтиб келаётганимизда нега ундай қилдингиз, деб сўрадим.

— Бошқа авторлар билан олти мингга шартнома тузишар экан. Нима учун менга саккиз минг беради? Бунақа пулга муҳтож эмасман.

Домла Москвага пленумларга борганда, албатта, ўша ерда, таълим олаётган аспирантларга, студентларга баҳоли қудрат моддий ёрдам кўрсатарди. Москвада ўқиб олим бўлиб келганлардан биттаси Абдулла аканинг «Синчалак» қиссасини асоссиз танқид қилиб чиқди.

— Мана, — дедим Абдулла акага. — Шу нонкўрга ёрдам бергандингиз. Яхшиликка ёмонлик деб шуни айтадилар-да.

Абдулла ака бу гапимга қўшилмади.

— Нима, ўқиб олим бўлгандан кейин мени мақтасин, деб ёрдам берибманми? Илм олсин, муҳтож бўлмасин, деб ёрдам берганман. Энди ўз ақли, илми буюрган ишни қилаверсин.

Элигинчи йилларнинг охирларида уй-жойдан танқислик сезардик. Буни Абдулла ака билиб юрган экан. Бир куни мени чақириб, ер олиб берсам, уй қура оласизми, деб қолди. Саидахон билан маслаҳатлашиб жавоб беришимни айтдим. Эртасига Саидахон билан икковимиз гамхўрлиги учун Абдулла акага миннатдорчилик билдиргани уйига бордик. Устоз машинасига ўтқизиб, ишчилар шаҳарчасидаги Янгиариқ кўчасидан ер кўрсатди. Жой бизга ёқди. Кейин билсак, бу жой Абдулла акага ажратилган экан. Шаҳар советига мени етаклаб бориб, номимга қарор чиқаздириб берди. Шу жойга уй қурдик. Дарахт экдик. Эккан гилосимиз нишонага биттагина ҳосил қилди. Пишганда узиб, оппоқ қоғозга ўраб Абдулла акага олиб бордим...

Нимагаки эришган бўлсам, ҳаммасига Абдулла ака сабабчи. У кишига берилган ерга уй қурдим. Меҳр қўйиб парвариш қилган боғини ҳам менга ташлаб кетди. Ҳозир шу боғда устоз чироғини ёқиб ўтирибман.

Илгаригидек, худди Абдулла Қаҳҳор ҳаёт пайтидагидек бу богдан ижод аҳлининг қадами узилмайди. Шоирлар, ёзувчи-

лар келишади. Ва албатта, Абдулла ака тўғрисида, унинг таланти тўғрисида соатлаб гап бўлади.

Бу боққа келиб, у кишини ёдга оладиганларнинг ҳаммаси устоз ҳимматини кўрган ижодкорлар.

Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Ўткир Ҳошимов, Учқун Назаров — эндигина қўлларига қалам олиб ижод чорраҳасида ҳардамхаёл бўлиб турганларида устоз Абдулла Қаҳҳор уларнинг қўлларидан тутиб, ижоднинг нурли йўлига олиб чиққан эди. Бугунги етук шоир, ёзувчи бўлиб етишган бу ижодкорлар устозни ёдлаб боққа келишади.

Абдулла Қаҳҳор чинакамига сўз заргари эди. Кичик бир ҳикояси ҳам соат механизмидек аниқ деталлардан ташкил топарди.

Кремлдаги «Оружейная палата» музейида фил суяги ва биллурдан ишланган шаршара макети бор. Битта тутмани боссангиз, биллур худди шаршарадек ҳаракатга келади. Музей ходимининг айтишига қараганда, агар шу шаршара деталларидан бирини олиб қўйса, юзга яқин деталь сочилиб кетар экан. Ўша шаршарани кўриб, Абдулла аканинг ҳикояларини эсладим. У кишининг ҳикояларидан биронта вергулми, сўзми олиб ташланса, ҳикоя сочилиб кетади.

Устоз асарларида ҳар бир сўз ўз ўрнида. Персонаж ҳолати ҳам, тасвирланган буюм ҳам, жумлаларнинг узун ё қисқалиги ҳам асар мақсадига аниқ хизмат қилади. Асарнинг биронта сўзига тегиб бўлмайди.

Мен тажриба учун устознинг «Ўғри», «Бемор», «Анор» ҳикояларидан баъзи сўзларни олиб ташлаб кўрдим. Бўлмади. Ҳикоя бир устунни олиб ташланган айвонга ўхшаб, лапанглаб қолди.

Олтмишинчи йилнинг йигирма саккизинчи апрель куни Абдулла акага кўрсатиш учун «Турналар» деган ҳикоямни олиб бордим. Ҳикоя у кишига ёқди. Бир жумлани ўчириб ташлаб, «ана энди яхши бўлди», деди.

— Э, яхши бўлмай ўлсин. Барибир битта бўлса ҳам ёқмайдиган жойи чиқди-ку, — дедим.

— Асарингиз бенуқсон бўлиб босилса қандоқ яхши. Битта сўз учун ҳам, битта жумла учун ҳам ёзувчи танқид бўронига учраши мумкин. «Тўлқинлар» деган ҳикоянгизни эсланг. Газетага бостирмасдан олдин менга бир кўрсатиб олганингизда бунақа бўлмасди.

Дарҳақиқат, «Тўлқинлар» деган ҳикоям «Совет Ўзбекистонинда» босилгандан кейин Абдулла ака ўқиб, бош чайкаган эди.

— Биттагина жумла шундоқ яхши ҳикояни хароб қипти. Наҳотки ҳайвон учун одам ўлса. Одам одам учун ўлиши керак.

Ҳикояда колхоз раиси бўлган бир аёл селда қолган молларни қутқараман деб, дарёга чўкиб кетарди.

— Ҳикоянинг ҳамма жойи мукаммал. Тили ҳам, тасвир ҳам, ҳолат ҳам ниҳоятда яхши. Манаман деган ёзувчи ҳавас қилса арзийдиган ҳикоя. Афсус, битта жумла шунча меҳнатни йўққа чиқазган.

Барибир устознинг бу гапидан ҳам дилим оғриди. У кишининг ҳақ эканликларини орадан уч-тўрт ой ўтиб тушундим. «Литературная газета»да Чингиз Айтматовнинг «Адабиётда инсонпарварлик» деган мақоласи босилди. Унда менинг ҳикоямдаги ҳайвон учун одам ўлиши ғайри инсонпарварлик, деб баҳоланган.

Шунда зўр санъаткорлар бир хил фикрлашларига тан берганман. Абдулла ака нима деган бўлса, Чингиз ҳам худди шундай депти.

Олтмиш иккинчи йили союз богида «Уфқ»нинг биринчи китобини тугатиш арафасида эдим. Кунлардан бир кун Абдулла ака, шоир, нима ёзипсиз, деб сўраб қолди. Мен роман ёзаётганимни, бутун-эрта тугатишимни айтдим.

Абдулла аканинг роман ёзишимга ишонмагани кўзидан билиниб турарди. Унинг бу хил қарашига ғашим келди, бир кўрсатиб қўяй, деб кечаси билан ухламай романнинг қолган охириги бобини ёзиб тугатдим.

Эртасига, тушликдан кейин липа тагида ўтирганимизда Абдулла ака роман нима бўляпти, деб яна сўради. Тугатганимни айтдим.

— Қани бўлмасам, юринг буёққа.

Домла кетидан эргашиб, шийпонга чиқдим.

— Романда бўладиган воқеани эринмай бир айтиб берингчи. Чатоғи бўлса, машинкага бермай тузатасиз.

Мен бир чеккадан айтиб бердим. Охирида Икромжоннинг қочоқ ўғлини тўқайда ов милтиғи билан отиб ўлдириши у кишига ёқмади.

— Зинҳор-базинҳор бундай қила кўрманг. Ўз боласини ўлдирган отани ўқувчи лаънатлайди. Одам ўлдирган киши ижобий қаҳрамон бўлолмайди. Йўқ, бошқа йўл тутинг!

Хайрон бўлиб қолдим. Қаёқдан ҳам домлага айтиб берибман. Ҳали битгани йўқ, деб қўяқолсам-ку бўларди-я. Энди қандоқ қилиб тузатаман? Роман бошидан Турсунбойнинг ўлимига тайёргарлик кўриб келганман, қанчалар деталлар, гаплар шу мақсадга бўйсундирилган. Яна бошқатдан ёзиб чиқаманми?

Кечаси билан ўйлаб чиқдим. Тузатишнинг сира иложи йўқ. Бола ўладими, йўқми, отаси отиши шарт. Отмаса бўлмайди, роман бузилади. Тонготар пайти калламга ялт этиб бир фикр келди. Юзлаб саҳифаларни тузатмай, сўнгги саҳифаларни бошқатдан ёзмай, бир оғиз сўз билан устоз айтган гапни қилиш мумкин экан. Икромжон ўғлини отади. Аммо ўқ тегмайди. Шунда у «хайрият, тегмади», дейди. Вассалом.

Абдулла акани эрталаб йўқлаб чиқсам, шаҳарга тушиб кетган экан. Кечгача кутдим. Ўша куни боққа қайтиб келмади. Эртасига келиши билан романни қандай қилиб тузатганимни шошиб-пишиб гапириб бердим.

— Мана бу бошқа гап. Иккита сўз билан бир дунё иш қилибсиз! Энди сизга оқ фотиҳа бердим. Романни бира тўла босилиб чиққанда ўқийман.

Юриб эмас, учиб шаҳарга жўнадим.

«Шарқ юлдузи» журналида роман босилиб чиққанда анча вақтгача Абдулла акага кўринмай юрдим. Бу инжиқ одам, албатта, битта-иккита хато топади, деб рўпара келгани юрагим дов бермасди.

Абдулла ака «Муштум»га телефон қилиб, Саид Аҳмад келса, албатта, менга учрашсин, деб тайинлаган экан. Бормай иложим қолмади. Шелковичная кўчасига бурилганимда юрагимни ваҳм боса бошлади. Эшик ёнбошидаги кўнғироқ тутмасини журъатсизгина босарканман, Абдулла аканинг чимирилган қошлари кўзимга кўриниб кетди.

Хайрият, устоз яхши кутиб олди.

— Қўрқманг, романингиз жуда яхши. Ҳатто аъло деса ҳам бўлади, менга жуда ёқди. Кўпдан бери бунақа роман ўқимаган эдим. Ўтиринг, шоир. Гаплашамиз.

Оббо, дедим ичимда. Ёққан бўлса бўпти-да, яна нимасини гаплашарканмиз?

Чой устида романинг фазилатлари тўғрисида узоқ гапирди. Бу гаплар қулоғимга кирмасди. Қачон ўша «гаплашамиз»ни

бошларкин, деб тоқатсизланаман. Асабларимни танбур симидек таранг қилиб қўйиб, ўша «гаплашамиз»ни бошлади.

— Охири чатоқ. Романда айтилган гапларнинг ҳаммаси бу боланинг ўлими билан якунланыпти. Бундоқ бўлмаслиги керак.

— Домла, роман журналнинг икки сонида босилиб, тарқаб бўлди-ку, нимасини тузатаман?

— Тузатинг деяётганим йўқ. Алоҳида китоб бўлиб чиқишига битта чиройли боб қўшинг. Икромжонни яхши кайфиятда бир кўрсатиб қўйинг. Ўқувчи сал эркин нафас олсин.

Айтмоқчи бўлган гапини тушундим. Дарров ҳўп, деб ваъда қилдим. Уйга келиб ўйлаб-ўйлаб Икромжоннинг ёғоч оёгини ечиб қўйиб, Дилдорнинг ўғлини тиззасига олиб ўтирганини, болани онаси олиб кетганда тўнининг барида гўдак ҳиди қолганини, бу ҳиддан гангиганини ёздим.

Союз клубида қандайдир мажлис бўлаётган эди. Абдулла ака президиумда ўтирарди. Юраги сал безовта бўлди, шекилли, менга бир буклоғлиқ қоғоз туширди. Ўқисам: «Биринчи уйдаги вешалкада менинг пальтом бор. Шунинг чўнтагидан калитни олиб, машинанинг кармашкасидан дорини келтириб берсангиз. Юрагим оғрияпти», — деган ёзув.

Дорини олиб келиб, президиумга чиқиб қўлига бердим. Ёнидан жой кўрсатиб, ўтиринг, деди. Тилининг тагига валидол ташлаб бирпас жим ўтирди. Кейин сал чехраси ёришиб, романни нима қилдингиз, деб сўради.

Ёзганимни олиб келган эдим. Қўлига бериб, пастга тушиб жойимга ўтирдим. Икки кўзим домлада. Кўзойнак тақиб қўлёзмамни ўқияпти. Юзидан ёққан-ёқмаганини билиб бўлмасди. Ҳаммаси бўлиб машинкада тўрт саҳифа бобни Абдулла ака шошилмай ўқиди. Охири қоғоздан бош кўтариб бирпас ўйланиб туриб қолди. Кейин залдан мени қидириб майин илжайиб қўйди. Хайрият-э, деб юборибман!

Ёнимда ўтирган танқидчи Умарали Норматов, нимага унақа деяпсиз, деб сўраб қолди. Кейин айтаман, деб тирсагидан босиб қўйдим.

Мажлис тугагандан кейин Абдулла ака чиройли боб ёзганимни айтиб, бу китобни Ҳамза мукофотига қўйиш керак, деди.

Ўша куни мен дунёдаги жамики ёзувчилар ичида энг бахтлиси эдим!

Қувончим танамга сифмасди. Ёзувчилар союзига борганимда Абдулла ака билан учрашиб қолдим. У киши бир гап айтди. Дунё кўзимга қоронғи бўлиб кетди.

— ТошДУнинг филология факультетида романингизни муҳокама қилишмоқчи. Бир-иккита қитмир олимчалар романи йўққа чиқазишмоқчи, ҳушёр бўлинг. Бунга йўл қўймаслик керак.

Нима қилишимни билмай ҳайрон бўлиб турган эдим, Абдулла аканинг ўзи менга далда берди.

— Хафа бўлманг. Муҳокамага мен ҳам бораман. Қани, улар билан бир беллашиб кўрайлик!

Мажлисга табиатим тирриқ бўлиб бордим. Уч-тўрт кишининг романи бадном қилиш учун жиддий тайёргарлик кўргани билиниб турарди. Зал тўла одам. Студентлар ҳам, ўқитувчилар ҳам кўп. Йиғилган студентлар Абдулла акани асарлари орқали билишарди. Кўпчилиги ўзини кўрмаган, овозини эшитмаган эди. Студентлар шовқин кўтариб, муҳокамани Абдулла Қаҳҳор бошлаб берсин, дейишди. Факультет декани Абдулла Қаҳҳорга сўз беришга мажбур бўлди.

Абдулла Қаҳҳор ўзига хос қисқа-қисқа жумлаларда, аниқ ва таъсирли қилиб романинг фазилатларини гапирди. Роман бугунги ўзбек адабиётида ижобий бир воқеа деб баҳолади. У ўз фикрини романдан мисоллар олиб исботлаб берди.

Шундан кейин яна бир икки одам сўзга чиқиб романга яхши баҳо берди. Китобни бадном қилишга уринганлар қиличи синиб, қалқони тешилган сарбоздек бўшашиб қолишди. Сўзга чиқишга журъат қилолмай рўйхатдан ўз номларини ўчиртириб қўйишни сўрашди. Аммо баъзи танқидчилар ҳарқалай романга бир-иккита кесак отиб қолишди.

Шундай қилиб, устоз адиб аралашиб, «Уфқ»ни маломатдан қутқариб қолди.

Сал кун ўтмай роман Ҳамза номидаги Давлат мукофотига номзод қилиб кўрсатилди. Шу муносабат билан Абдулла Қаҳҳор газетага роман номзодини қувватлаб бир мақола ёзди. Мақолада айтилган гаплар ўша муҳокама мажлисидаги нутқининг тартибга келтирилган нусхаси эди.

Ўша йили Ҳамза мукофоти ҳеч кимга берилмади. Бунга менинг китобим ва мақола ёзган Абдулла Қаҳҳор сабаб бўлганди.

Мақола «Яхши ёзувчиларимиздан Саид Аҳмаднинг «Уфқ» китоби тенгқурлари орасида ярқираб турибди» деб бошланарди.

Юқори лавозимда ишлайдиган бир ёзувчи ўртоғимизнинг романи ҳам «Уфқ» билан тенг ёзилган эди. Абдулла ака «тенгқурлари» деб ўша романга шама қилган эди. Абдулла Қаҳҳорнинг номини ҳам эшитишни истамайдиган бу одам мукофот тақдирини ҳал қиларди. Шундай қилиб, «Уфқ» баҳона Асқад Мухтор ҳам, Шайхзода ҳам мукофотдан қолиб кетишди.

Барибир орадан ўн тўрт йил ўтиб, «Уфқ» шу мукофот билан тақдирланди. Афсуски, Абдулла ака мен лауреат унвонини олганимда оламда йўқ эди.

Устоз адиб ўзига хиёнат қилган одамни асло кечирмасди. Улардан нафратланарди. Ўз тили билан айтганда, ўшанақаларни «бошидаги шапкасининг тутмасидан оёғидаги ботинкасининг учигача» ёмон кўрарди.

Умуман Абдулла ака тенги устозларнинг ҳар бири ўзига хос бир олам эди. Бири ҳазилга мойил, бири ниҳоятда жиддий, бири бепарво, бири зукко.

Масалан, Фафур ака катта-кичikka хафа бўлмасмикин, деб ўтирмай, ҳазил қилаверарди. Ҳазилнинг оғир ботганини билса, эртасига уйига бориб бўлса ҳам узр сўраб, кўнглидан чиқазиб юборарди. Ойбек ака бачканаликни суймасди. Жиддий, доно гапларга ўч эди. Шайхзода бировдан хафа бўлганини сира сездирмай ичига ташларди. Миртемир ака олдин яхшилаб узр сўраб, кейин ҳазил қиларди.

Абдулла ака билан Фафур Фулом кўпинча гапи-гапига тўғри келмай «жиқиллашиб» қолишарди. Иккови ҳам пичингга уста, гапни яхши мергандек аниқ мўлжалга урадиганлардан. Фафур аканинг ҳазили меъёридан ошганда Абдулла ака «жирилларди». Абдулла аканинг ҳазили меъёрига етмаёқ Фафур ака «лўлилик» қиларди. Шундай қилиб, улар бир-бирлари билан тез-тез аразлашиб, маълум вақтгача ораларидан «қора мушук» ўтиб, борди-келди қилмай юришарди.

Минг тўққиз юз олтмиш иккинчи йилнинг тўққизинчи май куни ёзувчилар боғида маёвқа бўлиши керак эди.

Фафур Фулом негадир эрталаб соат тўққизлардаёқ боққа келиб олган эди. Ижодий уй ходимлари икки туп азамат липа тагига жой қилиш билан банд. Боғ директори Сергей Айрапетянц Фафур акага дастурхон ёзиб, бир ликопчада янги чиққан қулупнай, яна бир ликопчада эртапишар гилос қўйди.

Ўша кезларда мен боғда яшаб, Азиз Несиннинг ўзбек тилида чиқадиган ҳикоялар тўпламини таҳрир қилаётган эдим.

Ғафур акага чой олиб келиб ёнига ўтирдим. У мен қуйиб берган чойни истар-истамас ҳўплаб, Абдулла Қаҳҳорнинг боғига ҳадеб қарайверди.

Бундан икки ой олдин Ғафур ака билан Абдулла ака гап таллашиб, бир-бирлари билан аразлашиб қолишган эди. Абдулла аканинг айвонидан Маъмуржон Узоқовнинг лентага ёзиб олинган қўшиғи баралла эшитилиб турарди.

— Домланг нима иш қияпти? — деб сўради Ғафур ака ногаҳон.

Ғафур акага алам қилсин деб, атайин ошириб гапира бошладим.

— Э, иш катта, домла маёвкага келган меҳмонлар кириб қолиши мумкин, деб дастурхонни ноз-неъматларга тўлдириб ташлаган. Қазӣ дейсизми, сомса дейсизми, ҳасип дейсизми, варақи дейсизми...

Ғафур ака қўл силтаб, гапимни бўлди.

— Мунча эзмаланасан! Гапни чўзмай тўғрисиини айт. Мени ҳам дастурхонга чақирармикин?

— Билмасам, — дедим. — Аразлашиб қолгансизлар-ку. Чақирмаса керак.

Ана шу кейинги гапим мўлжалга бориб тегди. Ҳамма вақт, ҳар қандай тўкин дастурхоннинг азиз меҳмони бўлган Ғафур Фуломдек бир одам буёқда қолиб қаёқдаги «қаланғи-қасанғи ёзувчилар» меҳмон бўладими, деб ўйлаётгани шундоққина кўзидан билиниб турарди.

— Чақирмайди-я, чақирмайди! — деди ўз гапи ўзига нашға қилиб. — Минг йиллик қадрдоним бўлатуриб чақирмайдими?

— Шунақа экан нега аразлашасиз? Уришманг эди-да!

— Домлангни тили ёмон. Турган-битгани заҳар.

Ғафур ака шундай деятуриб, патнисдаги ликопчаларни дастурхонга зарда билан қўйди-да, қани тур, ол бунӣ, деди.

Патнисни қўлимга бериб, ўрнидан турди.

— Сен бунӣ чирманда қилиб чаласан, мен ўйинга тушиб, боғига кириб кетаверамиз.

Мен патнисни черта бошладим. Ғафур ака ярим тожикча, ярми ўзбекча ашула бошлаб ўйинга тушди-да, боққа йўғалиб кета бошлади.

Абдулла ака Тожикистоннинг Ашт қишлоғида, рафиқаси Кибриёхоним Самарқандда туғилган. Иккови ҳам тожикчани

яхши билишарди. Ғафур ака атайин уларга тегажонлик қилиб шунақа ашула бошлаган эди.

Қанд есанг киссамга-ё
Қандалатига қарзим бор.
Шер Абдулла жоно,
Шер Абдулла жон!..

Ногоҳон ашуладан ҳайрон бўлиб, ичкаридан чиққан Абдулла ака шох ташлаб ўйнаб келаётган Ғафур акани кўриб кулиб юборди. У кичкинагина пичоқча билан апельсин арчиб турган эди. Ғафур ака атайин буралиб-буралиб шох ташлаб, минг хил муқомлар қиларди.

— Бўлди, бўлди, ярашдик. Ўйинни тўхтат, жинни! — деди Абдулла ака.

Ғафур ака ўйинни тўхтатмай, деди:

— Кечирдим, деб айт. Бўлмаса, шу ўйнаганимча ўйнаб, қайтиб чиқиб кетавераман.

— Бўлди, кечирдим, — деди Абдулла ака.

Иккови қучоқлашиб кўришиб кетишди. Униси, вой соғинтирдинг-ку, деса, буниси кечадан бери тушимга кираётган эдинг, деди. Ораларидан худди ҳеч гап ўтмагандек, апоқ-чапоқ бўлиб шийпонга чиқишди. Айтганимча, дастурхон ниҳоятда безатилган эди. Ўтиришди. Ғафур ака менга имлади.

— Ҳой, бола, ишинг битди, энди сен кетавер.

— Нега кетарканман? — дедим. - Бу уйда мен ҳам меҳмон, сиз ҳам меҳмон. Кетмайман!

Шийпондан Чимён тоғлари аниқ кўриниб турарди. Ҳаво тоза, заррача ғубор йўқ. Девор тағларига экилган смородина гуллаган. Ҳиди боғ ичида айланиб юрипти. Чирчиқ тарафдаги боғлар оппоқ гулларга бурканган. Шийпон шифтига уя қураётган икки қалдирғоч тинимсиз келиб-кетиб турибди.

Икки дўст бир-бирини жуда соғинишган экан. Гаплашмаган гапи қолмади.

Икковининг сирлашадиган гапи бор шекилли, менинг ўтиришим малол келгандек, тез-тез қараб қўйишди. Ғафур ака жаҳл билан деди:

— Қанақа боласан! Единг-ичдинг, бўлди-да. Бор, Кибриёхонга қараш. Нима қиласан, ўзингдан катталарнинг гапига қулоқ солиб?!

Ғафур ака, қаттиқроқ гапириб юбордим, хафа бўлди, деб ўйлаб, гапнинг буёғини қизиқчиликка буриб юборди.

— Сен ҳам катта ёзувчи бўлганингда ёш ёзувчи шогирдларингга шунақа зарда қилиб, хумордан чиқарсан, — деб, бир қошини учуриб қўйди.

Ўша кун икки дўст ўзгача бир яйраб, қулишиб ўтиришди.

Соат ўн иккидан сал ошганда липа тагига одамлар йиғилиб бўлди. Яшин ака, Ғафур билан Абдуллани чақир, деб одам киритди.

Чиқиб кетишаётганда Ғафур ака менга қараб: «Маза қилдинг-а», деди. Мен нега маза қиларканман, деб ҳайрон бўлдим.

Маёвка жуда яхши ўтди. Санъаткорлар ҳам таклиф қилинган экан, қўшиқлар авжга чиқди.

Ғафур ака давранинг гули бўлиб, ҳаммани оғзига қаратиб ўтирди. Ашула айтди, ўйинга тушди, аскияга қўшилди. Бир қанча ёзувчиларга ҳазил шеърлар тўқиди.

Ўша кун ийишонда икки дўстнинг бир-бирини ялаб-юлқаб ўтказган дақиқаларини эсдалик учун суратга тушириб қўйдим.

Китобларда, журналларда тез-тез босилиб турадиган икковининг суратини минг тўққиз юз олтмиш иккинчи йили тўққизинчи май — Ғалаба кун илёнкага туширган эдим.

Ўша кун кечкурун суратни ишлаб, қоғозга кўчириб Абдулла акага икки нусхасини бердим. Кейин шу сурат ҳақида битта китобингизни эсдаликка ёзиб беринг, деб сўрадим.

Абдулла ака китобини бермади.

— Биз ҳар кун кўришиб турадиган кишилармиз. Эсдалик ё узоқ одамга берилади ё ўладиган одамдан олинади. Ҳозирча тирикмиз. Эсдаликнинг ҳожати йўқ, — деди.

Бу гапнинг маънисига ўша вақтда тушунмаган эканман. Орадан беш йил ўтгандан кейин тушундим. Бир умр дилимда армон бўлиб қолган бу воқеани ҳаяжонсиз гапириб бўлмайди.

Кейин гаплашамиз.

III

Марҳум бўлиб кетган устозлар ҳақида хотиралар ёзарканмиз, биз ҳам шу зотлар сафида эдик, деган маънода иш тутмаслигимиз керак. Ғафур Фуломлар, Ойбеклар, Абдулла

Қаҳҳорлар олдида биз қўл қовуштириб турадиган шогирд-баччалар эдик. Шу устозларнинг ҳар бир сўзи, ҳар бир сатри мўътабар дарслик бўлганини мутлақо инкор қилиб бўлмайди. Уларнинг обрўсига, тутган мавқеига шерик бўлишга асло ҳаққимиз йўқ.

Абдулла Қаҳҳор ана шунақа иш тутадиганлар тўғрисида «Ўз фойдасини кўзлаб менга меҳрибончилик қиляпти», — деб айтарди.

Хотирани бичиб-тўқимасдан, йўқ фазилатларни бор қилмасдан аниқ ва рост ёзиш керак.

Устозларимизнинг умри фақат минбарларда, олқишу гулдирос қарсақлар остида ўтган эмас, оддий бир инсон сифатида ғам-андух чеккан пайтлари ҳам, дилига озор берган дўстларидан ранжиган дамлари ҳам кўп бўлган.

Устоз Абдулла Қаҳҳор ўта таъсирчан одам эди. Жиндакина илиқ гапдан кўнгли тоғдек кўтариларди. Кичкинагина ноҳақ гапдан пинҳоний азоб чекарди. Кўпинча у аламларини ичига ташларди. Шундай аламлар йиғилиб қолганда ҳаммасини жамлаб, қаҳр-ғазаб билан кўпчилик ўртасида тўкиб соларди.

Абдулла ака шодлигини ҳам, аламини ҳам оддийгина қилиб айтиб қўяқолмасди. Фақат Қаҳҳоргагина хос бўлган, эшитган одам бир умр эсидан чиқазолмайдиган қилиб айтарди.

Яхшиликни билмайдиган бир ёзувчи тўғрисида шундай деган эди: «Бу одам тўнкарилиб қолган кўнғизга ўхшайди, ўнглаб қўядиганларнинг қўлини саситади». Журнал ёки газетани ўз савиясига мослаб олган редакторлар тўғрисида бундай деганди: «Редакция эшигини ўз бўйига мослаб қуриб олган, катта ёзувчилар бу эшикка сигмайди». Талантсиз ёзувчилар тўғрисида: «Бу одам адабиётга эшикдан эмас, ўғри мушукка ўхшаб туйнукдан тушган», «Манавиниси кўчадан ўтиб кетатуриб, оёғи тойиб союз эшигининг ичкарисига йиқилган. Ҳалигача чиқиб кетолмайди», «Ўзи ёзолмайди, адабиётда мен ҳам борман, деб мажлисларда овоз чиқазиб туради», дерди. Адабиётга ҳадеб аралашаверадиган баъзи бир лавозимли кишилар тўғрисида куйиб гапирарди. «Нима учун жарроҳга беморнинг у еридан эмас, бу еридан кес, демайди. Нима учун учувчига самолётнинг у мурватини эмас, бу мурватини бура, демайди, нима учун арқондаги дарвозга, манавинақа юриш керак, деб кўрсатмайди. Адабиётни осон иш деб ўйласа керак, ҳадеб ана ундоқ ёз, мана бундоқ ёз, деб ўргатаверади».

Баъзан мажлисларимиз эзма нотиқлар ҳисобига чўзилиб кетарди. Кўпчилик чекиш баҳонасида чиқиб кетарди. Абдулла Қаҳҳорга сўз берилиши билан ҳамма гур этиб яна залга кетарди. Ўша йиғинда энг керакли гапни Абдулла ака айтарди. Айтганда ҳам ўзига хос, қаҳҳорона қилиб айтарди.

Абдулла ака фикрини ҳеч ким айтолмайдиган, ҳеч кимнинг эсига келмайдиган образли қилиб айтарди.

«Толстой бобонинг асарлари қазига ўхшайди, чайнаган саринг мазаси чиқаверади», деган гап ҳам Абдулла акадан қолган.

Ҳамза номидаги академик театрда бир пьеса қўйилди. Асар ҳеч кимга ёқмади. Абдулла ака бу тўғрида бундай деди:

— Бу асар театрни бой қилиши мумкин. Томошабиндан киришига ҳам, чиқиб кетишига ҳам пул олиш керак. Айниқса, томоша тугамасдан ташлаб чиқиб кетадиганлардан ҳар қанча сўрасанг беради.

Ўлмас Умарбеков ёшлар орасида кўзга кўриниб қолган ёзувчилардан эди. Республика газета-журналларида яхши-яхши ҳикоялари босиларди. Абдулла Қаҳҳор ҳам унинг ҳикояларини кузатиб юрган экан. Бир куни боғда айланиб юрганимизда: «Шу бола анча пишиб қолди. Келгусида дурустгина ёзувчи бўлади», — деди.

Союз секретариатининг навбатдаги йиғилишида бир неча ёш ёзувчилар союз аъзолигига ўтади, деб эшитдим-да, Ўлмасга телефон қилиб, союздан анкета олиб, аъзоликка ўтиш ҳужжатларини тайёрлашини айтдим. Ўзим тавсия ёздим. Иккинчи тавсияни Абдулла акадан оламиз, деб, у кишининг боғига бордик.

Абдулла ака очик чехра билан кутиб олди. Ўлмасга ҳикояларини ўқиганини, ўқиганлари асосан маъқул бўлганини айтди. Бир қанча маслаҳатлар берди. Қайси классикни кўпроқ ўқиш кераклигини, умуман ҳикоячи бўламан, деган ёш ёзувчи албатта ва албатта Чеховни астойдил ўрганиши кераклигини тайинлади. Кейин ҳозир қанақа ҳикоя ёзмоқчилигини сўради.

Ўлмас Умарбековнинг фикр доираси кенглиги, кўп ўқиганлиги, ўзини тутиши, одоби унга ёқди.

Мен домлага Ўлмасни Союзга ўтказсак, атайлаб сиздан тавсия олгани келдик, деб айтдим. Абдулла ака ўйланиб қолди. Унинг ҳозирги ҳолатидан тавсия ёзиб бермаслиги шундоққина билиниб турарди.

– Ҳозир ёзиб беролмайман. Майли, ўн беш кундан кейин ёзиб беришим мумкин.

Қизиқ гап бўлди-ку. Ўн беш кунда камчилиги бўлса тузалиб, таланти бўлмаса талантли бўлиб қолармиди? Гапни ҳазилга бурдим:

– Домла, ёзишга ҳозир қоғозингиз йўқмиди? Бирор жойдан ўн беш кундан кейин қоғоз берамиз, деб ваъда қилишганмиди? Агар ҳўп, десангиз, бир-икки пачка қоғоз бериб туришим мумкин.

Абдулла ака кулиб юборди.

– Э, шоир-е, қоғоз кўплигидан ёзувчи кўпайиб кетяпти-да. Қоғоз кўп, деб ёстикдек-ёстикдек романлар пайдо бўляпти. Гап қоғозда эмас. Гап Ўлмасни эҳтиёт қилишда. Уни ёмон ёзувчилар сафига эмас, яхши ёзувчилар сафига қўшайлик.

Домланинг жумбоққа ўхшаган гапларига Ўлмас иккимиз тушунолмадик. Ўлмас икки қулогигача қизариб, бурнининг учи терлаб, ҳижолатдан ўзини қаёққа қўйишини билмасди. Абдулла ака бир сўзли одам бўлганидан гапидан қайтмади. Ўлмас икковимиз ўсал бўлиб қайтиб кетдик. Орадан роппароса ўн беш кун ўтганда Абдулла ака «Муштум»га телефон қилди:

– Ўлмасга айтинг, келиб тавсияномасини олиб кетсин.

Абдулла Қаҳҳор «Ўлмас Умарбеков яхши ёзувчи бўлиб етишди, уни Ёзувчилар союзи аъзолигига ишонч билан тавсия қиламан», деб ёзган эди.

Орадан бир ойча ўтиб, Ўлмас Союз аъзолигига қабул қилинди. Қабул пайтида Абдулла ака сўзга чиқиб, адабиётимизга пишиқ, билимли, маданиятли бир адиб кириб келганини ишонч билан айтди.

Мажлисдан кейин домла Ўлмасни табриклар экан, ўша кунни нима учун тавсия ёзиб бермаганини айтиб берди.

– Секретариатнинг ўша йигилишида тўртта ниҳоятда талантсиз қаламкашни Союзга олишмоқчи эди. Ҳарчанд қаршилиқ кўрсатсам ҳам, гапим ўтмади. Уларнинг бири театрда пьеса қабул қиладиган, бири грампластинка идорасида шоирларнинг овозини ёзиш бўйича редактор, яна бири нашриётда бўлим мудири, бири киностудияда ёзувчиларга таржима берадиган бошлиқ экан. Уларнинг биронтаси адабиётда из қолдирмайдиган «ўлик жонлар» рўйхатини тўлдиришдан бошқага ярамайдиган кишилар эди. Мен Ўлмас ўшалар би-

лан Союзга кирмасин, таржимаи ҳолида «шундоқ талантсиз кишилар билан союзга ўтган» деган хотира қолишини истама-гандим.

Абдулла ака башорат қилган экан. Ўша кишилар адабиёт-га иш бермади. Ўзидан-ўзи сирғалиб, Союз аъзолари сафидан чиқиб кетди.

Орадан шунча йиллар ўтса ҳам, Ўлмас ўша воқеани тез-тез эслаб туради.

Олтмиш бешинчи йил бўлса керак. Ўзбекистон радиоси Бухоро областига бағишлаб каттагина эшиттириш қилди. Бухоро радиосининг ходими ёш ёзувчи Неъмат Аминов бир ҳажвий ҳикоясини ўзи ўқиди. Ҳикоя қаҳрамони орқада қолиб кетган, ўтмишда ҳам дурустгина иш қилмаган, лекин ўзини «ҳукумат учун катта ишлар кўрсатган» деб билади. Унда на илм, на ҳунар бор. Қандайдир кичкинагина архив идорасида қоровуллик қилади. Ёзувчи унинг портретини ниҳоятда жонли қилиб тасвирлаган.

Абдулла ака ҳам радиодан эшитган экан. Мендан автори ким, қанақа одам, деб сўради. Айтиб бердим.

— Кўп йиллардан бери Бухородан проза ёзадиган чиқмаётган эди. Энди чиқибди. Чиққанда ҳам, ярқ этиб, бирдан кўпчиликнинг кўзига тушадиган бўлиб чиқибди. Ҳикояси шунчалик пишиқ-ки, ҳар бир сўзи орасидан Бухоро кўриниб туради. Бутун бир Бухорони буклаб-буклаб битта ҳикоянинг ичига жойлаб қўяқопти. Тилини қаранг, жумлаларнинг оҳангига эътибор беринг. Бу боланинг кўзи ҳам, қулоғи ҳам ўтқир экан. Ўзбекларнинг Зошченкоси бўлиб кетиши мумкин. Тошкентга келса бир олиб келинг, ўзини кўрай. Билими қанақа, савияси, маданияти, одоби қанақа...

Неъмат Тошкентга келганда Абдулла ака Москвага кетган эди, кўришолмадик. Янаги келганида дам олишда эди. Хуллас, Неъмат Аминов ажойиб инсон, бетақрор санъаткор усто-зи Абдулла Қаҳҳор билан юз кўришолмай армонда қолди.

Абдулла ака олтмиш саккизинчи йилда бизни доғи ҳасратда колдириб ташлаб кетган эди.

Абдулла Қаҳҳор жуда яхши таржимон эди. У таржимачи-ликни касб деб билмасди. У рус классик ёзувчиларининг асарларини тезроқ ўзбек ўқувчисига бир бутун ҳолда етказиш учун таржималар қиларди. Н. Гоголь, А. Чехов, Л. Толстой асарла-

ридан намуналар таржима қилганди. Абдулла ака таржима жараёнида ўзи ҳам ўрганарди. Барибир у таржимон эмас, ёзувчи эди.

Олтмиш бешинчи йили боққа домладан хабар олишга келган эдим. У қаёққадир чиқиб кетган экан. Стол устида битта дафтар тўла қорақалпоқча сўзларга луғат ёзилган. Ҳайрон бўлдим. Қорақалпоқлар ҳаётидан бир нима ёзмоқчи шекилли, деб ўйладим.

Абдулла ака Қибрайдаги хозтовар магазинига лампочка олгани чиқиб кетган экан, қайтиб келди. Гапдан-гап чиқиб, «луғат»ни кўрсатдим.

Абдулла ака бир ёш қорақалпоқ ёзувчисининг қиссаси қўлига тушиб қолганини, қисса унга жуда ёққанини айтди.

— Шунини ўзбекчага таржима қилмоқчиман. Қиссада жиддий гаплар бор. Йўлида тўсиқлар пайдо бўлиши мумкин. Кўп сўзларга тушунмаяпман. Шунга алоҳида луғат тузиб, биладиганлардан сўрамоқчиман.

Бу Абдулла Қаҳҳор таржима қилиб, ўзи аралашиб нашр қилдирган Тўлепберган Қаипбергеновнинг «Бир совуқ томчи» қиссаси эди. Қисса ўзбек китобхонларининг эътиборини қозонди. Адабий танқид ҳам унга юқори баҳо берди.

Абдулла Қаҳҳор баҳона бўлдию, Қаипбергеновнинг кўзи битиб қолган булоқдек димиқиб турган ижоди ярқ этиб юзага чиқиб олди.

Абдулла ака озиқ-овқат ва кийим-кечак магазинларига деярли кирмасди. У киши кўпинча маданий моллар магазинидан қоғоз, машинка лентаси ва авторучка харид қиларди. Ҳар кўчага чиққанда, албатта, темир-терсак дўконига кирарди. Машинага ҳар хил ключлар, катта-кичик болғаю арралар, сув тортадиган, дарахтга дори пуркайдиган моторлар харид қиларди. Боғда шунақа насосу пуркагичларнинг аллақанчаси бузилиб ётганини ўз кўзим билан кўрганман. Ҳозир ҳам боғдаги гаражда Абдулла акадан қолган уч-тўртта пуркагич, учта бузуқ насос ва аллақанча темир асбоблар бор.

«Ота касби ҳам қондан ўтади шекилли, дерди Абдулла ака. — Отам темирчи эдилар. Мен ҳам темирни кўрсам, кўзларим яшнаб кетади. Уйга судраб келавераман».

Абдулла ака сира бекор турмасди. Ёзиб ёки ўқиб чарчанида машина моторини кавлаштирарди. Уйга электр қўнгироқларини, розеткаларни ўзи ўрнатарди. Қачон боққа борсам

отвертками, омбирми кўтариб юрганининг устидан чиқардим.

Бир куни борсам, қоғозга аллақандай схемаларни чизиб ўтирипти. Бу нима, дегандек унга қарадим.

— Менга қаранг, битта патрондаги лампочкани иккита включатель билан ўчириб-ёндирса бўладими?

Буни сира ўйлаб кўрмаган эканман. Ҳайрон бўлдим. Йўқ, дедим. Биттасида ўчирилса, лампочкали патронга ток келмайди. Иккинчисини қанча бураманг, узилган симдан ток ўтмайди, дедим.

— Менам шунақа деб ўйлагандим. Бир танишимникига борганимда айвон шифтидаги лампочкани ҳам ҳовлидаги, ҳам уйдаги включательдан ёқиб ўчирадиган қипти. Сирини сўрасам, айтмади. Ҳозир шунга бош қотириб ўтирибман.

Кибриё опа гапга аралашди:

— Домлажон, бўлмаган ишга бошингизни қотириб нима қиласиз. Шунақа майда, кераги йўқ нарсаларга ўралашиб, ёзишдан қолиб кетяпсиз...

Домла, сиз аралашмай туринг, дегандек бир қараб қўйдида, яна гапини давом эттирди:

— Мен шу сирни билишим керак. Союзга, нашриётларга борганимда машинам соатлаб кўчада қолиб кетади. Бегона одам калит солиб юргизолмайдиган секрет ясамоқчиман.

У киши гапидан қайтмайдиган одам эди. Ўша айтган «секрет»ни ясаб, машинага ўрнатди. Ўрнатди-ю кетидан иш-кал чиқиб қолди. Синов пайти электр токи замыкание бўлиб, машина мотори гурр этиб ёниб кетди. Устига эски қоп, клеён-калар босиб, капотини ёпиб зўрға ўчириб олдик.

Мен ҳазиллашиб, яна «секрет» ясайсизми, деб сўрадим.

— Албатта, ясайман. Машинанинг ҳаммаёғи ёниб кетса ҳам, барибир ясайман.

Абдулла ака айтганини қилди. Машина моторини ўт олдирадиган калитдан бошқа яна бир жойга включатель ўрнатди. То ўша ўрнатган нарсасини бурамаса, калит солган билан мотор ўт олмайди.

Домла магнитофонга ишқибоз бўлиб, эртадан-кечгача чувалашиб кетган ленталарни гилдиракка ўраб кунини кеч қилади. Фотографияга ишқибоз бўлиб, бир дунё ашқол-дашқол сотиб олди. Икковимиз бир бўлиб, қўш фотоаппарат билан кўринган нарсанинг суратини оламиз. Сурат бузила-

вергандан кейин ҳеч ким бизга сурат олдирмайдиган бўлди. Қушларнинг, қўй-қўзиларнинг суратларини олиб юрдик.

— Шуни яхши ўрганишим керак, — деди Абдулла ака.
— Узоқ-яқин юртларга, чет элларга бораман. Билиб қўйган яхши-да!

Абдулла ака фотога астойдил қизиқиб, охири ўрганиб олди.

Домла Тошкентнинг энг интизомли, яхши шофёрларидан бири эди. Радиоприёмникни, қулфларни ўзи тузатарди. Фақат рўзгор ишларига қарашмасди. Нега ундай қиласиз, деб сўраганда ҳазилга оларди. «Мен қадимги замон эркаклариданман. Эркак одамнинг вазифаси — топиб келиш, хотин кишининг вазифаси — қуйдириб-пишириш», дерди.

Аслини олганда, Кибриё опа у кишини анчагина «эрка» қилиб қўйганди. Опа ниҳоятда қўли ширин пазанда эди. Пиширган таомини еб тўймасдик. Абдулла акани чақмоқдек қилиб кийинтириб қўярди. Аммо у киши машинага уриниб, кунига икки-уч марта қўйлак алмаштирардилар. Опа кийимларни ювиб, дазмоллашдан сира эринмасди.

Сафарларда юрганимизда ҳам Кибриё опа бозор қилиб, «ошхона»ларнинг қозонида бирпасда бирор нима пишириб чиқарди. Боғ ишларига ҳам ўзи одам топиб келарди.

Кибриё опа Кисловодскка кетганда Абдулла ака ўт босиб кетган гулзорни кетмонлайман деб, уч-тўртта яхши атиргулнинг томирига кетмон уриб юборибди. То Кибриё опа келгунча ўша гуллар қуриб қолди.

Абдулла ака уйда ҳам, боғда ҳам меҳмонга ўхшаб юрарди. У фақат ёзарди, ўқирди, машина тузатарди.

Хотини уёқ-буёққа кетган пайтларда у киши худди етим болага ўхшаб, бўйнини қисиб юрарди.

Очигини айтганда, Абдулла акага жуда рўзғорбоп, уйим-жойим дейдиган, эрни кафтида кўтариб юрадиган ажойиб хотин учраган эди. Кибриё опани мақтаб қолган пайтларимизда у тўппа-тўғри, гапинг рост демай, ўзига хос жавоб қайтарарди.

— Хотин олишга уста бўлиб кетганмиз-да, — дерди.

Эр-хотин янги келин-куёвлардек бир-бирини ялаб-юлқаб яшашарди. Уларнинг ораларида «қора мушук» ўтишига Кибриё опанинг баъзан ательега бориб туриши сабаб бўларди.

У кишини ательега Абдулла ака машинада олиб борарди. Опа бир кириб кетганича бир-икки соат қолиб кетган пайтла-

ри ҳам бўлган. Шунинг учун опа машина ичига ўн-ўн бешта «Огонёк» журналини ташлаб қўярди. Барибир Абдулла ака бу журналларни ўқиёлмасди. Бунга сабаб қоп орқалаган, чамадон кўтарган, бола опичлаган эркагу хотинлар келиб, уни тинч қўйишмасди.

— Ҳой шопир, вокзалга неча пулга оборасан?

— Шопир болам, Чуқурсойга обормайсанми?

— Абай бозоригача қанча оласан?

Абдулла ака шунақалардан безор бўлиб, машинани қулфлаб йўлгага чиқиб, бетоқатлик билан Кибриё опани кутарди.

Ана шунақа ателье сафарларидан иккови жиқиллашиб, «пўм» бўлиб қайтишарди.

Барибир, улар бир-бирларига жуда меҳрибон эдилар.

Абдулла аканинг қанд касали бор эди. Кейинги пайтларда оёғи оғрий бошлади. Бир куни уйига борсам Кибриё опа Абдулла аканинг оёғини силаб, бир қўли билан китоб варақлаб, овоз чиқазиб ўқияпти. Ўшанда Абдулла ака мендан хижолат бўлиб, ҳазил қилди: «Яхши эркак хотинидан 100 процент фойдаланади». Боғдаги уйнинг орқасига икки-уч жўяк қовун экишган эди. Дурустгина ҳосил берганди. Шу қовунлар пишганда Абдулла ака мени чақириб, келинг, бир қовунхўрлик қилайлик, деб қолди.

— Эти сеники, суяги меники, деган гап бор-а. Бугун шунга амал қиламиз. Бир чеккадан қовун узиб сўяверасиз. Ширини сизники, безазаси меники.

У кишининг бундай дейишига сабаб қанд касали бор одам ширин нарса емаслиги керак. Ўша куни тўртта қовун сўйдим. Тўрттови ҳам ширин чиқди. Абдулла акага роса алам қилди.

Ҳозир богда тўрт туп Абдулла акадан қолган анор бор. Ҳаммаси аччиқ. Атайлаб қидирсанг ҳам бунақа аччиғини тополмайсан. Эрта баҳордан парвариш қилиб кузда ҳар бири чойнакдай-чойнакдай келадиган анорларни узаман. Еб бўлмайди. Азбаройи Абдулла аканинг ҳурмати учун бу анорларни кавлаб олиб ташламайман.

Бу боғда ажойиб шафтолилар бўларди. «Лола», «Нектар» деган луччак шафтолилар энди пайдо бўлаётган пайтлар эди. Бу боғда етти-саккиз туп шафтоли ҳосилини кўтаролмай эгилиб ётарди. Абдулла ака деярли ҳар куни шафтолихўрликка

шаҳардан меҳмон бошлаб келарди. Кетишида битта пақирни тўлдириб шафтоли солиб берарди.

Бир куни магазиндан янги олиб келган, зангламасин, деб салидол суртиб ташланган пақирларни бензин билан юваркан, жаҳл билан деди:

— Энди бўлди. Ҳеч кимга шафтоли бермайман. Еганча еб кетаверсин. Аммо уйига обкетишга бермайман. Шу шафтоли пишгандан бери йигирматача пақир сотиб олиб, мана шунақа қилиб мойини тозаладим. Ҳам шафтоли бер, ҳам пақир бер. Пақирнинг ўзи-ку, майли-я, арзон нарса. Тозалаши ўлгурнинг қийинлигини айтмайсизми?!

Ҳар куни эрталаб тагига тўкилган шафтолиларни тоғорага териб, липа тагига опчиқиб қўяман. Ижод уйида дам олувчилар нонуштадан чиқиб шафтоли ейишади. Қанчаки одам бўлса, ҳаммасининг оғзи тегаети.

Абдулла Қаҳҳор «Тобутдан товуш» ҳамда «Аяжонларим» асари Ҳамза театрида қўйилганда, театр ижодий коллективига шу боғда дастурхон ёзган эди.

Мен ҳам устоз анъанасини давом эттириб «Келинлар қўзғолони»нинг олти юзинчи спектаклидан кейин худди ўша коллективга шу боғда дастурхон ёздим.

Меҳмонларнинг ҳаммаси Абдулла аканинг қадрдонлари, дўстлари эди. Улар устозни эслаб, кўп гапларни айтишди.

Мухтор Авезов номидаги Қозоғистон Давлат академик театри Тошкентга гастролга келганда «Келиндер кўтарилиси»ни қўйди. Уларга ҳам шу боғда зиёфат бердим. Шунда театр бадий раҳбари, собиқ иттифоқ халқ артисти Озарбайжон Мамбетов қадаҳ сўзи айтиб шундай деди.

— Биз биргина «Келиндер кўтарилиси» учун бу ерга келмадик. Бизнинг театримиз Абдулла Қаҳҳорнинг «Оғриқ тишлар», «Шоҳи сўзана» пьесаларини ҳам сахнага олиб чиққан. Бугун биз икки авторнинг дастурхонида ўтирибмиз.

Кўп атоқли кишиларнинг қадами теккан бу муборак боғ ҳали ҳам гавжум. Устоз Абдулла Қаҳҳорнинг дўстлари, шогирдлари, ижодини қадрлайдиган ихлосмандлари келиб-кетиб туришибди.

«Унинг жони битта эмас, минг битта! Ҳозир тугаб қолган шамдай липиллаб ёнаётган жони башарти сўнган тақдирда ҳам қолган мингта-сини ёқиб, кейин сўнади».

А. Қахҳор

Олтмиш еттинчи йилнинг сентябрь бошлари эди. Устоз Абдулла Қахҳорнинг олтмиш йиллиги сабабли Фарғона водийси китобхонлари билан учрашувга боришимиз керак.

Эрталаб Союз биноси олдига тўплана бошладик. Бу учрашувга Абдулла акага Лазиз Қаюмов, Матёкуб Қўшжонов, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ва Озод Шарафиддинов ҳамроҳ бўлиб борадилар.

Ёзувчилар союзи бир енгил машина ва бир микроавтобус бериши керак эди. Негадир микроавтобуснинг ўзи келди.

Абдулла Қахҳор ўша кезларда қанд касалининг дардини тортарди. Оғриғи оёғига ўтган, юраги ҳам тез-тез безовта қилиб турарди. Узоқ сафарга автобусда боришнинг сира иложи йўқ эди. Ҳаммамиз ҳайрон бўлиб қолдик.

Абдулла ака индамай Союз қоровули ёнида ўтириб, чой ҳўпларди. Унинг кайфи жойида эмас. Бирин-кетин йиғилаётганлар билан нохушгина салом-алик қиларди. Аста ёнига бориб, юпатмоқчи бўлдим.

— Домла, диққат бўлманг. Ҳозир машинамни олиб келаман. Шу машинада бутун водийни айлантираман.

— Чарчаб қолмасмикансиз? — деди у миннатдорлик сезилиб турган бир оҳангда.

Кичкина автобусда уйга бориб «Волга»ни миниб келдим.

— Домла, машинага кимлар чиқсин? — деб сўрадим.

— Фақат икковимиз. Уларни бир-биридан ажратмайлик. Ўйнаб-кулиб кетишсин.

Йўлга тушдик. Абдулла ака машинанинг орқа ўриндиғида мен уйдан олакелган ёстиққа бошини қўйиб, индамай ўй ўйлаб келяпти. То Оҳангарон тоғларига яқинлашгуниimizча ундан бирор оғиз гап чиқмади.

Қуёш тоғ чўққисидан ошиб, машина ойнасига урилганда йўлни кўриш қийинлашди. Абдулла ака ўтириб олдида, менга раҳми келгандек деди:

– Секинроқ ҳайданг, йўл кўринмаяпти. Бунақа пайтда битта қора кўзойнак керак бўлади. Чарчаган бўлсангиз, бир оз дам олинг.

– Э, домла, бу йўлларда юравериб, ҳар бир сўқмоғи менга ёд бўлиб кетган. Қор босиб, машина қатнови тўхтатилган пайтларда ҳам довол ошганман.

Бахайбат тоғларнинг терскай томонига ҳали офтоб тушмаган. Чўққилардан ҳатлаб ўтган қуёш нурлари тонг туманларига қоришиб, водийни аллақандай сирли пардага чулғаб олган. Эрта куз нафаси теккан ўрик туплари елкасига қизил тўнани ташлаб улгурган. Улар офтоб тигида гулхандек ял-ял ёнаётганга ўхшайди. Пастликларда нимранг туман папирос тутунидек судралади. Саҳарги шудринг намлаган сертупроқ йўлларда кетаётган пода орқасидан тўзон кўтарилмайди.

Ҳаво тоза ва тиниқ.

Ҳайратомуз манзаралар ҳар қандай тунд одамнинг ҳам баҳри-дилини очиб юборади. Лекин, Абдулла ака очилмади.

Ойнадан жимгина қараб келаркан ўзича гапирарди:

– Ўрол Тансиқбоевнинг қанчалик реалист рассом эканига энди тан бердим. У чизган тоғ манзараларида худди шунақа салқин шамол эсиб туради.

Абдулла аканинг нима учун бундай деяётганини билиб турибман. Унинг уйида Тансиқбоевнинг ўзи 1957 йили совға қилган бир пейзаж бор. Унда худди ҳозир кўриб турган жойларимизга ўхшаш кенгликлар тасвирланган. Абдулла Қаҳҳор баъзан шу суратга узоқ тикилиб, хаёлга толарди.

Санъаткор чизган сурат билан ҳақиқий манзара ўртасида деярли тафовут йўқлигидан ҳайратланаётган эди.

Устоз Абдулла ака ўз одати бўйича ҳар қандай жиддий гапни ҳам ҳазилга олиб, образли қилиб айта оларди.

– Тавба. Бундоқ ўйлаб қарасам, бизнинг уйдагиларнинг ҳаммаси қарибди. Кўриб турибсиз, мен бу аҳволдаман. Кибриё операциядан кейин ҳалимдеккина бўлиб қолди. Аний судралиб юрибди. Ҳатто итимиз Жул ўлгур ҳам вовуллашга дармони келмай, иягини қимирлатиб қўяқоладиган бўпти.

Унинг бу гапларида қандайдир бир умидсизликка ўхшаш мунг бор эди.

– Нима бўлди, қариликни бўйинга оляпсизми? – дедим гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлиб.

– Рост-да. Манави тоғларга қараб туриб, одам боласининг умри нақадар қисқа эканига ҳайрон бўляпман.

Ростини айтсам, хасталик у кишини анчагина энгиб қўйганга ўхшарди. Лекин домла ниҳоятда иродаси мустаҳкам одам эди. Ҳозирги ҳолати ўткинчи бир кайфият эканини ҳам билардим.

— Ҳали қиладиган ишларим кўп. Авжи кучга тўлган пайтларимда ёзиб қолишим керак эди. Мажлисларда гап талашиб умрни ўтказиб қўйибман. Шунинг ўрнига ёзсам бўлмас эканми? Илгари ёзиб бўлганимдан кейин қўлёзмани фақат қисқартирардим. Энди ёзганимни қисқартиролмаёпман. Гап қўшиб, шишириб юборяпман. Бу қариликдан дарак. Одам қариганда эзма тортади. Менга қаранг, сиз билан танишганимизга неча йил бўлди?

— Ўттиз бир йил, — дедим орқага ўтирилиб.

— Вой-бў. Шунча йил бўптими, а? Сизни кўп хафа қилганман. Ҳаммаси эсимда. Чидадингиз. Бошқа одам бўлса ташлаб кетарди. Мана шу иродангиз учун ҳам сизни ҳурмат қиламан. Лекин ҳеч қачон сизни бекорга хафа қилган эмасман. Яхши ёзувчи бўлсин, адабиётда ўз овозини топсин, ўқувчи орттирсин, дедим.

Абдулла ака шундай деб туриб аллақандай бир гапни айтишга қийналиб, бир оз жимиб қолди.

— Юбилейни ўтказиб олайлик, ундан кейин мен билан борди-келди қилманг. Уйимга ҳам келманг. Шундай қилсангиз, ўзингизга фойда. Сиз ҳали яшашингиз керак. Менинг ёнимда бўлсангиз, буёғига косангиз оқармайди. Мен кетиб қолсам, сизни турткилаб кун беришмайди...

Абдулла ака томоғига бир нима тикилиб қолгандек гапиролмай, елкамга беозор уриб қўйди.

Кўнглим бузилиб кетди. Наҳотки домла рози-ризалик қиляпти? Наҳотки бу гаплари васият бўлса?!

Абдулла аканинг гапида жон бор эди. Домлага кейинги пайтларда тез-тез «хужум» бўлиб турарди. Асарларига ноҳақ танқидлар босиларди. Мен у кишининг шогирди бўлганим учун танқидларнинг бир учи менга ҳам тегиб ўтарди. Ҳикояларим газета редакцияларида ойлаб туриб қолар, номим рўйхатлардан ўчириларди. Буни Абдулла ака ҳам сезиб юраркан.

Ўттиз бир йил ёнида юриб, ҳеч қачон бунақа кайфиятда кўрмаган эдим. Бир нима қилиб алаҳситиб юбормасам бўлмайдиган эди.

— Шу лейман, домла, дарров хотинингизни соғиниб қолдинғиз шекилли?

— Гап соғинишда эмас-ку, аммо Кибриёсиз якка ўзим ҳеч қаёққа бормаганман. Ҳаммавақт носқовоқдек ёнимда олиб юрганман.

Автобус орқада қолиб кетди. Бир оз тўхтаб кутмасак бўлмасди. «Тангатоппи» қишлоғида, бурилишда тўхтадим. Абдулла ака ҳам машинадан тушиб, оёғининг чигилини ёзиш учун уёқдан-буёққа юра бошлади. Юриб туриб, бояги узилиб қолган гапини давом эттирди:

— Қанд касали энг расво касаллардан. Ўн беш йилдан бери кунига неча мартадан ўзимга ўзим инсулин укол қиламан. Шу Кибриёнинг парвариши билан яшаб келаман. Талеимга яхши хотин учради. Баъзан уни бекордан-бекорга хафа қилиб қўяман. Қандай қилай, ҳар тўқисда бир айб дегандек, феълим шунақа.

Автобус етиб келди. Тоза ҳаводан бир оз нафас олиш учун ҳамроҳлар ҳам пастга тушишди. Мен Абдулла акадан то Қамчиқ довонига кўтариладиган жойгача Эркин билан Абдуллани ёнимизга олсак қандоқ бўларкин, деб сўрадим.

— Қўйинг, бошқалар хафа бўлишади. Сизни зериктириб қўйдим шекилли. Энди унақа бўлмайди. Кўнглим тўлиб турган эди, бир айтдим-қўйдим-да. Назаримда, худди бу томонларга охири марта келаётганга ўхшайман. Шунга сал кўнглим бузилиб турганди.

Довонга кўтарилиш жойида Адҳам Ҳамдам бошчилигида фарғоналик ёзувчилар бизни кутиб туришган экан. Ҳаммамиз ўтириб, Кибриё опа тугиб берган овқатларни ўртага қўйиб, баҳам кўрдик.

Йўлнинг буёғига машинага Адҳамни чиқазиб олдик. У ниҳоятда қувноқ, ўзига тортимли одам. Абдулла ака ҳам баъзи-баъзида Адҳам айтган латифаларни эслаб кулиб юарди.

Адҳам йўл-йўлакай аллақанча латифаларни айтиб ташлади.

Абдулла ака яйраб-йайраб кулди. Баъзан менга қараб:

— Шоир, кўп кулманг, йўлга қаранг, пастликда ер кўринмай кетган, бошимиз булутга тегиб турибди. Эҳтиёт бўлинг, — деб таъкидлаб қўярди.

Довон ошишимиз билан Ўрол Тансиқбоев картиналарига ўхшаб, хира туман пардаси ичида Фарғона водийси манзаралари кўрина бошлади.

Ўқ изидек текис йўлнинг учи кўм-кўк боғлар орасига санчилиб, кўринмай кетган. Сирдарёнинг ёйилиб оқадиган жойлари дарахтзорлар орасида ойна парчасидек ялтираб қолади.

— Дарёга етмай, ГАИ пости олдида бирпас тўхтанг, — деди Абдулла ака.

Машина тезлигини пасайтира бошладим. Пост олдига келиб тўхтатдим. Абдулла ака пастга тушиб «Ашт — 40 км» деб ёзилган ўнг томондаги йўл бошига бориб, ўтиришга жой қидирди. Автобус бекатидаги офтобда қовжираб, қийшайиб кетган скамейкага ўтириб, атрофни гамгин кузатди.

Шу йўл Абдулла ака туғилган, болалиги ўтган Ашт қишлоғига олиб борар эди. Адҳам билан иккимиз халақит бермаслик учун машинани нарироққа обориб, гаплашиб ўтирдик. Орқада қолиб кетган автобус келганда, кетаверинглар, етиб оламиз, деб уларни ўтказиб юбордик.

Чамаси йигирма минутча Абдулла ака скамейкада ўй ўйлаб ўтирди. Кейин аста юриб машинага чиқаркан, мендан битта сигарета сўради. Домла чекмасди, ҳайрон бўлдим.

Йўлга чиққанимизда Абдулла ака шивирлагандек деди:

— Мана шу йўлдан дадамга эргашиб Қўқонга кўп келганман. Онам билан аравада ўтганман. Ёшлигим шу йўлларда қолиб кетган...

Кейин Абдулла ака қишлоғини эслаб, яна баъзи гапларни айтиб берди:

— Ашт — темирчилар қишлоғи. Бу ерда яшайдиганларнинг ҳаммаси темирчи. Болалари ҳам, неваралари ҳам темирчи бўлади. Албатта, битта қишлоққа шунча темирчи кўплик қилади. Аштликлар ўғлини уйлагандан кейин, темирчилик асбоблари билан бошқа шаҳарга кузатади. Бутун Фарғона водийсидаги, Тошкент, Мирзачўл тарафлардаги жамики темирчилар Аштдан. Бу ҳунарни эгаллаган болалари бошқа юртларда дўкон очадилар. Менинг дадам ҳам отасидан ҳунар ўрганиб, Бувайдага кўчиб келган экан. Йигирма еттинчи йилмиди, ҳозир аниқ билмайман. Рўза айни саратон пайтига тўғри келганди. Темирчиларга бунақа пайтларда қийин бўлади. Шундай иссиқда олов олдида ишлаш осонми. Тез-тез сув ичиб турмаса бўлмайди. Рўза тутишнинг сира иложи йўқ. Дадам вужудидан тер қуйилиб, дам-бадам сув ичиб турарди. Мачитнинг имоми: уста Абдуқаҳҳор кофир, рўзанинг кунида сув ичяпти, деб Оқсоқолга хабар берибди. Оқсоқол тўрт-беш одам билан ке-

либ, дўқонимизни буздириб ташлаган эди. Ўшанда онамнинг овоз чиқармай йиғлагани сира кўзимдан кетмайди...

Қўқонда нечундир адабий кеча планлаштирилмаган экан. Абдулла ака бир-икки соат Қўқонни айланишимизни айтиб, ҳамроҳларимиздан узр сўради.

Икковимиз машинада Қўқоннинг эски маҳаллаларини айландик. Бир вақтлар яшаган уйини топдик. Нураб, қаровсиз бўлиб кетган эди. Қийшайиб қолган гувала деворга аранг илиниб турган бир табақали эшикнинг суратини олиб қўйдим. Кейин «Қайнарбулоқ»қа бордик. Кўпдан сайилга чиқилмаганидан қаровсиз қолган толзор оралигидаги сон-саноксиз булоқлар бетида чириган хазонлар сузарди.

— Бу жойда жуда катта базмлар, сайиллар бўларди. Юсуф қизиқлар, Эрка қорилар сайилларни гуллантишарди. Манави томонга дор тикиларди. Тонг отгунча мушакбозлик бўларди. Жой ҳам одамга ўхшаб қариб қоларкан. «Қайнарбулоқ» ҳам менга ўхшаб қариб қопти.

«Ойдинбулоқ» деган сайргоҳга ўтдик. Бу жой озода.

Ҳаммаёқ супурилган. Икки-учта чойхона самоварчилари бир-бири билан бас бойлашгандек сўриларга чўғдек гиламлар, атлас якандозлар тўшашган эди. Учта чойхонада баробар учта магнитофон қўйилган. Бирида Таваккал, бирида Муроджон, бирида Маъмуржон Узоқов қўшиқ айтяпти. Уларнинг овозлари бир-бирига аралашиб кетарди.

Абдулла аканинг чеҳраси ёришди. Чой буюриб, бирпас самоварчини гапга солиб ўтирди. Мен Абдулла акага ҳали кўп йўл юришимиз кераклигини, у ёқда ҳамроҳларимиз кутиб қолганини айтганимда, истамайроқ ўрнидан турди. Назаримда, шу жойда яна бир оз ўтиргиси бор эди.

Қайтиб келганимизда Фиштакўприк ёнбошидаги чойхонада Қўқон шоирлари, артист ва созандалари Абдулла ака билан дийдор кўришгани тўпланиб туришган экан. Чархий домланинг илтимоси билан Муқимий хужрасига бордик. Домла ошга тайёргарлик кўриб қўйган экан. Боришимиз билан гуруч солди. То ош дам егунча Абдулла ака ҳамроҳларимиз номидан эсдалик дафтарига истакларини ёзди. Ҳаммамиз имзо чекдик.

Шу кундан бошлаб Абдулла акани сира ғамгин ҳолатда кўрмадим. Ҳамма вақт кувноқ, ёр-дўстлари билан ҳазил қилар ёки Қўқонда яшаган пайтларида бўлиб ўтган қизиқ воқеаларни айтиб, ҳаммани кулдиарди.

Фарғона ҳам Андижону Наманганда учрашувлар жуда сазимий, жуда чиройли ўтди. Эркин Воҳидов билан Абдулла Орипов энди адабиёт майдонига кириб келаётган талантли ёшлар эди. Улар учрашувларда шеър ўқиб, қарсакларга кўмилиб кетишарди. Шундай тантаналарнинг бирида Абдулла ака икки ёш шоирнинг шеърларидан завқланиб шундай деган эди:

— Навоий ҳам шу ёшида Эркинчалик бўлгандир-да. Пушкин ҳам Абдулланинг ёшида бундан ортиқ бўлмагандир.

Абдулла ака чарчаб қолди, Намангандан самолётда учиб юбориб, ўзимиз яна тоғ довлони орқали қайтдик.

Абдулла Қаҳҳор олтмиш йиллик юбилеи муносабати билан учинчи марта «Меҳнат» орденига сазовор бўлди. «Ўзбекистон Халқ ёзувчиси» деган шарафли унвон олди.

Лекин... Лекин кундан кунга соғлиғи ёмонлашиб борарди. Олтмиш саккизинчи йилнинг мартада анча оғирлашиб қолганди. Врачларнинг маслаҳати билан Москвага даволашнишга бормаса бўлмайдиган эди.

Даволангани эртага Москвага кетишини эшитиб, еттинчи апрель куни Ўлмас Умарбеков билан кўргани бордик, Кибриё опа йўлга у-бу харид қилишга кўчага чиқмоқчи, аммо Абдулла акани ёлғиз ташлаб кетолмай ҳайрон бўлиб турган экан.

Абдулла ака бизни кўриши билан:

— Кибриё, юқорига чиқиб китобни олиб тушинг, — деди.

Ўша кезлари Абдулла аканинг олти томлик танланган асарлари босила бошлаган эди. Кибриё опа «Танланган асарлар»нинг биринчи жилдини олиб тушиб берди.

— Шоир, — деди Абдулла ака менга қараб. — Бундан олти йил олдин мендан «бирон китобингизни ёзиб беринг», деб сўраган эдингиз. Ўшанда бермаган эдим. Мана, энди олинг.

У шундай деб, китобни қўлимга берди. Нима ёзган экан, деб дарров очиб ўқидим.

«Яхши, лекин мени кўп қуйдирадиган шўх ва бевош шоғирдим Сайдахмадга А. Қаҳҳор».

Китобга дастхат ўтган йилнинг ўнинчи октябрида ёзилган эди. Нима учун шу пайтгача менга бермаган экан? Кунда бўлмаса ҳам кунора кўришиб турган эдик-ку! Шунда бирдан Абдулла аканинг бундан олти йил олдин айтган гаплари эсимга тушди. Ўшанда ҳазилми, чинми: «Ўладиган — ғанимат одамдан эсдалиқ олинади» деган эди.

Наҳотки «соғлиғим ёмонлашса бераман, аҳволим дурустлашса бермайман», деб сақлаган бўлса?!

Кўнглимдан ўтган гапни сездирмай китобни эҳтиёт қилиб, папкага солиб қўйдим.

Саккизинчи апрель куни Абдулла ака самолётда Москвага кетди. Уни самолётга носилкада олиб чиққан эдилар. Кибриё опа: «Домлажон, туфли олишни унутибмиз-ку», деганда Абдулла ака: «Қайтишда оёқ кийими керак бўлмас», дебди.

Кейинги икки-уч ой давомида Абдулла аканинг гап-сўзлари умри тугаб бораётган одамнинг пинҳоний видолашишига ўхшарди.

Ўша куни Абдулла ака менга бир гап айтган эди:

— Энди сизга қийин бўлади. Минбаъд хато қила кўрманг. Оёқостида қолиб кетасиз...

Бу менга ўттиз йил таълим берган, ўттиз йил хатоларимга куйиб, жиндаккина ютуғимга қувонган, ниҳоятда қаттиққўл устозимнинг охириги сўзлари эди.

Абдулла ака ўша сўнги учрашувда бир илтимос қилган эди. Йўқ, илтимос эмас, васият экан.

— Абдужамил аканинг ўлим олдидан қилган илтимосини бетоб бўлиб қолганимдан бажара олмадим, шуни сизга топшираман.

Абдужамил ака машҳур колхоз раиси, Меҳнат Қаҳрамони, Абдулла аканинг энг қадрдон дўсти Матқобулов эди. У киши ҳам қанд касалига мубтало бўлиб, охири қорасонга айланиб кетганидан икки оёғи кесилган эди. Абдужамил ака ўлими олдидан Абдулла акага юз сўм бериб, Бешариққа борганингизда гўрковга беринг, дадамнинг қабрини тузаттириб қўйсин, энди мен у томонларга боролмайдиган бўлиб қолдим, деб тайинлаган экан. Абдулла ака қиёмат қарз бўйнимда қолиб кетмасин деб, ўша пул солинган конвертни қўлимга берди. Конверт устига «Абдужамил ака, 100 сўм» деб ёзиб қўйилган эди.

— Сиз Бешариқдан кўп ўтасиз. Энди икки киши бўлиб илтимос қиламиз, шу васиятни сиз бажаринг.

Мижзамга йиғилиб қолган кўзёшларимни ютиб: «Хотиржам бўлинг, домла, албатта, айтганингиздек қиламан», деб сўз бердим...

Устоз Абдулла Қаҳҳор билан қайта юз кўришиш насиб қилмади.

Боғу роғлар гулга бурканган, қушлар нағмаси авж пардаларга чиққан баҳор кунларининг бирида Абдулла акадан айрилиб қолдик.

1988 йил.

Жаҳон ҳикоячилигининг бетакрор усталаридан бири Антон Чехов инсоннинг қиёфаси ҳам, либоси ҳам, қалби ҳам чиройли бўлиши керак, деган. Назаримда, Чехов шу сўзлар билан бўлғуси садоқатли шоғирди Абдулла Қаҳҳорнинг суратини чизиб кетгандек эди.

Абдулла Қаҳҳор чинакамига чиройли одам эди. Унинг қалбида инсонга, табиатга, жамики мавжудотга буюк муҳаббат жўш уриб турарди. Қўшиқ тинглаганда сел бўлиб тебранарди. Адабиётимизда пайдо бўлган яхши китобларни қўлига олганда юзлари нурланиб кетарди. Фандаги ҳар бир ютуқ уни ҳаяжонга соларди. Эсимда, Гагарин фазога учган куни ёзувчилар боғидаги кекса чинор тагида кўпчиликка ош тортган эди. Ва шунда у «бу инсон заковатининг беқиёс ғалабаси», деган иборани биринчи бўлиб айтган эди.

Олтмиш еттинчи йилнинг эрта кузида Фарғонада Абдулла Қаҳҳорнинг олтмиш йиллигига бағишланган адабий кеча бўлди. Ўша пайтда адабиётимизга эндигина кириб келган Эркин Воҳидов билан Абдулла Орипов шеър ўқиди. Шунда яхшилик кўзига қўша кўринадиган Абдулла ака бу икки ёш шоирнинг шеърларидан завқланиб кетиб, уларни дилдан табриклади.

Беқиёс рассом Ўрол Тансиқбоев яратган манзаралар олдида узоқ хаёлларга толарди. Фарғона аскиячилари қатнашган давраларда мириқиб, яйраб куларди. Юзлари, кўзлари кулиб турарди.

Абдулла Қаҳҳор инсонни бебурд қиладиган, обрўсини тўкадиган, кадр-қимматини ерга урадиган жамики нарсалардан ҳазар қиларди. Билибми, билмайми хиёнат қилиб қўйган, дўстига ёмонликни раво кўрган кишиларни ҳеч қачон кечирмасди.

У ниҳоятда жасоратли одам эди.

Эллик саккизинчи йили союзимизда «Бўрондан кучли» деган бир роман номигагина муҳокама қилинмоқчи бўлди. Шунда авторнинг баланд лавозимдаги киши бўлишига қарамай Абдулла Қаҳҳор асарнинг хомлигини очиқ айтганди. Асар ланж, дам емаган ошга ўхшайди, еган одамнинг қорнини

огритади, деди. Ўшанда бир ёзувчи «асарнинг нуқсони ҳам ўзига ярашиб турибди», деди. Бошқа бир ёзувчи дўстимиз «Асар хом бўлса бордир, аммо тагига иккитагина тараша ёқиб дамни етказвориш мумкин», деди.

Абдулла Қаҳҳор раҳбар автор олдида ялтоқланаётган дўстларимиздан ниҳоятда ранжиган эди.

Муҳокамада айтган кичкинагина ҳақиқати учун Абдулла Қаҳҳор узоқ вақт тазйиқ остида қолди.

Худди ўша пайтда Абдулла Қаҳҳор машҳур «Синчалак» қиссасини ёзиб тамомлаган, нашриёт уни босиб чиқаришга тайёрлаётган эди. Ўзбек адабиёти ва санъати ўнкунлигига «Синчалак»ни олиб бормаслик ҳаракатига тушишди. Қисса нашриётдан қайтариб олиб келиниб муҳокамага қўйилди. Турли баҳоналар, китобдан нуқсон топишга уринишлар беҳуда кетди. Атоқли совет ёзувчиси Константин Симонов аллақачон қиссани таржима қилиб «Знамя» журналида эълон қила бошлаган эди.

Декада кунларида «Бўрондан кучли» танқидга учради.

Машҳур ёзувчи Мухтор Аvezов бу романни ҳали поёнига етмаган, яқунланмаган хом асар, деб атади.

Москва ёзувчилари «Синчалак»ка жуда юқори баҳо бердилар.

Орадан сал фурсат ўтиб «Синчалак» «Роман-газета»да бир неча миллион нусхада босилиб чиқди. Бу қисса Абдулла Қаҳҳорга катта шуҳрат келтирди.

Олтмишинчи йилларнинг бошларида Абдулла Қаҳҳор «Тобутдан товуш» деган сатирик драма ёзди. Ҳаётимизда авж олиб кетган порахўрликни фош қилувчи бу асар то саҳнага чиққунча турли гийбатлар, миш-мишлар бошланди. Ниҳоят бир қанча жойига тиг тегиб асар саҳнага чиқди. Томошабин уни қувонч билан кутиб олди. Аммо баъзилар «порахўрлик ҳаётимизга типик эмас», деб даъво қилдилар. Асарнинг номи «Сўнгги нусхалар» деб ўзгартиришни талаб қилдилар. Ва ниҳоят, ниятларига етдилар.

Қўқон драма театри ҳам бу асарни саҳнага қўйди. Театр коллективи юқоридагиларнинг тазйиқи билан асар кучини сусайтирадиган йўл топди. Яъни бир одам томошадан олдин саҳнага чиқиб: «Бугунги кўрсатадиган томошамизда бўладиган воқеалар ҳозир ҳаётимизда йўқ. Жуда узоқ замонларда бўлиб ўтган воқеалар», дейди. Ана шундан кейин томоша бошланади.

Яқин, орадан йигирма йил ўтиб, «Тобутдан товуш» Республика сатира театрида сахна юзини кўрди.

Ошкоралик, қайта қуриш даври билан бу асарнинг ҳамоҳанглигини кўриб, адиб талантига, даҳосига тан бердик. Бу асар худди шу бугун ёзилгандек, ҳали сиёҳи қуримагандек бўлиб туюлди. «Порахўрлик ҳаётимизга типик эмас» деганларнинг қанча-қанчаси пора билан қўлга тушиб жазоланиб кетди.

Устозимизга ноҳақ жабрлар қилган ёзувчи эл-юрт олдида юзи қора бўлди. Абдулла Қаҳҳорни эса бугун халқимиз меҳр билан эъзозламоқда.

Эллик тўққизинчи йилнинг январини эди. Адабиёт ва санъат нашриётида бир группа ёзувчилар тўпланишиб турган эдик. Ўша кунини Абдулла Қодирийнинг узоқ вақтдан бери босилмаган «Ўтган кунлар» романининг янги нашрини олиб келишмоқчи эди. Ҳаммамиз шу китобдан биттадан олишни ният қилиб техредакторни кутардик. Шу пайт Абдулла Қаҳҳор келиб қолди. Тўпланганларни кўриб, нима гап, деб сўради. Мен унга «Ўтган кунлар»ни олиб келишади, шуни кутяпмиз, дедим. Шунда у: «Кўрдингизми чинакам ёзувчини тупроққа кўмиб бўлмайдими, у, албатта, гўрини тешиб чиқади», — деб айтди.

Унинг шу гапларини ўзига қиёс қилиб айтса арзийди. Мана бугун у сафимизда турибди. Асарлари халқимизнинг муқаддас мулки бўлиб яшаяпти. Ўз халқининг шаънини улуғлаган кишилар тақдири шундай бўларкан. Мен бунга амин бўлдим.

Абдулла Қаҳҳор ёшларнинг ғамхўр, меҳрибон устози ва том маънодаги тарбиячиси эди. Бугунги кунда муваффақият билан қалам тебратаётган Одил Ёқубов, Пиримкул Қодиров, Ўлмас Умарбеков, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Учқун Назаров, Худойберди Тўхтабоев, Ўткир Ҳошимов сингари кўплаб ёзувчилар, адабиётчилар устоз Абдулла Қаҳҳорнинг меҳридан, панд-насиҳатларидан баҳраманд бўлганлар. Уларнинг ҳар бири тўғрисида устознинг алоҳида-алоҳида фикри бор эди.

Абдулла Орипов шеърларини ўқиганда, чўлда туғилган бу болада шунчалик эҳтирос, шунчалик қудрат қайдан пайдо бўлдийкин, деса, Эркин Воҳидов шеърларидан Фарғона водийсининг сарин шабадалари эсиб туради, бу бола адабиётимизнинг бахти, дерди.

Неъмат Аминовнинг энди бир-икки ҳикояси эълон қилинган, аммо ўзи устозни кўрмаган эди. Унинг ҳажвияларини

ўқиганда, бу боланинг кўзи ўткир, қулоғи ҳамма гапни эшитар экан, ҳикояларида ҳатто Минорайи калон ҳам кулиб турганга ўхшайди, деган эди.

Яхши ижод қилиб келаётган ёшларнинг бепарволигини, йўл қўйган хатоларини сира кечирмасди. Қаттиқ, сира эсидан чиқмайдиган аччиқ танбеҳлар берарди. Шунинг учун ҳам қўлига қалам олган ҳар бир ёш ижодкор «шу ёзганларимга домланинг кўзи тушиб қолса таънага қолмай», деб мумкин қадар жиддий ишлашга мажбур бўларди. У доим ёшларга: адабиёт кўнгил хуши эмас, адабиёт касб эмас, адабиёт ниҳоятда нозик ҳунар, деб таълим берарди. Яна у: ёзувчи жуда катта машаққатлар билан ўқувчи орттиради, у биргина хом асари билан ҳамма ўқувчисини бирданига йўқотиб қўйиши мумкин, шунга эҳтиёт бўлиш керак, деб тайинларди.

Абдулла Қаҳҳор ҳеч қачон шошиб ёзмасди. Узоқ ўйларди, узоқ ёзарди. Ёзганини қайта-қайта кўчириб, ўзгартишлар киритаверарди.

Эллик саккизинчи йилда устоз менга бир қўлёзмасини совға қилган эди. У ҳеч қачон қоралама қўлёзмасини сақламасди. Нимадир бўлиб «Большевиклар» деган ҳикояси сақланиб қолган экан. Уни менга берган. Ана шу қўлёзма менинг ўқиш китобим бўлиб қолган. Кичкина ҳикоянинг ҳар бир саҳифаси уч мартадан йигирма икки мартагача кўчирилган. Ҳаммаси бўлиб беш саҳифали ҳикояга юз эллик саҳифа қоғоз қораланган.

Ана шунинг учун устоз ёзган асарларидан бирон вергулни олиб ташлаб бўлмайди. Бирон сўзни ўзгартириб бўлмайди. У ҳар бир сўзни заргардек эринмай, ҳафсала билан меъёрига етказарди. Ўзининг иқрор бўлишига кўра, ҳикоя битгандан кейин асосий иш бошланар экан. У ёзганларини қисқартириш учун бор кучини сарфлар экан. То ҳикоя бир зарб билан, бир оҳанг билан ўқилмагунча жумлаларининг олдиндан охиригача, охиридан олдингача ўқиб таҳрир қилаверар экан.

Ана шундай жуда катта меҳнат билан ёзилган ҳикояни нашр қилишга ҳам шошмасди. Ташлаб қўйиб бирон ой ўтгандан кейин яна бир кўздан ўтказиб, баъзи жойларига қалам уриб, кейин редакцияга олиб борарди. У бизга ҳам, шошилманглар, укалар, шошилманглар, шошган ўрдак ҳам боши билан, ҳам думи билан сузади, сиз ўрдак эмассиз-ку, дерди.

Элик еттинчи йилнинг эрта кузида ёзувчилар боғида дам олаётган эдим. Абдулла ака ўша кезлари «Синчалак» устида ишларди. Ҳар кун олдига кирганимда стол устида қиссанинг саксонинчими, тўқсонинчими (ҳозир эсимда йўқ) саҳифаси турарди. Қачон кирмай ўша саҳифага кўзим тушаверарди. Чой томиб, чанг ўтириб, офтоб тушиб саҳифа кирланиб кетарди-ю, Абдулла ака ҳар кун уни янгитдан оқ қоғозга кўчириб қўярди. Мен у кишидан: мунча энди, тез-тез ёзиб ташлайвермайсизми, деганимда бунақа ишни сиз қиласиз, мен тез ёзолмайман, умуман, тез ёзадиганларни унча ҳуш кўрмайман ҳам, деганди. Бир кун домладан:

— Нега қўлёзмаларингизни сақламайсиз? — деб сўрадим.

Абдулла ака нима дейишини билмай туриб қолди.

— Иложи йўқ. Бир ҳикояга икки, уч юз саҳифа сарфласам, бир қиссага минглаб саҳифа сарфласам, шунча қоғозни қаерда сақлайман. Уйимда нечта хона бўлса фақат қўлёзма билан тўлиб кетади-ку. Қаерда ётиб, қаерда ёзаман.

Олтмиш саккизинчи йилнинг март ойлари бўлса керак, Абдулла ака бетоб эди, кўргани шаҳардаги уйига бордим. Аҳволи анча дуруст экан. Суҳбат орасида сўрадим:

— Бирон нима ёзипсизми, домла?

— Ёзипман. Ёмон қисса ёзипман.

— Ёмон бўлса нега ёзасиз! — дея ажабланиб сўрадим.

— Ёзувчилигим тамом бўпти. Илгарилари ёзганларимни обдон қисқартирардим. Энди қисқартириш қаёқда, ҳар ўқиганимда гап қўшяпман. Эзма бўлиб қопман шекилли. Эзмалик — адабиётнинг офати!

Устоз адибнинг машҳур «Минг бир жон» ҳикоясида шундай сўзлар бор: «Бу хотиннинг жони битта эмас, минг битта эди. Ҳозир тугаб қолган шамдек липиллаб ёнаётган жони башарти сўнган тақдирда ҳам қолган мингтасини ёқиб, кейин сўнади».

Абдулла Қаҳҳорнинг ҳам чироғи сўнди. Лекин у минг-минглаб ўқувчилари, ихлосмандлари, шогирдлари юрагига чироқ ёқиб кетди.

Бу чироқ сира завол билмайди. Бу чироқ сира ўчмайди.

1987 йил 22 сентябрь

Эллик саккизинчи йилнинг ёз ойлари эди. У пайтда мен «Муштум»да ишлардим. Кундуз соат бирларда Абдулла ака кириб келдилар.

— Юринг, шоир, гап бор. Орқаларидан эргашиб коридорга чиқдим.

— Кибриё машинада бизни кутиб ўтирибди. Ёшлигимда фотога ҳам қизиққан эдим. Фоточилик ишқи яна кўнглимга тушиб қолди. Ҳозир «Динамо» магазинига кириб фотога алоқадор ашқол-дашқолларни оламиз. Илгари мен ишқибоз бўлган маҳалимда суврат шиша пластинкага олинарди. Ҳозир бошқача бўлиб кетган. Сиз буни яхши биласиз. Суврат олишни ҳам, чиқаришни ҳам ўргатиб қўясиз.

Хўп, дедиму биргалашиб кўчага чиқдик. Абдулла аканинг кулранг «Победа» машинаси бўларди. Кибриё опа ичида журнал варақлаб ўтирган экан...

— Абдулла акангиз сизга адабиётда йигирма йил устозлик қилдилар, энди сиз у кишига суврат олишда устозлик қилинг, — дея кулди.

«Динамо» магазинига кириб керакли жами нарсаларни олдик. Ўша пайтларда энг яхши деб саналган «Зенит» аппаратини ҳам олдик. Пулини тўлашга навбат келганда эр-хотин тортишиб қолишди. Кибриё опа пулини мен тўлайман, деса, Абдулла ака йўқ, ўзим тўлайман, дейди. Шу орада Кибриё опа аразлаб қолди. Шундан кейин Абдулла ака ён берди.

— Бўпти, тўлайқолинг. Аммо вақтики келиб шу аппаратни мен олиб берганман, деб гапирмайсиз.

— Хўп, домлажон, — деди кулиб Кибриё опа. Машинага юкларни ортаётганимизда Абдулла ака шундай деди:

— Ҳозир «Ўзбекистон маданияти» редакциясига кириб Саидадан рухсат олайлик, икки кунга сизга жавоб берсин.

У пайтларда редакция ҳозирги «Детский мир» магазинининг тўғрисидаги бинода эди. Кириб Саидахонни чақириб чиқдим.

— Саидахон, деди Абдулла ака, чолингизга икки кун отпусқа берасиз. Менга фоточиликни ўргатади.

— Э, чакки қиласизлар. Шу фото ўлгир жонимга тегиб кетган. Шогирдингиз куни билан кўчаларда юриб суврат олиб келади. Кечаси билан қизил чироқ ёқиб суврат ишлайди. На

ёзади, на ўқийди. Бу фото ўлгир ғирт вақт оладиган нарса экан. Сиз ҳам энди ишдан қолиб кетасиз, домла.

Хулласи, Абдулла аканинг боғида икки кун қолиб суврат олишни, ишлаб, кўчиришни ўргатдим.

Орадан бирор ой ўтиб Кибриё опа Саидахон билан учрашиб қолади. Ҳасратидан чанг чиқиб нолийди.

— Айтган гапингиз бўлди. Ҳамма ишни йиғиштириб қўйиб, суврат олишдан бўшамай қолдилар. Хатто итимиз Дозорнинг ҳам сувратини беш-ўн марта олдилар. «Уруш ва тинчлик»нинг таржимасини ҳам ташлаб қўйганлар. Қисса ҳам ярмида тўхтаб ётибди (Абдулла ака ўша пайтда «Синчалак»ни яримлатиб қўйган эдилар). «Темир оқим»ни янгитдан таржима қилган эдим. Устидан бир кўриб беринг деб, шунча тавалло қиламан, суврат олишдан бўшамайдилар. Бу фото бошимизга бало бўлди.

Олтмиш биринчи йили Абдулла ака телефон қилиб, нега дарагингиз йўқ, боққа бир келинг, шафтолилар фарқ пишиб, тагига тўкилиб ётибди, деб қолдилар.

Эртасига борсам, Абдулла ака бир тегирмон сув оқадиган ариқ бўйидаги сўрида чалқанча ётиб қалин бир китобни ўқияптилар. Баъзан қора қалам билан китоб саҳифаларига қандайдир белгилар қўядилар. Оёқ шарпасини сезиб китобни ёнларига қўйиб, ўрниларидан турдилар.

— Зап келдингиз-да, дунёда чалқанча ётиб китоб ўқишдан ортиқ азоб йўқ экан. Айниқса манавинақа қалин китобни. Қўлларим толиб кетди-я!

— Ўқимай қўяқолинг эди-да, — дедим кулиб.

— Жуда яхши китоб-да. Дунё халқларининг мақоллари жамланган бунга.

Абдулла ака гапини тугатмаган ҳам эди, Кибриё опа фотоаппаратни тасмасидан кўтариб келиб қолди.

— Аппарат офтобда қопти-ку. Қаранг, филофлари офтобда қизиб, буришиб кетибди.

Абдулла ака менга қараб ғалати кулиш қилди.

— Ёсингиздами, бошида пулини ўзим тўлай, деганим. Ўзимники бўлса хоҳлайман, офтобга қўяман, хоҳлайман сувга ботираман. Пулини хотиним тўлаган, деб эҳтиёт қилганим-қилган. Биласизми, хотин кишининг харжлаган пули латтага тутиб, эшик тепасига осиб қўйилгандек гап. Кирсанг ҳам бо-

шингга тегали, чиқсанг ҳам. Мендан сизга насиҳат, асло хотин кишининг пулига нарса олманг.

Бу гапларни Абдулла ака албатта ҳазил қилиб айтаётган эди.

— Боя манави китобни гапираётган эдим. Жуда нодир китоб, ўқиган сарим ажабланиман. Жанубий Америка халқларининг мақоллари ўзбек мақолларининг айнан ўзи. Ахир, бу халқлар ўтмишда бир-бирларини мутлақо билмаганлар. Аммо мақоллари бир хил. Бизнинг йигирмага яқин мақолимиз Африка халқларида ҳам бор экан. Тил бошқа, дин бошқа, урф-одатлар бошқа. Икки ўртада ҳеч қандай алоқа бўлмаган. Аммо мақоллари бир хил. Бу китобни ҳафсала билан ўқияпман. Бошқа халқлардаги бизникига ўхшаганларини тегиб чиқаяпман. Мақол ҳақида каттагина бир мақола ёзиш ниятим бор. Фольклорчилигимизга фойдаси тегадиган мақола бўлиши керак, деб ўйлайман.

Шу йилнинг кузида Абдулла ака шамоллаб қопти, иситмаси баланд эмиш, деб эшитдим, шаҳардаги уйига бордим. Иситмаси тушиб, анча дуруст бўлиб қолган экан. Аммо ўзи ниҳоятда тажанг эди. Нима бало, эр-хотин ўртасидан қора мушук ўтдимикин, деган ўйда Кибриё опага қарадим. Юзида ғашлик аломатини кўрмадим.

— Нима гап бўлди? Домла сал ғалати роқмилар?

— Э, сўраманг, — деди у. — Эрталабдан бери мени ҳам диққат қилиб юбордилар. Ҳу, ёзда кўрганингиз «Дунё халқлари мақоллари» китобини тополмаяптилар. Уйни йиғиштирганда бирон жойга тиқиб қўйгансиз, деб мендан кўряптилар. Уйдаги китобларни бир-бир қўлдан ўтказдилар. Йўқ.

Абдулла ака шприц кўтариб кирдилар. У киши узоқ вақтдан бери қанд касалининг азобини тортардилар. Фақат ўзларигина ишлатадиган шприц билан ўзларига ўзлари укол қилардилар.

Гап нима тўғрисида кетаётганини билган Домла шприцни никел қутичага жойлар экан ўзича ғудранди:

— Кеча кечкурун бор эди. Манаву стулда эди. — У диваннинг бош томонига қўйилган юмшоқ стулга ишора қилди. Эрталаб қарасам йўқ. Ўғри келса китоб оладими?

Кеча уйга Ҳамза театридан меҳмонлар келишган экан. Абдулла ака уларга шу китобдан баъзи мақолларни ўқиб берган экан.

— Ўртоқларингиздан биронтаси кайфда олиб кетгандир,
— деди Кибриё опа.

Абдулла ака хотинига зардали бир қараб қўйди.

— Уларга тил тегизманг. Ҳаммаси дуруст одамлар. Бунақа китобни артистларга кераги ҳам йўқ. Чой опкелинг.

Кибриё опа чиқиб кетгандан кейин у:

— Гапи тўғри. Ўшалардан бири олган. Биламан, қайси бири олганини биламан... — У машҳур бир артистнинг номини айтди. — Биз шунақа китобларни ҳам ўқиймиз, деб мақтаниш учун олган.

— Қўйинг, домла. Академкнигада танишим бор, шу китобдан битта топтириб бераман.

— Энди кераги йўқ. У китобда юзлаб белгиларим бор эди. Қайта ўқиб белги қўйиш учун икки-уч ой керак. Э, аттанг, бутун-эрта мақолани бошлайман, деб турган эдим.

Ҳали-бери унинг тажанглиги босиладиган кўринмасди. Бирон гап билан чалғитмоқчи бўлдим. Домланинг Дозор деган ити бор эди. Бегона одамнинг шарпасини сезиши билан вовуллаб хабар қиларди.

— Домла, Дозорнинг овози эшитилмаяпти? — дедим. Абдулла ака айтмоқчи бўлган гапи ўзига нашъа қилди шекилли, кулимсиради.

— Нимасини айтасиз, бошимизга жудолик тушди. Шоир рихлатга равона бўлдилар.

— Ия, — дедим ҳайрон бўлиб. — Дозор ҳам шоирмиди?

— Ҳа, у итларнинг шоири эди. Ҳатто тахаллуси ҳам бор эди. Дозориддин Дўрмоний номи билан машҳур эди. Марҳум қофияси билан вовиллаб, вазни билан увилларди. Кибриё, туннов кунги лавҳани олиб чиқинг.

Абдулла аканинг тажанглиги бироз ёзилганидан севиhib, Кибриё опа зинадан лапанглаб иккинчи қаватга, Абдулла аканинг иш кабинетига чиқиб кетди. Зум ўтмай тахта зинани гичирлатиб қўлида бир фотосуврат билан тушди.

Домла ишлаб чарчаган пайтларида эрмак учун қизиқ-қизиқ ишлар қиларди. У бир тахта қоғозга худди қабр тепасига қўйилган мрамар лавҳага ўхшатиб суврат чизибди. Унда араб алифбосида ёзувлар бор эди: «Дозориддин Дўрмоний, таваллуди 1953, вафоти 1961. Бир гуруҳ сакбаччалардан ёлгорлик» деб ёзилган эди.

Домла шу лавҳани гараж деворига ёпиштириб сувратини олган экан.

Бунақа ҳазиллар бошқа буюк шахсларда ҳам бўларди. 1948 йилда Фафур Фулом ҳам касал тегиб ўлган товуғини ҳовли этагига кўмиб, шогирдлари билан мотам маросими ўтказган эди. Аввал ўзи товуқнинг таржимаи ҳолини айтиб, марсия ўқиганди. Бизлар мотамсаро қиёфада марҳумнинг тухумини, тухумидан бўлган қуймоқларни эслаб, жўжаларидан пиширилган қовурдоқларни, табакаларни армон билан ёдга олгандик.

Дозорни эслатиб яхши қилган эканман. Домла китобни унутиб, уёқ-буёқдан гаплашиб ўтирдик. Шу пайт телефон жиринглаб қолди. Трубки домланинг ўзи кўтарди. Ким биландир гаплашиб, майли, майли, келинг, деди.

— Ким экан? — деди Кибриё опа қизиқиб.

— Ким билан гаплашганимни билишингиз шартми? Хотиржам бўлинг, эркак киши билан гаплашдим.

— Вой, домлажон-э, сўрасам нима қипти. Кел, дедингиз. Келса овқат-повқат қилайми, деб сўраяпман-да.

Абдулла ака қўл силтади.

— Овқат қилишга арзимайдиган одам. Қисса ёздим, оборсам ўқиб берасизми, деб сўраяпти. Қандоқ йўқ деб бўлади.

Домла билан хайрлашиб чиқиб кетдим. Эртасига редакцияга бир бола кириб, пастда сизни Абдулла Қаҳҳор кутиб турибди, деди. Шошилиб тушсам домла «Волга»сига суяниб турибди.

У мен билан салом-алик қилиб ўтирмай, туғилган кунингиз қачон бўлади? — деб сўради. Туғилган куним ўтиб кетган, дедим кулиб.

— Кечикиб бўлса ҳам табриклайман. Манави совғаларни олинг, шоир. Шундай деб машина эшигини очдилар. Орқа ўриндикда битта каттакон оқ қовун. Қоғоз халтада яна нима-лардир бор эди. Нима қилишимни билмай туриб қолдим.

— Ҳайрон бўлманг, шоир. Кечаги телефон қилган киши қўлёзмасига қўшиб битта қовун, саккизта кабоб, тўртта нон олиб кепти. Дили оғримасин, деб кайтариб беролмадим. Ҳаром нарса уйимда турмасин, дедим. Кўнглингиз тортса ўзингиз ерсиз, тортмаса битта-яримтага берарсиз.

Бундан илгари ҳам шунақа ишлар бўлганди: бир нўноқ драматург пьесага қўшиб бир тоғора манти, бир шоир шеърый тўпламига қўшиб пакет тўла сомса ташлаб кетганди.

Ўшаларни ҳам Домла «Муштум»га келтириб берганди. Шундан бери «Муштум»чилар Абдулла акани кўрганда тамшаниб қўйишарди. Мен ҳам ҳазил қилиб, қўлёзма келмаяптими, деб сўрардим.

Хуллас, китоб йўқолиб, ёзилиши керак бўлган зарур бир мақола қолиб кетди.

Ўша «Динамо» магазинидан олган фотоаппарати билан Абдулла ака Европани айланди, Ҳиндистону Бирмаларни кезди. Қанчадан қанча республикаларга борди. Тоғларга чиқди, денгизларда сузди. Хатто кемада сузиб Ҳинд океани тагидаги гиёҳларнинг, жонворларнинг сувратини олди. Шу аппарат билан адабиётимизнинг турли маъракаларига қатнашган адибу-удаболарни сувратга туширди.

Устоз Абдулла Қаҳҳордан каттагина фотоархив қолди. Ҳали оққа кўчирилмаган, кўчирса қанчадан қанча альбомга етадиган нодир негативлар қолган.

Устоз адибнинг уй музейи деворларидаги кўпгина сувратларни унинг ўзи тасвирга туширган эди.

Ўзи кетди. Китоблари қолди. Сувратлари қолди.

1992 йил 18 сентябрь

ИЖОД ВА ЖАСОРАТ ДАРСИ

Ўттизинчи йилларга келиб адабиётимиз ғариблашиб, китоб жавонларимиз ҳувиллаб қолди.

Адабиётимиздан файз кетди, шира қочди.

«Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён», «Кеча ва кундуз» романлари таъқиқланди. Уларнинг муаллифларига «халқ душмани» тамғаси босилди. Қанча китобхонлар шу таъқиқланган асарларни ўқиганлари учун озодликдан маҳрум қилиндилар.

Камина ҳам шу ёзуқдан бенасиб қолмади. Уйим тинтилганда «Обид кетмон» романидан парча босилган тўплам топилгани учун «Таъқиқланган адабиётни сақлаган» деган модда билан айблаган эдилар.

Ўша йилларда нашр қилинган китобларни, газета ва журналларни варақласангиз, қуруқ мадҳиябозликка тўлиб тошган асарларни кўрасиз. Уларда очлар тўқ, яланғочлар усти бут, деб тасвирланди.

Ўз халқига, маданиятига лой чаплаш мусобақаси бўлаётганга ўхшарди. Бу мусобақанинг ўз ғолиблари, ўз «чемпион»лари бор эди. Адабий асарнинг қиммати Сталиннинг номи неча марта такрорланганига, улуғ оғамизнинг вакиллари қандоқ ёрқин бўёқларда тасвирланганига қараб баҳоланарди.

Ўша асарлар чин кўнгилдан эмас, илҳомсиз, завқсиз, сабаби тирикчилик деб ёзилгани шундоққина билиниб турарди.

Ким эдик тарихда биз,
Номи йўқ қашшоқ гадо, —

деган шеърлар ўша даврнинг гимни, таронаси эди.

Ҳатто Ойбекдек инсофли, покиза бир ижодкорни ҳам тазйиқ остида «Қутлуғ қон» романининг охирига «улуғ оғамиз» образини киритишга мажбур қилган эдилар.

Қўлига эндигина қалам олган ёш ҳикоянавислар йўл бошида ҳайрон турар эдилар. Қайси йўлдан бориш керак, кимга эргашиш керак, билмасдилар.

Қодирий кетди, Фитрат кетди, Чўлпон кетди, оловдек ёниб турган Усмон Носирнинг алангаси ўчирилди. Ойбек Ёзувчилар союзи аъзолигидан қувилди.

Ўша йилларнинг байроқдор ёзувчилари, тўлиб-тошиб ижод қилаётган Ҳусайн Шамс, Ойдин, Шокир Сулаймон, Сотти Ҳусайнларнинг ёзганлари ёш ижодкорларга дарслик бўлолмасди. Уларнинг ёзганлари социалистик тузумни улуғловчи, бадииятдан маҳрум, ночор асарлар эди.

Бу ночорлар қаторига Фафур Фуломни қўйиб бўлмасди. Унинг ажойиб таланти ўша пайтлардаёқ ўз ўқувчисини ром қилган эди. Унинг ҳажвий ҳикоялари, «Шум бола», «Нетай» қиссалари қўлдан-қўлга ўтиб ўқиларди. Бироқ бундай ёзувчилар бармоқ билан санарли эди. Таъқиқланган китобларнинг ҳувиллаб қолган ўрнини Абдулла Қаҳҳор, Фафур Фулом, Ойбек асарлари эгаллай бошлади.

Ўзбек ҳикоячилигининг оёққа туришида жуда катта хизмат қилган Абдулла Қаҳҳорни шу ўринда қанча ҳурмат билан тилга олсак ҳам кам.

Устоз ёзувчининг ўттизинчи йиллар бошида ёзган «Қишлоқ ҳукм остида», «Қотилнинг туғилиши» қиссалари китобхонлар томонидан қизғин кутиб олинган эди. У йигитлик йилларида ёзган шу асарларини «Сайланма» китобига ки-

ритмади. Адабиёт ҳақида гап кетганда, у ўзини ҳам аямасди. Бошқа ижодкорларга қандай талаб қўйса, ўзига ҳам шундай талаб қўярди. У ўша асарларига «Болалик машқларим» деб қарарди.

Абдулла Қаҳҳор шогирдларига, «асло хато қила кўрманглар, ёзувчининг битта хатоси уни умр бўйи таъқиб қилади, у ижодий биографиясининг бир четида доғ бўлиб тураверади», деб тайинларди. «Адабиётда конфликтсизлик балоси авж олган пайтларда мен ҳам чалғиганман. «Ҳамқишлоқлар» деган нарсам ўша пайтларда замонасозлик билан ёзилган ночор, завқсиз, рангсиз «ижод» маҳсули эди. Уни ижодий таржимаи ҳолимдан чиқазиб ташлаёлмай доғдаман. Ҳар гал архивимни титкилаганимда ўша ҳикоя лоп этиб чиқиб қолар ва мени кўп хижолат қиларди», деб афсусланади.

Абдулла Қаҳҳор сўз устаси, тасвир устаси эди. «Қишлоқ ҳукм остида» қиссасини бир эслаб кўринг. Ёзувчи ёнғин пайтини худди рангли фотосувратга олиб қўйгандек. Ўша саҳифалардан юзингизга аланганинг қайноқ тафти урилиб туради. У ёнғинни шунчаки тасвирлаб қўяқолмайди. Ёнғин баҳонасида қишлоқ одамларида туғилаётган янгича муносабатларни кўрсатади. Қиссани ўқиётганингизда ёнғинни ўчираётган одамларнинг бақирӣқ-чақирӣқлари қулоғингизга эшитилиб туради.

Шуни ҳам айтиш керакки, бу қисса адабиётимизда Абдулла Қодирий бошлаб берган реалистик наср энди шаклланиб, тетапоя бўлаётган пайтда ёзилган. Шу нуқтаи назардан қарасак, Абдулла Қаҳҳорнинг бу қиссасини ўша даврнинг энг яхши асарлари қаторига қўйса бўлади.

Орадан бир йил ўтиб у «Қотилнинг туғилиши»ни эълон қилди. Ёзувчи бу асарларида бошқа ёзувчиларга насиб қилмаган йўлдан юрди. Ўз қаҳрамонининг ички дунёсига назар ташлади.

У асар қаҳрамони Сатторни сўкмайди, ҳақорат қилмайди. Уни изчил тасвирлайди. Ҳар бир қадамини санаб боради. Жамият учун ёт бўлган бу чиқинди одамдан ўқувчи нафратланади. Саттор ҳар қандай пасткашликдан тоймайдиган, ҳаромдан ҳазар қилмайдиган бир кимса. Қиссада бир манзара бор. Саттор қабристонда эрининг гўрини кучоқлаб, ҳушидан кетиб ётган мотамсаро хотинни зўрлаб, калиш-маҳсисини олиб кетади. Қандай жирканч манзара бу!

Қиссада бундай маҳорат билан топиб-топиб кўрсатилган манзаралар кўп. Ўқувчи Сатторнинг пасткашликларини нафрат билан кузатиб боради.

Даврнинг буюк чақириқларига лаббай, деб жавоб бермаган бу қиссани танқид гурзи билан кутиб олди. Салбий қаҳрамон асарнинг бош персонажи бўлишга ҳақсиз, дедилар.

Шундай қилиб «Қотилнинг туғилиши» олтмиш йил давомида қайта нашр қилинмади. Ҳозирги китобхонлар Абдулла Қаҳҳорнинг шунақа қиссаси борлигини билмайдилар.

Мен бу қиссаларни илмий таҳлил қилмоқчи эмасман. Бундай ниятим ҳам йўқ. Фақат Абдулла Қаҳҳор ижодининг дастлабки даврларида ҳам жуда пишиқ, маҳоратли ёзувчи бўлганини айтмоқчиман, холос.

Эллигинчи йилларга келиб Абдулла Қаҳҳор Осиё ва Оврўпо мамлакатларидаги энг яхши ҳикоянавислардан бири экани тан олинди.

Вьетнам Халқ Республикасининг президенти Хо Ши Мин Абдулла Қаҳҳорни менинг ҳикоячиликдаги устозим, деб атади. Машҳур ёзувчилар Чингиз Айтматов, Константин Симонов, Николай Погодин ва Борис Полевой Абдулла Қаҳҳорнинг қисса, ҳикоя ва пьесаларига юқори баҳо бердилар. Симонов унинг «Синчалак», «Ўтмишдан эртактар» қиссаларини, «Тобутдан товуш» комедиясини рус тилига таржима қилди.

Шахсга сиғиниш йилларининг даҳшатларини ўз кўзи билан кўрган Абдулла Қаҳҳор, албатта, жим туролмасди. Сталин шахсининг жирканч манзараларини кўрсатувчи бир қисса дидада юарди.

Хрушчёв бу мавзунинг устидан пардани олиб ташлади. Солженицин «Иван Денисовичнинг бир куни», Алдан Семенов «Қоядаги барельеф» қиссаларини эълон қилдиар. Абдулла Қаҳҳор ҳам тўлиб турган эди. «Зилзила» деб аталмиш қиссасини бошлади. Аммо асар битаёзган пайтда яна шахсга сиғиниш мавзуининг устига хашак бостирилди. Шу мавзудаги барча асарлар босишдан тўхтатилди. Абдулла Қаҳҳорнинг қиссаси ҳам сўнг бобларига етганда тўхтаб қолди.

«Зилзила» биринчи марта адиб вафотидан йигирма уч йил ўтгандан кейин (1990 йил) «Шарқ юлдузи» ойномасида дунё юзини кўрди.

Бу қисса адибнинг адолатсизликка, зўравонликка, қонунсизликка қарши кўтарган исёни эди.

Адибнинг дастлабки қиссалари неча ўн йиллар давомида эълон қилинмади. Абдулла Қаҳҳор бунга кўпам афсусланмасди. Сўнгги пайтларда ижодий камолоти олдида бу қиссалар кўзига ғариб кўрингандек бўларди. Шунинг учун ҳам, уларни эълон қилишни унчалик истамасди.

Менимча, бу Абдулла Қаҳҳорнинг ўз ижодига жуда қаттиққўллик билан қарашида эди. У бундан йигирма-ўттиз йил аввалги бошловчи ёзувчи Абдулла Қаҳҳорни ижоди ширага тўлган етук ёзувчи Абдулла Қаҳҳорга тенглаштиролмасди.

Албатта, «Зилзила» чўққисидан туриб қараганда, ўспиринлик йилларида ёзган асарлари кўзига нурсиз, ҳароратсиз кўрингандир. Балки, «Қишлоқ ҳукм остида»ни «Синчалак», «Муҳаббат» қиссалари қаторига қўйишга иймангандир. Ҳар қандай ҳолатда ҳам у инсофли бир ижодкор сифатида кўнгли унчалик тўлмаган қиссаю ҳикояларини томликларига киритмади.

Унинг «Сароб» романи ўттизинчи йилларда бир марта босилганича қолиб кетди. 1957 йили «Сароб» кўп қийинчиликлар билан уёғи ўчирилиб, буёғи ўчирилиб нашр қилинди. Ўша йили ёзувчининг эллик йиллик юбилейига тайёргарлик кетаётган эди. Шунда Абдулла Қаҳҳор «Энди юбилей қилмасак ҳам бўлади. «Сароб»нинг босилиши мен учун ўнта юбилейдан ортиқдир», деб айтган эди.

Унинг деярли ҳамма асарлари ана шундай қийинчиликлар билан босиларди. «Синчалак» қиссаси, «Тобутдан товуш» комедиясига оммавий ҳужумлар уюштирилганини ҳамма билади.

Ўша пайтда қанчадан қанча енгил-елпи, юки йўқ, шираси йўқ асарлар қайта-қайта нашр қилинарди. Ҳаёт муаммоларини теран акс эттирган, катта маҳорат билан ёзилган асарларнинг бошида калтаклар синарди.

Ажойиб санъаткор ёзувчи Абдулла Қаҳҳор энди орамизда йўқ. «Зилзила»га отиладиган тошлар энди кимга тегади?

Менимча, «Зилзила» ҳар қандай таъна тошларига дош берадиган, ўзини-ўзи ҳимоя қилишга қодир асардир.

Йигирма беш йил ёруғ кунларни кутиб ётган бу қисса ҳалигача китоб бўлиб чиқмади. У ҳамон нашриёт папкасида. Лекин бир кун китоб бўлиб чиқишига ишонамиз. Бунга ишончимиз комил. Сиз уни, албатта, ўқиб чиқасиз. Ўйга толасиз, таҳқирланган, қувғинга учраган, қамоқ камераларида хор-